

sociologický časopis

3

ROČNÍK 26

1990

ISSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

„Československá společnost“ po dvaceti letech • Sociální stratifikace československé společnosti 1967 • Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR • K sociologické teorii řízení

a organizace práce • Satisfakčně hodnotový model výzkumu a využití měkkých dat • Rozvoj sociologie města v Jugoslávii • Z empirických výzkumů • Recenze

Sociologický časopis

Социологический журнал

Sociological Review

Sociologische Zeitschrift

Revue de Sociologie

Obsah č. 3/1990

STATI

<i>Alan J., Jungmann B., Machonin P., Petrusek M., Roško R., Šafář Z., Večerník J.</i> : „Československá společnost“ po dvaceti letech	129
<i>Petrusek M.</i> : Sociální stratifikace československé společnosti 1967 (Résumé knihy „Československá společnost“)	146
<i>Boguszak M., Gabal I., Matějů P.</i> : Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR	168
<i>Vláčil J.</i> : K sociologické teorii řízení a organizace práce	187
<i>Slejška D.</i> : Satisfakčně hodnotový model výzkumu a využití měkkých dat	199
<i>Vujovič S.</i> : Rozvoj sociologie města v Jugoslávii	209

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Slepička P.</i> : Vybrané sociální charakteristiky návštěvníků sportovních utkání	216
--	-----

RECENZE

<i>Šanderová J.</i> : J. Alan, Etapy života očima sociologa	223
<i>Srb V.</i> : A. Šubrtová, Dějiny populačního myšlení a populačních teorií	225
<i>Kabátek A.</i> : I. S. Kon, Hledání vlastního Já	227
<i>Hámpel S.</i> : B. Čákalov, Izsledovane dinamikata na obšestvenoto mnenie (Zkoumání dynamiky veřejného mínění)	233
<i>Nakonečný M.</i> : St. Kosiński, Socjologia ogólna (Obecná sociologie)	235
<i>Keller J.</i> : M. Crozier, État modeste, État moderne. Stratégie pour un autre changement. (Skromný stát, moderní stát. Strategie další změny.)	238

Redakční kruh:

Jiří Musil
Eva Bártová
Michal Illner
Jiří Linhart
Jiří Ryba
Jan Sedláček
Eduard Urbánek

Adresa: Praha 1, Jilská 1;
tel.: 23 19 115, 1. 331, 333

„Československá společnost“ po dvaceti letech (1)

J. ALAN, B. JUNGSMANN,
P. MACHONIN, M. PETRUSEK,
M. ROŠKO, Z. ŠAFÁŘ, J. VEČERNÍK

Autoři této stati patřili k týmu, který v roce 1969 vydal knihu *Československá společnost* (2) jako hlavní výsledek dlouhodobé a soustavně koncipované práce (3), především pak rozsáhlého výzkumu vertikální sociální diferenciaci a mobility obyvatelstva ČSSR z roku 1967. Předběžný výtah z výsledků výzkumu s návrhy na praktické využití předložil tým v roce 1969 předsedovi československé vlády, která podporovala tehdejší tzv. obrodný proces. Po intervenci sovětských vojsk v Československu se podařilo v roce 1969 knižně a v letech 1970–1972 v účelových vydáních a jednotlivých článcích publikovat hlavní výsledky výzkumu. Protidemokratické změny sociálně politického systému, jež se odehrály po dubnu 1969, vedly k tomu, že plánované další výzkumné práce byly administrativně přerušeny likvidací Ústavu sociálně politických věd Univerzity Karlovy a osobními postihy většiny členů autorského kolektivu i spolupracovníků výzkumu. Brzy zanikly i možnosti jakékoli další publikace myšlenek navazujících na vykonanou vědeckou práci, základní dílo spolu s některými dalšími pracemi bylo vyřazeno z knihoven. Za ostrou a velmi intenzivní několikaletou ideologickou kampaní, která získané poznatky šmahem odmítla, přišlo téměř úplné vymazání celého výzkumu z oficiálních dějin československé sociologie.

Koncem roku 1989, kdy článek odevzdáváme do tisku, vznikly zcela nové mezinárodní i vnitřní společenské podmínky, jež se příkře odlišují od těch, jež převládaly v uplynulých dvaceti letech, v mnoha ohledech však i od poměrů, jež v Československu dominovaly v roce 1968 a doznávaly v roce 1969. Přesto se domníváme, že je účelné naší odborné veřejnosti připomenout stěžejní výsledky naší práce především proto, že to pomůže k překonání kulturní mezery, jež objektivně vznikla v průběhu uplynulých dvaceti let mezi společenskovědním poznáním konce šedesátých a konce osmdesátých let. Tím chceme otevřít možnost jak

(1) Týž autorský kolektiv předložil Sociologickému časopisu článek se shodným názvem již v září 1989. Politické a ideologické změny, k nimž došlo v průběhu listopadu a prosince téhož roku, umožnily přepracovanou verzi formulovat otevřeněji a doplnit o souvislosti se soudobou problematikou.

(2) Stať vyjadřuje názory těch členů původního týmu, kteří jsou uvedeni jako autoři; s ostatními nebyla konzultována.

(3) Kniha vyšla pod titulem *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace* [Machonin a kol. 1969] v nakladatelství Epocha v Bratislavě. O tento statečný ediční počín se osobně nejvíce zasloužil tehdejší šéfredaktor nakladatelství J. Lipták. Kniha má 608 stran textu a je dílem osmnácti autorů. Kromě těch, kdo podepsali tuto stať, patřili k autorskému kolektivu L. Brokl, L. Dziedzinská, V. Fišerová, †J. Jančovičová, J. Kapr, †P. Kohn, J. Lauber, J. Linhart, K. Podoláková, F. Povolný, V. Rollová. Dodnes jde patrně o obsahově nejvšestrannější dílo o sociální struktuře poválečné středoevropské nebo východoevropské společnosti založené na vlastním reprezentativním empirickém výzkumu. K pracím, které vznik knihy připravovaly, patří mj. [Machonin a kol. 1967; Machonin – Jungmann 1965; Sociologický časopis 1967, č. 6; Machonin – Jungmann 1968]. Výsledky výzkumu se kromě základního díla zabývají i další práce [Petrusek 1969; Šafář 1969; Alan a kol. 1969; Rollová a kol. 1972; Machonin 1970; Machonin – Šafář 1970; Šafář et al. 1970; Roško 1970, č. 2 a 3; Šafář 1971].

pozitivního navázání na ty myšlenky, jež mají ještě dnes co říci k soudobé problematice středoevropských a východoevropských socialistických zemí, tak sebekritického a kritického překonávání tehdejší úrovně poznání. Soudíme, že po dlouholetém monopolním panství ideologie sociální homogenizace v naší oficiální sociologii nejsme na tom tak dobře, abychom si mohli dovolit tento moment minulého vývoje – a jistě celou řadu dalších jemu podobných – ignorovat.

Pojetí výzkumu

Abychom nezatěžovali dnešního čtenáře podrobnou rekapitulací pojetí výzkumu, jeho teoretických východisek, empirických zjištění a jejich interpretace, požádali jsme redakci Sociologického časopisu o souběžné otisknutí výstižného resumé naší knihy [Petrusek 1969]. Předpokládáme tedy informovanost o jeho obsahu a můžeme se omezit na zdůraznění hlavních problémů.

Při volbě objektu zkoumání hrála určitou úlohu jak občanská a národní příslušnost členů výzkumného týmu, tak jejich společné přesvědčení, že Československo druhé poloviny šedesátých let se vyznačovalo určitými specifickými vlastnostmi, jež byly pro vědu o společnosti mimořádně zajímavé.

Některé charakteristiky je sice pozitivně odlišovaly od jiných socialistických zemí té doby, současně však zakládaly i jistou možnost rozporného a konfliktního sociálního vývoje dokonce i v případě, že by nedošlo k intervenci z roku 1968:

1. Průmyslová a duchovní vyspělost a relativně vysoká životní úroveň (tehdy ještě srovnatelná např. s Finskem a Rakouskem) byla objektivně zatěžována restrukturovanou výrobní základnou, v níž dominoval tradiční těžký průmysl a odvětví s ním spjatá.
2. Byrokratický systém řízení ekonomiky sice již prokázal svou sterilitu, slibná ekonomická reforma však byla teprve v počátcích.
3. Živost demokratických tradic ve vědomí obyvatelstva se srážela s historickou zkušeností stalinismu padesátých let a s neochotou stranického a státního vedení rozejít se radikálně se stalinismem ve všech sférách společenského života.
4. Úplnost socializačních přeměn (a dokonce formální prohlášení Československa za „socialistickou zemi“) a poměrně vysoký stupeň identifikace obyvatelstva se socialistickými ideály narážely na teoretickou i praktickou interpretaci socialismu jako společnosti rovnostářské a sociálně jistěně především redistributivními mechanismy, jež jsou v plné dispozici vládnoucí politické garnitury. Pojmů socialismus, socialistické země apod. používáme v této stati jako technického označení právě takového stavu.
5. Formální uznání existence dvou rovnoprávných národů bylo v ostrém kontrastu s neschopností řešit národnostní otázku demokraticky (federativním či jiným uspořádáním) a ekonomicky, což se střetávalo se stále otevřenější kritikou na Slovensku.
6. Relativní liberalizace kulturního a duchovního ovzduší šedesátých let byla stále podlamována faktem existence ideologického monopolu a politické dominance jedné strany. Tento stav již nebyl pocíťován tak intenzívně jako v padesátých letech a ještě ne tak vyhoceně jako v následujícím období „normalizace“.

Všechny tyto okolnosti jako celek způsobily, že v Československu došlo k vyhrocení fundamentálních rozporů v celém komplexu podstatných sociokulturních vztahů, ovšem již na bázi převládajícího socialistického typu společenského uspořádání. Výsledky zkoumání takového společenství měly jistou šanci přispět k obecně významnému poznání problematiky dalšího vývoje tehdejších socialistických zemí střední a východní Evropy.

Základem teoretického pojetí výzkumu byl samostatný pokus o uplatnění a rozvinutí tzv.

autentického marxismu přiměřeně k novému objektu zkoumání – socialistické společnosti – a o jeho převedení do teoretické a operacionální řeči tehdejší moderní (tj. převážně nemarxistické) sociologie. (4) Tento pokus, jehož věcné obrysy jsou zřejmé z přiloženého resumé, se přirozeně neobešel bez jistých kompromisů a měl své silnější a slabší stránky. Nicméně umožnil položit smyslupné otázky a provést poměrně komplexní zkoumání sociální reality v rozsahu, který nebyl v socialistických zemích běžný, a způsobem přinejmenším nekonvenčním.

Ačkoli snad všichni členové týmu se v šedesátých letech hlásili k marxismu nikoli proklamativně, ale fakticky, bylo od počátku zřejmé, že – má-li si koncepce výzkumu uchovat zamýšlený dobrý teoretický standard a má-li naplnit deskriptivní a explanační ambice s ním spojované – bude nutné zaujmout explicitní stanovisko ke dvěma polarizovaným přístupům: na jedné straně k rigidnímu a zřetelně se přežívajícímu stalinskému modelu sociální struktury (který byl paradoxně revitalizován a intenzivně ideologicky využit o několik málo let později), jakož i vůbec k celé dogmatické stavbě marxistického výkladu společenské skutečnosti, na druhé straně pak k diferencovaným koncepcím sociální struktury a stratifikace, jak se s nimi bylo možno setkat v sociologické literatuře od dvacátých do šedesátých let našeho století, tedy – obrazně – od Sorokina přes Parsonse k Duncanovi, Blauovi a Lenskému. Ani jeden z těchto kroků nebyl ve své době bezproblémový. Distance od stalinských interpretací sociální struktury, jež ostatně v té době již ani jako „stalinské“ nebyly pocítovány, protože vstoupily do běžného teoreticko-ideologického arzenálu oficiálních společenských věd, se setkala s odporem ideologických strážců „čistoty marxismu“, a tedy i s rizikem etiketizace autorů jako „revizionistů“ (což se ostatně později stejně stalo). Vyžadovalo to rovněž pečlivý návrat k původním zdrojům marxistické tradice, o jejichž oživení po stránce meritorní i metodologické v té době usilovaly filozofické práce K. Kosíka, R. Kalivody, R. Garaudyho aj. S těmito pracemi byli členové týmu seznámeni a – i když je neakceptovali všichni stejně jednoznačně – chovali se stejně jako jejich autoři vůči původnímu marxismu zhruba tak, jak to činí dnešní neomarxisté. Určitou pozornost bylo rovněž nutno věnovat jak styčným bodům s tehdejší marxistickou vizí vědeckotechnické revoluce (R. Richta), tak i kritice jejího zjevně slabého místa, totiž abstrakce od konkrétně historických sociálně systémových souvislostí a jejich stimulativního, popř. inhibitivního vlivu na dynamiku výrobních sil a způsobu života [Machonin – Jungmann 1968].

Analýza západních teoretických koncepcí nebyla motivována vnější rituální potřebou „vyrovnat se“ s apriorním teoretickým oponentem, nýbrž snahou věcně se poučit z jiných ideových zdrojů a teoretických paradigmat. Teoretická koncepce výzkumu byla konfrontována s koncepcí strukturálně funkcionální, konfliktualistickou i „subjektivistickou“ (v té době se subjektivismus v sociologii nevázal na interpretativismus či konstruktivismus, ale spíše na důraz, který byl připisován psychosociálním činitelům, jako je prestiž, vědomí příslušnosti k třídě či vrstvě apod.). Detailně byly prostudovány teorie distributivní nerovnosti, tradiční stratifikační koncepce, neopozitivistické modely sociální struktury atd. Nadto téměř každá parciální úloha – počínaje zkoumáním složitosti práce a životního způsobu, přes analýzu mocenského rozvrstvení a vzdělání až po příjmovou diferenciaci a rozdíly v sebeidentifikaci, sociálních kontaktech a preferencích – byla doložena solidní znalostí všeho podstatného, co se

(4) To, co je dnes i v marxisticky pojaté sociologii běžné, tj. navazování na existující světovou vědeckou tradici, narazilo na odpor části sociologů, kteří se zaměřili na apriorní ideologickou kritiku používaného pojmového, terminologického a metodologického aparátu. Tuto tendenci v souladu se svými názory vyslovenými již před rokem 1968 vyjádřil zejména [Urbánek 1971, č. 1 a 3]. Ve vlastním výzkumu však takovýto přístup pomohl vytvořit solidní bázi pro zkoumání nových stránek společenských jevů a pro testování řady zajímavých hypotéz.

tehdy ve světové sociologii o věci vědělo. To lze říci zcela odpovědně a je možné se o tom koneckonců přesvědčit. Jestliže se autoři od některých západních koncepcí distancovali, pak důvody nebyly ideologické, ale meritorní: buď daná koncepce nebyla jako celek kompatibilní s výzkumným záměrem a výchozími teoretickými hypotézami (např. strukturně funkcionalistická teorie akcentující hodnotový konsensus) nebo se jevila jako příliš specificky vázaná na sociokulturní prostředí svého vzniku, takže byla „ontologicky“ nepoužitelná. (Např. význam prestiže povolání jako statusového indikátoru v americké sociologii.) Ani v jednom z těchto případů teoretické distance však se nevyklučovalo převzetí věcných, popřípadě metodologických podnětů.

Nejobecnější pojem výzkumu – sociální systém – jsme chápali jako komplex vztahů mezi lidmi. Zdůraznili jsme především jeho funkci zprostředkovat mezi tzv. primární kulturou, tj. společensky osvojenou vnější i vnitřní přírodou, a mezi rozvojem osobnosti člověka. (5) Z toho vyplynulo, že aktuální a perspektivní možnosti rozvoje jednak primární kultury, jednak osobnosti vytvářejí soustavu kritérií, podle nichž lze posuzovat stupeň historické adekvátnosti sociálního systému dosaženému stupni společenského vývoje. Vlastním předmětem zkoumání se stala mnohodimenzionálně chápáná vertikální sociální diferenciace obyvatelstva a stupeň její stratifikovanosti, tj. míra, v níž se prosadila kongruence těchto dimenzí, vykrystalizovanost souhrnných sociálních statusů.

Na základě takových charakteristik, jako je rozpětí, uspořádanost, míra stratifikovanosti vertikální diferenciace, jakož i dominance té či oné parciální dimenze, jsme jako součást konceptuálního aparátu výzkumu vymezili šest teoretických typů sociální struktury. Domnívali jsme se, že historicky relevantní pro analýzu sociální skutečnosti Československa druhé poloviny šedesátých let mohly být tyto typy sociálního uspořádání: kapitalistický, dělnický (diktatura proletariátu), byrokratický, rovnostářský, technokratický (popř. v obecnější rovině „kulturokratický“) a socialistický (ten jsme chápali jako výkonově demokratické uspořádání společnosti na bázi převládajícího společenského vlastnictví výrobních prostředků). Každý z těchto typů byl podle našeho názoru zcela nebo zčásti uskutečnitelný na základě tehdejší industriální primární kultury naší země.

Základním *metodologickým záměrem* výzkumu byla snaha empiricky poznat a pravdivě interpretovat zkoumanou stránku československé společenské skutečnosti pomocí vyvinutého konceptuálního aparátu, avšak bez předpojatých představ teoretických, tím méně pak ideologických. Výzkum se chtěl vědomě vyhnout jak pouhému pozitivistickému popisu skutečnosti, tak planým spekulacím normativního charakteru, které v tehdejší literatuře o sociologických společnostech zcela převládaly. Pro naše chápání autentického marxismu je příznačné, že jsme inspiraci pro tento metodologický záměr nacházeli v Marxově myšlence o „reprodukcí konkrétního cestou myšlení“ jakožto nejvyšším stupni teoretického poznání [Marx 1963: 675]. V souvislosti s metodologickým pojetím výzkumu jsme obezřetně formulovali i jeho hypotézy [Machonin – Jungmann – Petrusek – Šafář 1967: 686].

Byli jsme si ovšem vědomi, že první krok k „duchovní reprodukcí konkrétního“ ve formě kvantitativního makrostrukturálního šetření je sice asi jedině možný a účelný, že však jeho výsledky budou zcela určitě jednostranné a nedostatečně přesné a jemné. Tento organický nedostatek první fáze dlouhodobě koncipovaných výzkumných prací jsme chtěli překonat ve

(5) Vztah primární kultury a sociálního systému byl v naší knize formulován jako širší analogie relace výrobních sil a výrobních vztahů. Za složky primární kultury jsme tehdy považovali především technicko-organizační úroveň výroby a služeb, technický, fyziologický a psychologický charakter práce, rozvoj vědy, vzdělání a kvalifikace, věcnou strukturu spotřeby a způsobu života v mimopracovní době, strukturu osídlení apod.

fázích dalších. Nutným důsledkem této okolnosti bylo to, že některé závěry našeho výzkumu (včetně úvah o historických výhledech) byly empiricky doloženy jen částečně, což ovšem neznamená, že nebyly v řadě směrů oprávněné.

Z teoretické a metodologické koncepce výzkumu vycházel i *způsob jeho realizace*. Hlavní šetření mikrocenzového typu provedl velmi kvalitně Státní statistický úřad v roce 1967 na souboru více než 13000 dospělých mužů – hlav rodin nebo uživatelů bytů. Současně se zjišťovaly některé údaje i o jejich manželkách, nejstarších synech a dcerách, otcích a tchánech, jakož i o přátelích a známých.

Operacionalizace teoreticky vymezených pojmů pro potřeby empirického výzkumu, zejména pak operacionalizace dílčích indikátorů sociálního statusu a statusu souhrnného, vycházela sice z inspirací ze zahraniční literatury, v určitých ohledech však musela použít samostatných řešení, jež vyplynula ze specifického objektu šetření i z vlastního teoretického přístupu [Šafář 1969].

Mobilitu jsme sledovali jednak k historicky významným bodům vývoje československé společnosti (1929, 1937, 1946, 1952, 1960 a 1967), jednak z hlediska individuální profesionální historie dotazovaného, jeho otce a jeho syna. Toto rozčlenění mobilitního pole nám umožnilo zkoumat jak intergenerační, tak intragenerační mobilitu.

Základní empirická zjištění a jejich interpretace

Vzhledem k tomu, že má čtenář možnost se obeznámit s výsledky výzkumu poměrně podrobně v současně otiskovaném resumé, omezíme se zde pouze na stručnou formulaci základních poznatků.

Výsledkem výzkumu bylo především zjištění, že navzdory působení nivelizačního „hoblíku“ sociálních přeměn po Únoru 1948 existovala v československé společnosti v roce 1967 zřetelná *vertikální sociální diferenciaci*. V dimenzích složitosti práce, vzdělání a způsobu trávení volného času a spotřeby jsme ji identifikovali jako povlovnou („graduálně uspořádanou“). Příkřejší byla tehdy poprvé v socialistické zemi zjišťovaná diferenciaci v „účasti na řízení“, tedy v participaci na politické moci, a naopak méně výrazná (nivelizovanější) v dimenzi příjmů a jiných indikátorů životní úrovně.

Z analýzy vazeb různých variant operacionalizace tzv. třídně ekonomického postavení dotázaných na jedné straně a různých dimenzí sociálního statusu i statusu souhrnného na druhé straně k velkému počtu jiných sociálních charakteristik jsme vyvodili další závěr. Usoudili jsme, že tradiční třídně ekonomické postavení sice hraje v celku sociálního života určitou, a to dosti závažnou roli, že však co do objektivního významu již nad ním převládaly diferenciaci jiné.

Zjištění, že mezi dílčími statusovými charakteristikami týchž jednotlivců převládá vzájemný soulad nad nesouladem, jsme v mezích výchozího teoretického konceptu interpretovali tak, že diferenciaci podle sociálního statusu lze v Československu druhé poloviny šedesátých let považovat za jistý typ *sociálního rozvrstvení – stratifikace*. Ta však nebyla ani objektivně, ani subjektivně příliš vyhraněná. Její dominantou, stěžejní vertikální osou sociální struktury nebylo ani postavení lidí v systému řízení (s výhradou, že pojetí výzkumu neumožňovalo vniknout podrobněji do chodu mocenských mechanismů) ani izolovaně chápaná složitost práce, jak se uvažovalo v hypotézách, nýbrž celý svazek tří vzájemně těsně spjatých sociokulturních charakteristik: složitosti práce, stylu života ve volném čase včetně úrovně spotřeby, a konečně vzdělání. Hlavním faktorem statusové inkonzistence byly indikátory příjmu, resp. životní úrovně. Jinak řečeno: pracovní zařazení odpovídalo v roce 1967 ve velké míře dosaženému vzdělání a lidé navzdory nivelizačnímu působení pracovních příjmů a jejich

další nivelizaci redistribucí (mj. na rodinné úrovni) dokázali v zásadě realizovat takové vzorce trávení volného času a spotřeby, jaké odpovídaly jejich vzdělání a pracovnímu zařazení. Ať už příčinou tohoto jevu byla existence jiných zdrojů příjmů, jež se nám nepodařilo empiricky zachytit, nebo vzdělanostně a charakterem profese podmíněné rozdílné orientace a schopnosti jak využít nivelizované příjmy ve volném čase, bylo zřejmé, že se zde ve významné míře prosazuje rozvrstvení společnosti podle vzdělání a kvalifikace a jim odpovídající složitosti práce. Přitom se díky analýze shluků podařilo identifikovat jak základní sociální vrstvy (61,5 % zkoumané populace), tak statusové inkonzistentní skupiny (38,5 %). První informace o těchto sociálních útvarech obsahuje přiložené resumé. Podrobnější – a to velmi zajímavá – data týkající se mj. i menších inkonzistentních shluků a celé řady dalších identifikací všech skupin jsme publikovali až po vydání *Československé společnosti* [Šafář 1971].

Interpretace údajů o vertikální sociální diferenciaci nás vedla k tvrzení, že z relevantních teoretických typů sociálního uspořádání se prosadil ve značné míře typ výkonové diferenciaci při převládajícím společenském vlastnictví výrobních prostředků, který jsme spojovali s výkonovým modelem socialismu. Současně jsme konstatovali, že značnou váhu si podržely i vzájemně se doplňující vztahy byrokratické a rovnostářské (tj. nedemokratické a protivýkonové). Ve střetnutí tendencí a sil směřujících k výkonově demokratickému uspořádání a k uspořádání rovnostářsko-byrokratickému jsme spatřovali hlavní sociální obsah oné křížovatky dějin, na níž se československá společnost ke konci šedesátých let nesporně octl. Nemohli jsme samozřejmě vyloučit ani existenci dílčích tendencí k prosazování vztahů technokratického typu a k návratu ke vztahům kapitalistické povahy, i když jsme jim nepřipisovali rozhodující význam. Všechny tyto myšlenky jsme v naší knize zformovali jen velmi stručně a bohužel jsme neměli dostatek času, abychom je dovedli až k explicitní formulaci sociologické teorie, v níž by významné místo zaujala zejména myšlenka vzájemné komplementarity rovnostářských a byrokratických vztahů (přispívající k vysvětlení závažného problému sociálních opor byrokratismu v evropských socialistických zemích) a obdobné komplementarity vztahů výkonového typu a vztahů demokratických.

Koncepce „rovnostářsko-byrokratického modelu“, která se zdánlivě jeví jako vnitřně rozporná (na jedné straně objektivně i ideologicky egalitarizovaná společnost, na druhé straně značná sociální distance mezi „masou“ a byrokratickým aparátem disponujícím nekontrolovanou a prakticky neomezenou mocí), může narážet na nedorozumění, pokud není uvedena ve výslovný vztah k tradičnímu konceptu totalitní společnosti a soudobému konceptu „stalinismu“. Jde tu jistě o blízké pojmy, samozřejmě s tím, že pojem totalitní společnost ve výzkumu nebyl použit a koncept stalinistického modelu společnosti v dnešním slova smyslu tehdy ještě nebyl explikován. Specifikum našeho přístupu spočívalo v tom, že podtrhoval historicky vzniklou vzájemnou funkční závislost mezi byrokratickým aparátem – zejména pak jeho méně kvalifikovanou částí –, který se vytvořil v procesu rovnostářsky laděné revoluce a v jistém smyslu „střežil“ její „výdobytky“, a mezi těmi skupinami obyvatelstva, které jak z hlediska přiřazování k profesionálním rolím, tak z hlediska kompenzace za jejich vykonávání objektivně profitovaly na protivýkonových tendencích společenského uspořádání.

Přesto, že výzkum naznačoval rozporné vývojové tendence, jsme stále přesvědčeni, že ve vnitřní situaci Československa koncem šedesátých let nebyla jednoznačně zabudována vývojová trajektorie, která by vedla k takové retardaci, k jaké došlo o několik let později mj. v důsledku vnějšího zásahu. Ačkoli vzhledem k povaze výzkumných instrumentů a získaných dat nebylo možné testovat hypotézu o existenci „nové třídy“ (v djilasovském smyslu), hypotéza sama byla vyslovena a předběžně (detailně nikoli ověřené) stanovisko vůči ní jsme zaujali. Zárodky „nové třídy“ v roce 1967 nebyly patrně plně vykrytalizovanou vrstvou, která by synchronně disponovala mocí i vlastnictvím (nejen státním, ale také rozsáhlým

vlastnictvím osobním), ačkoli bylo zřejmé, a výzkum to explicitě prokazoval, že tvrzení o dělnické třídě jako držiteli a nositeli moci je čirý ideologický mýtus. Koncepce vlastnictví jako dispozičního práva byla ve výzkumu sice naznačena, nikoli však rozvinuta. Lze mít za to, že „přirozený vývoj“ československé společnosti nemusel nutně směřovat ke krystalizaci „nové třídy“, jak se později stalo, ale že tu byla možnost jejího postupného rozmývání v demokratizovaných strukturách moci nebo její přeměny v „normální“ výkonovou elitu, popřípadě kombinace obého. Ještě jinak – výzkum naznačoval, že Československo nemuselo být předurčeno pro vývoj k typu posttotalitní společnosti, který je podle některých autorů jakoby inherentně zabudován v každé variantě „socialistické společnosti“ založené na kolektivizovaném vlastnictví.

Z ostatních poměrně bohatých věcných podnětů, jež přinesly naše práce z přelomu šedesátých a sedmdesátých let, musíme i v tomto stručném článku připomenout aspoň dvě. Především: rozsáhlá komparativní analýza *uspořádání v českých zemích a na Slovensku*, provedená slovenskými spolupracovníky výzkumu, vedla ke zjištění a podrobnému zmapování tehdejších závažných sociálních rozdílů mezi oběma částmi země. Všeobecný základ těchto rozdílů spočíval v tom, že Slovensko vstoupilo do proudu industrializačních a urbanizačních přeměn se značným zpožděním. Jejich existence vysvětlovala aktuálnost problematiky národní rovnoprávnosti ve slovenském prostředí druhé poloviny šedesátých let.

Získaný statický obraz sociální struktury byl doplněn poznatky o *mobilitě obyvatelstva*. Podali jsme mj. důkaz o mimořádně vysoké inter- i intragenerační prostupnosti rozhraní manuální – nemanuální – zemědělec, který byl založen na rozsáhlém mezinárodním srovnání, a to nejen v hrubých objemech mobility, ale i v tzv. čisté mobilitě, tj. reziduální hodnotě mobility po odečtení pohybů způsobených strukturálními změnami ekonomiky. Maximální sociální pohyb byl konstatován pro padesátá léta, jež byla obdobím velkých sociálně ekonomických přeměn. V období po roce 1960 mobilita v relativně stabilizované společnosti výrazně poklesla. Právě tato redukce mobility podpořila tendence ke krystalizaci statusově homogenních vrstev.

Osudy a ohlasy díla

Postupná publikace přípravných materiálů, výzkumných zpráv pro společenskou praxi a posléze *Československé společnosti v letech 1967 až 1969* se setkala s převážně pozitivním bezprostředním ohlasem. V období tzv. obrodného procesu se totiž v poměrně široce založeném pokusu o reformu a modernizaci socialismu začaly reálně prosazovat aspoň některé rysy jedné z těch trajektorií vývoje, jimž jsme dávali největší šance. Výrazně vystoupily do popředí snahy o demokratizaci společenského života, radikálněji se přikročilo k ekonomické reformě, ve veřejném, hospodářském i kulturním životě začali hrát významnou roli především kvalifikovaní lidé atp. Příbuznost těchto určujících trendů objektivního vývoje s naší koncepcí výkonově demokratické společnosti při zachování dominance socialistického vlastnictví výrobních prostředků byla zřejmá, i když historický důkaz jejich dlouhodobé životnosti vzhledem k vnějšímu zásahu nemohl být podán.

Poměrně příznivé, i když nikoli nekritické, byly i první mezinárodní ohlasy na projekt výzkumu a na dostupné publikace jeho výsledků. Zvláště v Polsku, Maďarsku, Jugoslávii, také však na některých pracovištích v SSSR a v NDR byl výzkum přijat jako jeden z užitečných podnětů ke způsobu zkoumání vysoce aktuálních problémů sociální struktury dosud málo probádané socialistické společnosti. Několik ohlasů a recenzí, které se objevily v západních zemích (6), hodnotilo publikaci vcelku příznivě především z hlediska uplatnění moderní metodologie výzkumu a komplexnějších obsahových přístupů.

Po dubnu 1969 se zčásti pod vnějším tlakem, zčásti za stále vzrůstající iniciativy domácích konzervativních sil poměrně rychle prosadilo administrativní přerušování, popřípadě zabrzdění výkonově demokratizačních tendencí vývoje a došlo k příkrému obratu k restauraci a plnému rozvoji přežívajících rovnostářsko-byrokratických poměrů. Svou dílčí úlohu přitom sehrály i síly, jež se opíraly o reminiscence na období „diktatury proletariátu“. Všechny centralisticky a nedemokraticky ovládané společenské mechanismy se jednoznačně orientovaly na byrokratické sjednocení s převládajícími protivýkonovými principy sociální diferenciace, v čemž v obnoveném svazku s rovnostářskými silami dosáhly do poloviny osmdesátých let značných reálných výsledků. (7) Šlo přitom o jev mezinárodní povahy, o klíčový proces tzv. období stagnace v SSSR, jenž se pod tlakem brežněvovského politického systému a za více či méně aktivní účasti vnitřních vládnoucích skupin prosazoval s určitými obměnami ve všech socialistických zemích střední a východní Evropy. Oficiálním ideologickým výrazem této tendence se stala rovněž mezinárodně přijatá koncepce tzv. reálného socialismu a jeden z jejích konstitutivních prvků – teorie fatálního pohybu od třídního uspořádání k sociální stejnorodosti, k níž se ještě vrátíme.

Právě z mezinárodního hlediska byla jednou z klíčových podmínek prosazení ideologických, hlavně však praktických tendencí „reálného socialismu“ nezbytnost razantně umlčet náš výzkumný tým, „politicky zkompromitovaný“ svým ideovým souzvukem i faktickými kontakty s hlavním proudem „Pražského jara“, a současně hlasitým vnitřním i mezinárodním kritickým monologem oficiální ideologie na naši adresu zastrašit všechny, kdo by u nás, popřípadě v jiných zemích, mohli zapochybovat o vědecké zdůvodněnosti teorie homogenizace, a tudíž i o jejím ideologickém monopolu na vysvětlování všech problémů sociální struktury socialistické společnosti. Sociálně stratifikační přístup byl tehdy možná nebezpečnější (protože obecněji pojetý) než pokusy o tržní reformu ekonomiky a téměř stejně nebezpečný jako podpora demokratizačních snah.

V roce 1970 tedy započala vlna ostré vnitřní a postupně i mezinárodní ideologické kritiky pojetí i výsledků našeho výzkumu zastánci tzv. konsolidačního či normalizačního procesu v Československu, stále zřetelněji spjatá s konstituováním ideologie reálného socialismu a od počátku vedená v duchu teorie přechodu od třídní k sociálně stejnorodé společnosti. Několik z těchto vystoupení vyjadřovalo zásadně odlišné ideologické přístupy, reagovalo však přitom aspoň na skutečný obsah naší knihy (Hrůza, Vaněk (8), Rutkevič). Naše dílo se však nestalo předmětem ani jediné vědecké recenze. Místo toho se jím velmi intenzivně zabývala celá řada

(6) Kniha byla po dohodě autorského týmu dostupná pouze v české, popř. slovenské jazykové verzi; v angličtině a ruštině bylo k dispozici jenom poměrně rozsáhlé resumé. Ze zveřejněných západních recenzí, s nimiž jsme se seznámili, byly nejvýznamnější Gellnerova ve Velké Británii a Strmisky–Vavákové ve Francii. Syntetizující práce [Kende–Strmiska 1984] hodnotí naše dílo ve srovnání s jinými studiemi o socialistické společnosti vcelku příznivě. Souboru našich prací hojně využívá při rozboru sociálních aspektů historického vývoje Československa v roce 1968 a před ním dnes již klasická práce [Gordon Smilling 1976].

(7) V politickém jazyce se dá toto počínání vytvářející se „nové třídy“ klasifikovat jako snaha o „podplácení“, získávání určité sociální opory pro antidemokratickou politiku, spojenou v řadě případů s popřením národní suverenity.

(8) V práci [Vaněk 1975] se našemu výzkumu a jeho výsledkům věnuje dosti místa. Text přináší řadu informací o obsahu naší knihy. Oceňuje se v něm tematický přínos výzkumu i jeho některé dílčí aspekty, zejména metodologické. Poukazuje se i na některá skutečná nebo aspoň diskutovatelná omezení, popř. slabiny výzkumu. V základní otázce pojetí sociální struktury ovšem autor plně sdílí dobové ideologické stanovisko a – neprávem – kritizuje *Československou společnost* za „pojetí socialistické společnosti jako společnosti industriální, v níž už neexistují třídy, nýbrž pouze vrstvy“ (s. 276).

příležitostných publicistických prací různých autorů (např. Formánka, Tlustého, Houšky, Čápa, Čápkové, Zábrahové, Amvrosova, Sercovové a dalších), které ji podrobily v zásadě ideologické kritice. Jejím jádrem bylo tvrzení, že kniha nahrazuje třídní pohled na sociální strukturu socialistické společnosti pohledem stratifikačním, a tudíž pohled marxistický pohledem buržoazní sociologie.

Útok, který byl proti výzkumu po řadu let a s velkou intenzitou veden, se s odstupem času může zdát z věcného hlediska málo pochopitelný. Uznání přítomnosti momentů vertikální diferenciacie, hierarchických struktur, ba i kongruence různých charakteristik a atributů sociálního statusu téměř v každé lidské společnosti je přece sociologicky triviální pravdou. Problém spočíval v tom, že sám koncept sociální stratifikace vyvolával nevoli jako „ideologicky zatížený“, a to bez ohledu na to, jak byla stratifikace sama definována. (O to ostatně v sedmdesátých letech ani nešlo, tato formulace problému – zda totiž je stratifikace ve výzkumných hypotézách definována korektně – je produktem diskusí až osmdesátých let.)

Důkaz, že československá společnost je společnost převážně stratifikovaná ve smyslu existence relativně vyhraněných vrstev, které vykazují jistou míru konzistence statusových charakteristik a jež jsou hierarchicky seřazeny, narazil na ideologický odpor oficiálních teoretiků normalizace, kteří prezentovali společnost sedmdesátých let (tedy společnost „reálného socialismu“) jako v zásadě třídně strukturovanou a fungující na principu permanentního „stírání“ třídních rozdílů a „sblížování základních tříd a vrstev“, tedy vyvíjející se směrem k „sociální homogenitě“.

Tato koncepce měla svůj hlubší smysl v tom, že pouze z ní bylo možné odvodit představu „morálně politické jednoty lidu“, tedy ideu jakéhosi objektivně založeného sociálního konsensu, který měl ideologicky apologetizovat mocenskopolitické uspořádání, vzniklé v Československu po srpnu 1968 a upevňované ve všech socialistických zemích v sedmdesátých letech. A dále – idea stratifikované společnosti, v níž dělnická třída je situována spíše ve „střední“ a „dolní“ části stratifikačního žebříčku, vyvracela mýtus o její „vedoucí roli“, která se neprojevovala v žádné objektivní indikaci (např. v postavení dělníků v řídicích a mocenských strukturách) a už vůbec ne ve vědomí podílu na moci. Byl-li politický monopol jedné strany odvozován z toho, že dělnická třída na komunistickou stranu jaksi delegovala své pravomoci a své „historické poslání“, pak empirická zjištění, která demýtizovala sociální postavení dělnické třídy a uváděla je adekvátněji do celospolečenského kontextu, musela tento monopol teoreticky podvracet. Kritici výzkumu tuto stránku věci dobře pochopili, ačkoli autorům současně podložili záměry a ideje, které oni sami neměli a nesdíleli.

Ve skutečnosti jsme v naší knize neodmítli reálnou existenci určitého typu třídních vztahů, jen jsme doložili jejich nesporně klesající objektivní váhu v totalitě společenských vztahů (což mimochodem není v rozporu ani s Marxovou koncepcí přechodu od třídní společnosti k beztřídní). Pokud jde o sociální stratifikaci, „nepostřehli“ naši kritici jednak to, že jsme tento koncept v duchu našeho teoretického přístupu reinterpretovali (s výslovnou výhradou k jeho apologetickému využívání při zastírání třídních protikladů buržoazní společnosti), jednak to, že náš poznatek o jisté míře sociální stratifikovanosti československé společnosti nebyl apriorním postulátem, nýbrž výsledkem seriózní teoretické analýzy a interpretace nepředpojatě sebraných dat. Nesouhlas s obsahem naší výpovědi, jež jistě nebyla neomylná a mohla tudíž jisté aspekty skutečnosti přecenit a jiné zase nedocenit, bylo možné tehdy a kdykoli později vyjádřit způsoby obvyklými ve vědě. Bylo možno tak učinit lepším zpracováním a interpretací zjištěných dat, jež jsme k tomu účelu dali k dispozici (9);

(9) Jediná publikace, která zčásti využívá našich dat [Charvát – Linhart – Večerník 1978], je prostě věcnila do kontextu zcela jiného teoretického přístupu a vůbec se nevrací k problematice, kterou jsme řešili v roce 1969.

shromážděním, vlastním zpracováním a interpretací nových, úplnějších dat, jež by vyvrátila interpretaci naši; seriózní vědeckou kritikou skutečných, nikoli vykonstruovaných teoretických a metodologických předpokladů našeho výzkumu a našeho způsobu interpretace dat. Kromě několika málo náznaků obecně teoretické polemiky se však náš výzkum vědecké kritiky bohužel až dosud nedočkal. Naše publikace se staly nedostupnými a veřejná polemika s oponenty nepřipadala v úvahu. Důsledkem přerušení naší výzkumné práce se stala nemožnost ověřit předpoklady dalšího zdokonalování našeho přístupu, dokonce pak i provést běžné korektivy výsledků prvních kroků poznávacího procesu předem plánovanými kroky ověřovacími.

Reálný pohyb sociální struktury a jeho vědecká a ideologická reflexe

Určité světlo na pravdivost poznatků o společnosti v určité etapě vývoje může vrhnout i poznání následného historického pohybu. O sociální strukturu Československa a dalších socialistických zemí a jejím vývoji v sedmdesátých a osmdesátých letech se můžeme něco, avšak ne příliš mnoho, dovědět z *empirických šetření sociologické povahy a ze sociální statistiky*.

Především zůstává faktem, že reprezentativní šetření sociální struktury, srovnatelná svým rozsahem a komplexností, se ve většině socialistických zemí neprováděla. Výjimku představují některá šetření v Polsku a Maďarsku [Wesołowski; Słomczyński – Beskid; Ferge]. V ČSSR byly provedeny mikrocenzy 1978 a 1984, jež se týkaly třídní a sociální struktury obyvatelstva a sociální mobility. Jejich výsledky však nebyly dosud souhrnně knižně publikovány a z jednotlivých statí, resp. interních účelových vydání, je zřejmé, že podobně jako větší šetření dílčích problémů, např. vztahu dělnické třídy a inteligence v průmyslu [Sbliženie 1982; Gordon – Nazimova 1988], a jako převážná část oficiální statistiky jsou předem handicapovány apriorním převzetím tradičního pojetí tzv. třídně sociálních vztahů a jejich zákonitého pohybu k sociální stejnorodosti. Takto získané poznatky nelze ovšem plně srovnávat s poznatky našimi, neboť empirická data, o něž se opírají, neumožňují testovat celkový význam a váhu tzv. třídně sociálních vztahů na jedné straně a ostatních celospolečenských vztahů na straně druhé.

Odhlédneme-li od těchto omezení, mohou empirické výzkumy a rozpory statistik přinést přece jen určité poznatky týkající se naší problematiky. Především vedly k poznání, že po uskutečnění industrializace a většinou i kolektivizace zemědělství, popřípadě po dokončení poválečné obnovy, se v sedmdesátých a osmdesátých letech v socialistických zemích (s výjimkou přechodného zestátnění zemědělství v Bulharsku) zpomalily nebo dokonce zastavily změny kvantitativních poměrů mezi početností dělnictva, družstevního rolnictva a inteligence, ev. tzv. zaměstnanců. V důsledku částečné modernizace výrobních sil a rozvoje vzdělávacího systému došlo mezi uvedenými skupinami k dílčím sblížovacím pohybům v oblasti charakteru práce, vzdělanosti a kvalifikace. Přispěl k tomu jistý pokles podílu jednoduché a nekvalifikované práce a také počátky – byť velmi nesmělé – intelektualizace fyzické práce na jedné straně a technizace duševní práce na straně druhé. Zvláště výrazně se v důsledku zvyšování příjmů hůře placených skupin aspoň v některých socialistických zemích sblížila životní úroveň odlišných sociálních kategorií [Večerník 1987; Gordon 1987]. Příjmy inteligence přesahují příjmy dělníků jen minimálně. Dělnické příjmy přesahují příjmy „zaměstnanců“. Příjmy rolníků se blíží příjmové úrovni dělnictva. Pokud jde o způsob života ve volném čase a materiální spotřebu, jsou disponibilní informace rozporné: často se akcentuje sblížování i v tomto ohledu; některé fakty a analýzy však shodně s výsledky našeho výzkumu nasvědčují existenci stále obnovovaných rozdílů mezi různými třídními a zejména

vzdělanostními skupinami, a to navzdory narůstající příjmové nivelizaci [Matějů 1986]. Problematika participace na moci se přirozeně v oficiálních výzkumech neobjevuje nebo je zachycována zcela neadekvátními způsoby.

Většina zveřejněných analýz svědčí o tom, že v sedmdesátých letech a v první polovině osmdesátých let se tendence ke sblížování sociálního postavení dělníků, rolníků, inteligence a tzv. zaměstnanců v řadě parametrů skutečně prosazovala. Sám tento fakt se zpravidla interpretuje víceméně s uspokojením jako pozitivní tendence pohybu směrem k sociální homogenitě, i když nad údaji o příjmech se často ozve pochybnost, zda nevypovídají o přílišné, „předčasné“, demotivující nivelizaci. Současně se ve výzkumných zprávách a knihách objevují informace o existenci, ba i o případech prohlubování tzv. vnitrotřídních rozdílů souvisejících s charakterem práce, odvětvovou strukturou, pohlavím, generační a územní příslušností apod. Nezdá se však, že by avizovaly tendenci k růstu diferenciace kompenzací podle kvalifikace a výkonu. O něčem takovém nevypovídají ani sporadická zjištění o existenci příkrých majetkových rozdílů, ať už vyplývají z existence tzv. stínové ekonomiky nebo ze sociálních privilegií byrokratické vrstvy.

Poněkud odlišně jsou strukturovány informace z některých studií a výzkumů v Polsku a Maďarsku, jež upozorňují na možnost uplatnění stratifikačního přístupu, akcentují diferenciální význam podílu na moci, připomínají reálné možnosti inteligence disponovat výrobními prostředky z odborně profesionální pozice apod. Část z nich si všímá významného problému redistributivních mechanismů [Ferge 1969; Wesolowski 1970; Słomczyński 1972; Zagórski 1976; Jarosz 1984.]

Bez ohledu na to, jak daleko se v poznání sociální reality dostaly empirické výzkumy, se většina oficiálních publikací ve většině socialistických zemí v sedmdesátých letech a v prvních dvou třetinách let osmdesátých sjednotila na společné *teoreticko-ideologické koncepci*, akcentující tradiční Stalinovo schéma tzv. neantagonistických tříd dělníků a družstevních rolníků, jakož i sociální vrstvy inteligence (popř. v modernějších obměnách i tzv. zaměstnanců) jako hierarchicky jednoznačně nejvyšší princip sociální diferenciace v rozhodující etapě nejen očekávaného, ale přímo postulovaného pohybu k sociální stejnorodosti. (10) Jde tu o ideologické schéma normativně deduktivního charakteru. Empirická data, jež tuto představu potvrzují, se hodnotí jako pozitivní sama o sobě, bez uplatnění takových funkčních kritérií, jako je zpětný vliv sociálního systému na pohyb výrobních sil, popřípadě primární kulturu jako celek, jakož i jeho působení na osobnost, bez otevřeného srovnání vývojových možností kultury a člověka ve zkoumaném sociálním systému a v sociálních systémech odlišných, zejména pak v kulturně vyspělých zemích.

Naopak pozornosti unikají nebo jako druhořadé, popř. dílčími subjektivními omyly způsobené, se hodnotí jevy, jež jsou v rozporu s představou všeobecného stírání relevantních sociálních rozdílů. Jsou to např. rostoucí sociální rozdíly mezi málo početnými nositeli vysoce intelektualizované a složité manuální i nemanuální práce, příznačné pro moderní vědeckotechnické a informatizační procesy, a mezi početnými vykonavateli jednoduché a jednostranné manuální i nemanuální práce, příznačné pro extenzivní průmyslové hospodářství. Zcela jsou zamlčovány hluboké sociální rozdíly mezi byrokratickou vrstvou řídící společnost

(10) Nejvyhraněněji formuluje tuto koncepci v souvislosti s teorií tzv. reálného socialismu Kosolapov (1982). Sociologicky poučenější je její verze vyložená mj. v díle *Proces sblížování tříd a sociálních skupin* [Rutkevič 1982], jehož autor rovněž více přihlíží k empirickým poznatkům. V té či oné míře se však k této koncepci přihlásila v sedmdesátých letech a v první polovině let osmdesátých velká většina sovětských, československých a bulharských sociologů i sociologů z NDR, kteří se zabývali výzkumem sociální struktury.

nedemokratickými metodami a mezi politicky fakticky bezprávnou drtivou většinou společnosti. Malá pozornost se věnuje existenci výrazných majetkových rozdílů plynoucích z privilegií byrokratické vrstvy i z některých jevů tzv. stínové ekonomiky (příčemž oba tyto jevy nejsou bez vzájemné souvislosti). Uniká celospolečenský a samostatný význam rozporných vztahů mezi pracovníky preferovaných a nepreferovaných odvětví a sektorů ekonomiky, mezi sociálním postavením mužů a žen, mladé generace a generace starších, mezi územními a etnickými skupinami, také však mezi producenty výrobků a služeb a jejich spotřebiteli, mezi pracujícími a ekonomicky neaktivními atd.

Jednostranné obrácení zájmu sociologie k dnes již druhořadým sociálním rozdílům tradičního charakteru a k idylickému líčení jejich postupného překonávání na jedné straně a zakrývání hlubokých disfunkčních účinků a prohlubujících se sociálních rozporů rovnostářsko-byrokratického sociálního systému, příznačné pro vládnoucí proud marxistické sociologie socialistických zemích, z něj – přes případné dobré úmysly jednotlivců – učinilo jednoznačnou apologetiku konzervativního, vývojově překonaného sociálního systému.

Ty polské, maďarské, popřípadě jugoslávské práce, které neakceptovaly třídně homogenní ideologii jako své východisko, ovšem na řadu závažných sociálních jevů upozorňují a usilují o jejich interpretaci buď na vlastní, nebo přejaté teoretické bázi, jejíž hodnocení však není předmětem naší stati [Hryniewicz 1983, 1984; Andorka – Kolosi 1984; Hankiss 1988; Zaborowski 1988; Domański 1987].

Podstatné impulsy k zjištění a zhodnocení nových faktů o sociální struktuře socialistické společnosti přinesla *ideologie a politika přestavby* sovětské společnosti i některých pokusů o přestavbu v dalších socialistických zemích. Ve druhé polovině osmdesátých let se svět z autoritativních pramenů, tj. z úst nejednoho z oficiálních představitelů těchto zemí, opakovaně dověděl, že v nich po řadu let převládá nezbožní redistributivní ekonomika a že se ve velkém uplatňuje rovnostářské odměňování. Ostré kritice byl podroben i autoritářský administrativní a příkazovací, tedy byrokratický systém řízení ekonomiky a do jisté míry i celé společnosti. Tyto charakteristiky sociálního uspořádání mají podle kritiky z pozic přestavby, kterou rozvinuly zejména některé ekonomické a prognostické ústavy, inhibitivní vliv jak na rozvoj výrobních sil a celé kultury, tak na dynamiku životní úrovně a vývoj osobnosti. Na oficiální úrovni bylo prokázáno, že stagnace vědeckotechnické úrovně výroby, odvětvové a sektorové struktury národního hospodářství a vůbec setrvávání ve fázi extenzivního industriálního rozvoje ztěžuje řešení vztahu člověka k přírodě a akutně ohrožuje životní prostředí i zdravotní stav populace. Tytéž okolnosti způsobují zaostávání socialismu za rozvojem výrobních sil i mnohých dalších prvků primární kultury ve srovnání s vyspělými kapitalistickými státy.

Tuto kritiku převzala a ještě vyostřila *nekomunistická demokratická hnutí*, jež se uplatnila ve většině socialistických zemí a v řadě z nich dosáhla již významných politických úspěchů. Jejich specifickým přínosem ke kritickému poznání sociálního systému socialistických společností je zejména detailní rozbor nedemokratického systému založeného na politickém a ideologickém monopolu komunistických stran, jakož i negativní hodnocení státního monopolu vlastnictví výrobních prostředků.

Jako prostředky překonávání obtíží se prosazují téměř obecně: a) radikální ekonomická reforma založená na uplatnění různých forem společenského a individuálního vlastnictví (včetně vlastnictví soukromého), tržní hospodářství a materiální zainteresovanost podniků a jednotlivců na realizovaných výsledcích práce – tedy jednoznačné prosazení principu výkonu; b) více nebo méně radikální uplatnění demokratických principů ve vztahu občana a státu, různých společenských a zájmových organizací a iniciativ, národů a národností apod.; c) veřejná informovanost, otevřenost a pluralismus svobodně projevovaných názorů, mříčích

v řadě zemí k ráznému překonání jakéhokoli ideologického monopolu. Není obtížné se dobrat závěru, že společným jmenovatelem těchto projevů je uznání mnohodimenzionality a bohaté objektivní i zájmové strukturovanosti sociálního systému socialistických společností.

Inspirovány rozvíjející se přestavbou se i v sovětské *sociologii* postupně v druhé polovině osmdesátých let objevují práce, které odhalují řadu problémů sociální struktury socialistické společnosti (viz např. stati těchto autorů : Aitov, Andrejev, Bestužev-Lada, Butenko, Cipko, Gordon, Jadov, Levada, Ryvkina, Zaslavskaja, Zdravomyslov atd.). Zajímavé pro nás jsou např. myšlenky o existenci tzv. protipřestavbových sil jako koalice byrokracie s tou částí společnosti, jež na systému epochy stagnace parazitovala, ať už prostřednictvím stínové ekonomiky nebo nezaslouženými výdělky za společensky nepotřebnou a mnohdy i málo kvalifikovanou a neefektivní práci. Pečlivěji se analyzuje rovnostářství – ne už jako pouhá subjektivní odchylka, ale i jako vážný historický jev s hlubokými objektivními sociálními kořeny a souvislostmi. Větší pozornost se začíná věnovat všelidským momentům způsobu výroby a celého způsobu života a tím i celospolečenským neřádným vztahům. Demokratizace společnosti a politika veřejné informovanosti a otevřenosti dávají vzniknout myšlenkám o mnohodimenzionalitě a složitosti skupinové struktury společnosti a o pluralitě zájmů. Vznikají i myšlenky o možnosti posunu v obecném teoretickém konceptu pohybu sociální struktury, ba i pochybnosti o teorii sociální stejnorodosti. (11)

V oficiální československé *sociologii* druhé poloviny osmdesátých let se náznaky nových přístupů objevují později než v Sovětském svazu a s menší otevřeností. O to více se o nich diskutuje mimo půdu oficiální sociologie, v různých pracovních týmech a skupinách, včetně autorského kolektivu této stati.

Zvláštní místo v tomto kontextu zaujímají sociologické analýzy publikované v samizdatovém časopise *Sociologický obzor*, na němž se podíleli dva z členů autorského kolektivu této stati. V druhé polovině osmdesátých let se tam diskutovaly otázky třídní struktury, koncepce posttotalitní společnosti a problém sociální exkluze (který je sice západoevropské proveniencce, ale své empirické podloží nachází výrazněji ve společnostech reálného socialismu), psalo se i o tabuizovaných tématech národnostních menšin, mechanismech politického rozhodování (koncepte „společnosti retardovaného času“), detailněji byly analyzovány otázky vzdělávacího systému (mechanismy výběru na školy, téma průměrnosti), speciálně se zkoumal fenomén stalinismu ze sociologického hlediska atd. Vzhledem k povaze samizdatové produkce však nešlo o vědomou empiricko-teoretickou kontinuitu práce, kterou rozvíjel tým z konce šedesátých let, ale spíše o radikálnější politicky motivované zkoumání sociologicky nejrelevantnějších témat, týkajících se makrostrukturálních sociálních jevů a procesů, inspirované reálným společenským vývojem sedmdesátých a osmdesátých let.

Vezmeme-li v úvahu oba zdroje našich informací o socialistických společnostech – sociologické empirické i teoretické poznání i praktickou politickou a ideologickou kritiku tzv. období stagnace „přestavbovými“ i novými demokratickými hnutími – dospíváme ke zdůvodněnému *souhrnnému závěru* : V sedmdesátých letech a ve značné části let osmdesátých se v socialistických zemích, včetně Československa, uplatňovala spíše tendence nivelizační a byrokratizační než výkonově diferenciacní a demokratizační. Za politických, ideologických a následně i ekonomických poměrů, jež se v průběhu sedmdesátých let v těchto zemích vytvořily a ustálily, došlo k značnému oslabení váhy a významu těch tendencí, jejichž aktuální převládnutí ve sféře sociální diferenciace jsme zjistili v roce 1967 v Československu, tj. tendenci ke zdůraznění kvalifikační a výkonové diferenciace. To však svědčí především

(11) Jedním z nejzajímavějších pokusů v tomto směru je stať Ryvkinové ve sborníku [Postižení 1989].

o změně celkových společenských poměrů a nikterak to nevyvrací pravdivost naší výpovědi o reálné situaci československé společnosti ve druhé polovině šedesátých let. Nejdůležitější je však zřejmě to, že ani ve změněných společenských poměrech tyto tendence nikdy zcela nezanikly a spolu s dočasně potlačenými tendencemi k demokratické přeměně společnosti na svou existenci upozornily již v prvních stádiích sovětské přestavby a nyní se uplatňují vysoce aktuálně v nových demokratických hnutích. Je tomu tak proto, že jak nedemokratické, byrokratické uspořádání společnosti, tak protivýkonový typ sociální diferenciace se ukázaly být sociální brzdou možného a žádoucího pokroku společenské kultury a rozvoje člověka ve vývoji socialistických zemí.

Shody a neshody ve věci soudobého hodnocení naší práce

Kolektiv autorů této stati je i dnes, dvacet let po vydání *Československé společnosti*, v zásadě jednotný v názorech na několik závažných otázek. Především všichni shodně odsuzujeme barbarský zásah posrpnového režimu do kontinuity naší vědecké práce, stejně tak jako obdobné zásahy do práce řady dalších kolektivů a jednotlivců v československé vědě o společnosti. Jsme si vědomi, že tento zásah do jisté míry omezil i přínos již vykonané badatelské práce k poznání společnosti. Zabránil nám uskutečnit řadu plánovaných kroků další výzkumné práce, především však hlubší spojení získaného statického strukturálního řezu společností v určitém historickém okamžiku (byť oživeného mobilitní retrospektivou) s tehdy již připravovanou sociálně historickou reprodukcí geneze jejího sociálního systému. S tím souviselo i to, že jsme nemohli v dané chvíli věnovat větší pozornost problematice integračních sociálních mechanismů a její specifice v daném typu společnosti. Nedostatek organického spojení s historickou analýzou a nedostatek času k provedení komparativních studií ochudil náš pohled o úvahy o možnosti diverzifikace forem vlastnictví výrobních prostředků. Dilem historické, dilem metodologické příčiny mělo to, že jsme ve výzkumu nepostihli fungování různých přerozdělovacích mechanismů, i když jsme jejich existenci předpokládali. Z čistě metodologického hlediska měl ovšem výzkum rovněž své nedostatky (např. v operacionalizaci některých proměnných), i když celkově nezaostával za tehdy běžnou metodologickou výzbrojí a v některých ohledech (např. využitím konfrontace výsledků faktorové analýzy a analýzy shluků nebo tzv. path-analýzy ve dvou mobilitních studiích) patřil k metodologicky osvědčeným. Otevřenou zůstává otázka, zda by použití některých později rozvinutých postupů, např. tzv. strukturních modelů, nevedlo k jisté retrospektivní modifikaci našich poznatků.

Spojuje nás stále přesvědčení, že jsme navzdory uvedeným vnějším překážkám i tak vytvořili práci, která postavila historicky významné otázky o stavu a možných cestách dalšího vývoje středoevropských a východoevropských socialistických zemí, která se pokusila společnost jedné z těchto zemí (a nikoli nejméně zajímavě) empiricky prozkoumat a získat přitom přinejmenším důležité faktografické informace, jež nejsou bez významu pro zpětné objektivní posouzení této sociální varianty vývoje evropských zemí v určitém historickém období. I když, jak ještě zdůrazníme, nemáme jistotu o jednoznačnosti našich závěrů z hlediska soudobého stadia vývoje, může nás dnes jen naplnit potěšením, že naše interpretace sociální skutečnosti i možností jejího dalšího vývoje se tak ostře odlišila od oněch neostalinských ideologických koncepcí, které odpovídaly historicky prokazatelně neúspěšné praxi tzv. období stagnace.

Trváme samozřejmě na tom, že soustředění pozornosti vědy o společnosti na problematiku sociální struktury jako důležité soustavy vztahů, integrujících ekonomický, politický a duchovní život společnosti a schopné podle svého konkrétního utváření buď stimulovat nebo inhibovat rozvoj společenské kultury a individua, patří i do budoucna ke klíčovým úkolům společenských věd. Naši kontrapozici alternativ rovnostářsko-byrokratického nebo výkonové

demokratického vývoje považujeme za inspirující pro pochopení významu složitých vazeb sociálního pohybu po linii politického uspořádání společnosti a po linii její ekonomické a obecněji i kulturní prosperity (výkonnosti) jak při zkoumání reality, tak při tvorbě prognóz a projektů budoucího vývoje.

Z obecně metodologického hlediska se nám dnes, stejně jako před dvaceti lety, zdá stále aktuální potřeba spojování teoretického poznání s co možná všestranným kvantitativním (a ovšem také kvalitativním) empirickým výzkumem při zachovávaní plné teoretické i ideologické nepředpojatosti. Právě v současnosti by se při studiu sociálního pohybu měla obzvláště akcentovat jeho vazba na kulturní procesy a s nimi spjaté společenské podmínky pro rozvoj individua. Takový postup je jediné adekvátní zejména při hledání možných sociálních variant adaptace relativně zaostávajících společností vůči soudobým postindustriálním kulturním trendům i vůči rozsáhlým novým možnostem (a ovšem také limitům), jež přinášejí pro rozvoj iniciativy individu i malých skupin.

Autorský kolektiv podílející se na této stati je dnes přirozeně generačně, následnou vědeckou a metodologickou orientací i ideologicky diferencován. Není proto divu, že v něm vzniká různost názorů i na otázky týkající se hodnocení společného díla. Spory mohou vznikat a také vznikají mj. i o tom, zda empirické svědectví o určité fázi historického vývoje naší země, které jsme před dvaceti lety podali (a to s přihlédnutím k již zmíněnému přerušení práce i k obecnému metodologickému i teoretickému pokroku ve světové sociologii) je obsahově jednoznačné, a jak je interpretovat ve světle soudobého vývoje středoevropských a východoevropských společností původně sovětského typu. Jde zde o svědectví odrážející spíše jedinečnou historickou situaci určité země v určité fázi vývoje nebo týkající se také obecně možných trendů ve vývoji celé skupiny evropských zemí? Sporné jistě také je, do jaké míry může být do budoucna plodná snaha o spojování tzv. autentického marxismu jako metodologie poznání, popřípadě jako inspirace pro tvorbu teorie sociálně spravedlivé společnosti s moderní sociologií.

Za těmito všemi a jistě i dalšími spornými body se skrývá velký spor o základní otázku: zda soudobý kulturně civilizační pohyb a jeho přínos k možnostem vývoje lidstva jako celku, k utváření společenského významu tzv. všelidských hodnot, nepřekročil již hranice, v nichž ještě bylo smysluplné brát v úvahu tradiční sociální bariéry a rozpory průmyslové společnosti (třídní a možná v jistém ohledu i stratifikační)? Zda nenastal již čas teoretických i praktických věcně zdůvodněných syntéz racionálních prvků různých sociálních systémů (včetně socialismu a kapitalismu) přiměřeně k soudobému kulturnímu vývoji, který klade před společnost problémy všelidské povahy, jakož i ke konkrétním historickým situacím jednotlivých zemí v určitých fázích vývoje? Týká se to např. možnosti vzniku mechanismů zajišťujících rovnováhu sociální integrace a autonomizace individuí i malých skupin, rovnováhu výkonového principu a zřetelů sociálně humanitních, kombinace politického pluralismu parlamentárního typu s moderní účastnickou demokracií a mnoha jiných podobných problémů. Různost názorů na stupeň historického překonání funkčního významu tradičních sociálních problémů a s nimi spjatých ideologií samozřejmě nemusí bránit spolupráci při teoretickém, prognostickém a projektovém řešení právě specifikovaného typu problémů, a to nejen uvnitř naší skupiny, ale ani v celé československé sociologické obci.

Odkazy a literatura

- Alan, J. a kol.: *Příspěvky k sociologické analýze sociální diferenciaci*. Praha 1969, rozmnoženo.
Andorka, R. – Kolosi, T.: *Stratification and Inequalities*. Budapest.
Domański, H.: *Segmentacja rynku pracy a struktura społeczna*. Wrocław – Warszawa – Kraków 1987.

- Ferge, Z.: *A Society in the Making. Hugarian Social and Societal Policy 1945–1975*. Harmondsworth, Penguin Books 1979.
- Gordon, L. A.: *Sociálna politika v sfere opłaty truda (včera i segodnja)*. Sociologičeskie issledovanija 1987, č. 4.
- Gordon L. A. – Nazimova, A. K.: *Rabočij klass v socialističeskom obščestve. Tendencii i perspektivy razvitiya v uslovijach intensifikacii i perestrojki ekonomiki*. Moskva, Nauka 1988.
- Gordon Smilling, H.: *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press 1976.
- Hankiss, E.: *The „Second Society“: Is There an Alternative Social Model Emerging in Contemporary Hungary?* Social Research 1988, č. 1–2.
- Hryniewicz, J. T.: *Metodologiczne aspekty analizy struktury klasowej w Polsce. Stosunki produkcji, władza, klasy społeczne*. Studie socjologiczne 1983, č. 1.
- Hryniewicz, J. T.: *Stosunki produkcji, klasy i ruchliwość społeczna w Polsce*. Studie socjologiczne 1984, č. 1.
- Charvát, F. – Linhart, J. – Večerník, J.: *Sociálně třídní struktura Československa*. Praha, Horizont 1978.
- Jaros, M.: *Nierówności społeczne*. Warszawa, KiW 1984.
- Kende, P. – Strmiska, Z.: *Égalité et inégalités en Europe de l'Est*. Paris, Presse de la fondation nationale des sciences politiques 1984.
- Kosolapov, R. I.: *Socialismus. K otázkám teorie*. Praha, Svoboda, Pravda 1982.
- Machonin, P.: *Social Stratification in Contemporary Czechoslovakia*. The American Journal of Sociology 1970, č. 5.
- Machonin, P. a kol.: *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava, Epona 1969.
- Machonin, P. a kol.: *Sociální struktura socialistické společnosti (Sociologické problémy soudobé československé společnosti)*. Praha, Svoboda 1967.
- Machonin, P., Jungmann, B.: *Sociální diferenciace socialistické společnosti a diferenciace v charakteru práce (Návrh teoretické koncepce výzkumného programu)*. Sociologický časopis 1965, č. 6.
- Machonin, P. – Jungmann, B.: *Vědeckotechnický pohyb a náš soudobý sociální systém*. Sociologický časopis 1968, č. 4.
- Machonin, P. – Jungmann, B. – Petrusek, M. – Šafář, Z.: *Sociologicko-statistické výběrové šetření vertikální sociální diferenciace a mobility obyvatelstva ČSSR*. Sociologický časopis 1967, č. 6.
- Machonin, P. – Šafář, Z.: *Social Stratification in Contemporary Czechoslovakia*. Revue internationale de sociologie 1970, s. II, v. VI, nn. 1–3, Rome 1970.
- Marx, K.: *Úvod (Ke kritice politické ekonomie)*. In: Marx, K. – Engels, B. Spisy 13. Praha, NPL 1963.
- Matějů, P.: *Vzdělání, mzda, životní úroveň*. Sociologický časopis 1986, č. 6.
- Petrusek, M.: *Sociální stratifikace československé společnosti (Shrnutí výsledků empirického šetření)*. Sociologický časopis 1969, č. 6.
- Postiženie Sociologija Sociálna politika Ekonomičeskaja reforma*. Moskva, Progress 1989
- Rollová, V. – Alan, J. – Jungmann, B. – Šafář, Z.: *Sociální a profesionální mobilita pracujících obyvatelstva ČSSR*, 1, 2. Bratislava, ČVÚP 1972.
- Roško, R.: *Vertikálny rozmer sociálnej štruktúry Slovenska (Hľadisko statusotvorných činiteľov)*. Sociológia 1970, č. 2.
- Roško, R.: *Vertikálny rozmer sociálnej štruktúry Slovenska (Súvťažnosť komponentov statusu)*. Sociológia 1970, č. 3.
- Rutkevič, M. N.: *Proces sblížení tříd a sociálních skupin*. Praha, Svoboda 1982.
- Sblížení robočieho klasy i intelligencii. Ischodnyj material meždunarodnogo issledovanija*, 1–5. Praha, IFS ČSAV 1982.
- Ślomoński, K.: *Zróznicowanie społeczno-zawodowe i jego korelaty. Z badań nad ludnością miejską w latach 1964–1967*. Wrocław, Ossolineum 1972.
- Sociologický časopis 1967, č. 6. Zvláštní číslo k projektu výzkumu vertikální sociální diferenciace a mobility obyvatelstva ČSSR.
- Šafář, Z.: *Different Approaches to the Measurement of Social Differentiation of the Czechoslovak Socialist Society*. Quality and Quantity V 1971, n. 1. Bologna, Società editrice il mulino 1971.

- Šafář, Z. : *Možnosti standardní operacionalizace socioekonomického statusu*. Sociologický časopis 1969, č. 6.
- Šafář, Z. et al. : *Basic Data on Social Differentiation in the Czechoslovak Socialist Society*. Varna, VII. World Congress of Sociology 1970.
- Urbánek, E. : *Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky*. Sociologický časopis 1971, č. 1.
- Urbánek, E. : *Marxistická sociologie a strukturalismus T. Parsonse*. Sociologický časopis 1971, č. 3.
- Vaněk A. : *Sociální struktura Kritika buržoazní a revizionistické teorie*. Praha, UK 1975.
- Večerník, J. : *Rozdělovací procesy a životní úroveň*. Sociologický časopis 1987, č. 6.
- Wesołowski, W. : *Zróźnicowanie społeczne*. Wrocław – Warszawa – Kraków, Ossolineum 1970.
- Zaborowski, W. : *Postrzeganie społecznych nierówności*. Warszawa, PWN 1988.
- Zagórski, K. : *Zmiany struktury i ruchliwość społeczno-zawodowa w Polsce*. Warszawa, PWN 1976.

Sociální stratifikace československé společnosti 1967¹⁾

Résumé knihy „Československá společnost“

MILOSLAV PETRUSEK

Stať shrnuje výsledky nejrozsáhlejšího sociologicko-statistického šetření, jež u nás bylo dosud provedeno, a není tedy v tomto smyslu „autorská“. Opírá se o empirický materiál a řadu formulací z rozsáhlých studií členů výzkumného týmu, který šetření připravil, realizoval a vyhodnotil, zejména o studie Pavla Machonina (část 1. a 2.), Bohumila Jungmanna (3.1.), Josefa Alana (3.2.), Jiřího Linhart (3.3.), Jiřího Večerníka (3.4.), Luboše Brokla (3.5.), Jaroslava Kapra (4.1.). Autor ovšem odpovídá za výběr materiálu i provedené reformulace. Výzkum, jehož projekt byl publikován v Sociologickém časopise (1967/6), řídili Pavel Machonin (vedoucí týmu), Bohumil Jungmann, Jiří Linhart, Miloslav Petrušek, Zdeněk Šafář a Robert Roško.

1. Teoretické předpoklady a pojmový rámec šetření

Výzkum sociální stratifikace československé společnosti, uskutečněný týmem vědeckých pracovníků Ústavu sociálně politických věd Karlovy univerzity ve spolupráci se specialisty z jiných pracovišť v roce 1967 na reprezentativním vzorku 13 215 obyvatel, vychází koncepčně z filozofických, obecně sociologických a metodologických předpokladů *marxistické* orientace ve společenskovědním myšlení. Základní pojetí šetření se tedy opírá o výchozí ideje tzv. autentického marxismu, který není převoditelný – jak je to obvyklé v dogmatické variantě *marxistického myšlenkového trendu* i v některých jeho kritických interpretacích – na *ekonomický redukcionismus* (předpoklad absolutní, determinující funkce ekonomické sféry vůči všem ostatním oblastem společenského života) a *třídní konfliktualismus*. (Předpoklad „jednodimenzionality“ třídního postavení a možnosti odvodit dynamiku makrostrukturálního pohybu výhradně z třídního konfliktu). Toto pojetí zdůrazňuje naopak komplexnost společenských jevů, podtrhuje vývojové hledisko, vývojovou dynamiku a vnitřní rozpornost mezi elementy sociálního života i uvnitř nich, poukazuje na napětí a vnitřní dialektiku objektivních a subjektivních stránek společenských jevů a sdílí předpoklad tvořivé role subjektu ve společenském vývoji. Většina těchto předpokladů však v různé míře vstupuje do běžného sociologického povědomí i v těch sociologických koncepcích, jež se k marxismu (a to dokonce ani jako k předmětu svého kritického zájmu) nehlásí. Tím spíše bylo nutno zaujmout věcné a dílem kritické stanovisko vůči některým jednostranným koncepcím soudobé sociologie, zejména vůči konfliktualistickému pojetí sociální stratifikace, vůči pojetím zdůrazňujícím především její subjektivní (a zejména hodnotové) aspekty, jakož i vůči koncepcím redukcujícím sociální stratifikaci na distributivní nerovnosti. Cílem těchto kritických analýz ovšem bylo akceptovat a teoreticky integrovat všechny plodné podněty, zejména pak se vyrovnat s přínosem strukturálně funkcionální školy, a využít a dílem rozpracovat metodologii výzkumu sociální stratifikace. Také volbou tématu – makrostrukturální analýzy (s dominantní rolí sociologicko-statistických procedur) jednoho z podstatných aspektů existence a fungová-

(1) Text byl publikován v Sociologickém časopise č. 6/1969.

ní konkrétní globální společnosti – navazuje šetření na tradice marxistického sociálně politického a sociologického myšlení, byť přirozeně ne zcela výlučně.

Na společnost jako základní předmět sociologického zájmu lze nazírat ze dvou hledisek : 1. jako na komplex materiálních, institucionálních a duchovních výtvorů, jež slouží k uspokojení základních lidských potřeb a jež jsou v daném období společností osvojeny, takže nabývají také odvozeného hodnotového významu ; 2. jako na komplex společenských skupin, individuí a sociálních jevů, jež jsou spjaty společenskými vztahy jako produkty dlouhodobé, opakující se a relativně stabilizované (vzorované) interakce. Ve společnosti, která je sociokulturní totalitou, pak můžeme abstrakcí vydělit *primární kulturní systém*, v němž je akcentován vztah člověka (a společnosti) k přírodě, jenž tedy zahrnuje technicko-organizační úroveň výroby, úroveň rozvoje vědy a vzdělání, úroveň a strukturu spotřeby, materiální i duchovní obsahy způsobu života v mimopracovní době a strukturu osídlení, nezahrnuje však sociální instituce jako sociální výtvoř, a *sekundární kulturní systém*, systém sociální, který je produktem interakce, zahrnuje institucionální strukturu společnosti a zprostředkovává mezi primárním kulturním systémem a lidskou osobností. Všechny uvedené kulturní charakteristiky jsou empiricky měřitelné. Empirické studium aktuálního fungování a perspektivního rozvoje primárního kulturního systému a úrovně uspokojování lidských potřeb pak umožňuje formulovat soubor objektivních vývojových kritérií, pomocí nichž lze jednotlivé sociální systémy a subsystémy hodnotit z hlediska jejich funkcionální nezbytnosti i z hlediska jejich historické oprávněnosti (akcent na ideu pokroku jako sociologicky nosný hodnotový rámec, vztahitelný ke globálnímu společností v určitých stádiích jejich vývoje). Studium sociálních systémů je nemyslitelné bez kategorie sociální struktury, již rozumíme „sít“ relativně stabilních podstatných vztahů elementů sociálního systému k sociálnímu systému jako celku a vzájemných vztahů mezi elementy navzájem, „sít“, jež je pro určitou etapu vývoje sociálního systému charakteristická a do značné míry i empiricky postižitelná. V komplexu vztahů pak rozlišujeme vztahy, jež jsou objektivní a primární, od těch, jež jsou odvozené, sekundární. Předmětem výzkumu jsou pak především ty aspekty sociální struktury, jež se váží na procesy a způsoby seskupování v nejširším smyslu (tj. od analytických sociálních kategorií, pluralit a agregací po skupiny ve vlastním smyslu), zčásti pak i struktury společenského pohybu a sociálních mechanismů, např. procesy selekce a přiřazování jednotlivců k sociálním rolím. Uvnitř takto obecně vymezeného výzkumného pole je pozornost soustředěna především na sociální diferenciaci, zejména na její vertikální dimenzi.

Procesy *sociální diferenciace* a jejich výsledný produkt – aktuální diferenciace konkrétní globální společnosti – jsou nazírány jako základní aspekt geneze sociální struktury a jako její podstatná sociologická charakteristika, protože postihuje ráz, vývoj a fungování podstatných rozdílností, jež podmiňují chování jednotlivců a skupin tvořících sociální systém. Sociální diferenciace je jednak diferenciací *pozic a rolí* (role je chápána především jako stabilní, v rámci určitého systému činnosti funkcionálně zakotvená činnost, teprve sekundárně je tradičně definována jako „očekávané chování“; poziční diferenciace je pak především diferenciací stabilizovaných podmínek života a opakovaných činností, teprve sekundárně a ne vždy zcela nutně je diferenciací normativní), jednak diferenciací lidí v procesu *obsazování pozic a rolí*. Sociální diferenciace je přímo „viditelná“ v sociálních mikrostrukturách a v mezostrukturálních utvarech ; v makrostrukturálních systémech – tak, jak jsou reflektovány v provedeném šetření – nabývá modifikované, tedy syntetizované, zprůměrněné a unifikované podoby. Pluralita makrostrukturálních subsystémů zakládá *multidimenzionalitu sociální diferenciace*, především diferenciací v *systému pracovních profesijních* a v *systému způsobu života v mimopracovní době*, v nichž se realizují nejdůležitější životní role člověka (produkce a spotřeba), dále v *systému vzdělávacím*, v němž se vytvářejí předpoklady pro výkon

centrálních rolí, v systému *distribuce užitných hodnot*, v němž se zprostředkuje vztah mezi produkcí a spotřebou a „stanoví“ míra kompenzací za výkon rolí (tedy diferenciací v *životní úrovni*), a konečně diferenciaci ve sféře *politickoorganizační*, v níž se mocensky regulují vztahy mezi parciálními systémy. Zvláštní postavení zaujímají systémy rodinné příbuzenské a etnický, jež vnášejí do makrostrukturální diferenciací výrazné askriptivní prvky, podobně jako souhra životního běhu a historického pohybu, jež zakládá věkovou a generační strukturu. Dále byla uvažována diferenciací podle pohlaví a ekologická struktura. Všechny tyto systémy byly podrobeny empirickému šetření s důrazem na jejich vertikální rozměr, který je – jak prokázalo šetření – do jisté míry implikován i v těch diferenciacích hlediscích, jež jsou podle předpokladu primárně nevertikální.

Výpovědi o makrostrukturální diferenciaci jsou odvozeny z dat o individuu, o *plně socializované hlavě rodiny mužského pohlaví* (respondent), tedy z dat o jeho *sociálním statusu*. *Dílčím statusem* jedince rozumíme vertikální dimenzi pozice v jednom subsystému, jež není v podstatné míře závislá na individuálních charakteristikách nositele statusu, a abstrahujeme tedy od specifických významů, jejichž dílčí status nabývá konkrétní sociální situovaností jedince v mikrostrukturách a mezostrukturách. Rozhodnutí, zda za nositele statusu považovat *jedince* nebo *rodinu*, bylo založeno na empirickém zjištění diferenciací váhy individuálního statusu respondenta ve srovnání se statusem respondenta jako hlavy rodiny a statusem rodiny.

Na základě rozboru specifik československé společnosti byly pak jako *základní statusotvorné proměnné* (dílčí statusy), jež umožňují konstrukci *syntetického statusu*, zvoleny: 1. složitost práce (socioprofesionální status), 2. způsob života ve volném čase, 3. vzdělání a kvalifikace, 4. životní úroveň a 5. podíl na moci a řízení. Kromě těchto dílčích statusů, z nichž první dva reprodukuje centrální status-role ve dvou hlavních kulturně produktivních systémech, bylo použito i charakteristiky „ekonomického postavení“ respondenta (jež shrnuje poněkud různorodá kritéria forem vlastnictví výrobních prostředků, dělby práce a kvalifikace), jakož i její specifické varianty – třídního postavení. Volba těchto hybridních diferenciací je zdůvodněna jednak jejich frekvencí v analogických zahraničních šetřeních, jednak potřebou verifikovat (či vyvrátit) předpoklad o jejich dominantních diferenciacích funkcích v podmínkách naší společnosti.

Předpoklad, že pozice jedinců na jednotlivých „osách“ vertikální diferenciací mohou být „nesynchronizované“, že dílčí statusy mohou tedy být vzájemně inkongruentní, vedl k použití specifických metodicko-technických postupů ke konstrukci *syntetického statusu*, v němž byla eventuální inkonzistence, nevykrytalizovanost statusu fixována. Táž úvaha pak vedla k poněkud netradiční *definici stratifikované společnosti* jako společnosti, v níž se vytvářejí vrstvy, jež jsou seskupeními osob s podobnými charakteristikami pozic na jednotlivých škálách objektivních vertikálních diferenciací, tedy seskupeními vykazujícími jistou míru *konzistence statusu*, tzn. koordinovaný průnik pozic v systémech produktivních i atributivních. Lze předpokládat, že stratifikované společnosti se liší stratifikačním rozpětím, uspořádáním, dominancí té či oné stratifikační dimenze, souladem či nesouladem principů stratifikace a mechanismů selekce a přiřazování ke status-rolím atd. Jedním ze základních cílů šetření bylo tedy identifikovat a adekvátně popsat jednotlivá strata naší společnosti na základě empirických dat a prokázat tak existenci a naznačit konkrétní charakteristiku sociální stratifikace.

Konečně lze uvažovat, jak se objektivní sociální stratifikace promítá do *sféry chování* (uzavřenost či otevřenost strat a interakčních systémů) a do *sféry vědomí* (sebeuvědomění strat, sebezaražení do společnosti, hodnotové orientace, ideologické systémy, „obraz společnosti“, prestiž jednotlivých vrstev apod.). Existující hodnotové systémy, zejména pak představa o prestiži, sebezaražení a „obraz společnosti“, jsou nazírány jako subjektivní

reflexe stratifikačního uspořádání společnosti, jež se však obvykle stabilizuje, „objektivizuje“ a stává se pak součástí objektivní diferenciací.

2. Základní empirická zjištění o sociální stratifikaci československé společnosti v roce 1967

Výzkum, provedený v terénu na konci roku 1967, obsáhl 13 215 hlav domácnosti mužského pohlaví (respondentů), dále 12 465 manželek, 4546 synů, 4545 dcer a 12 910 otců respondentů, je tedy plně reprezentativní pro socializovanou mužskou populaci. Základní použitou technikou byl standardizovaný interview s respondentem.

Respektující předchozí teoretickou a pojmovou úvahu, vyjdeme z deskripce rozložení zkoumaného souboru hlav domácnosti podle jednotlivých statusotvorných proměnných. (Všechna měření pozic v jednotlivých dílčích diferenciacích systémech byla provedena na šestibodových stupnicích; operacionální definice některých kategorií jsou naznačeny v dalších oddílech.)

Rozložení ekonomicky aktivní populace podle *složitosti vykonávané práce* má graduální charakter, významněji jsou však zastoupeny práce jednoduché a nejjednodušší (v 5. kategorii – 34,0 %, v 6. kategorii – 14,7 % populace), což lze kvalifikovat jako jev v industriálně vyspělých společnostech ne zcela obvyklý. Obdobné graduální rozložení vykazuje i *životní styl*, takže lze formulovat tvrzení, že společnost je z hlediska životního stylu poměrně výrazně diferencovaná (oproti hypotetickému předpokladu relativní „unifikace“ životního stylu v socialistickém typu společnosti), nikoli však v té míře, jako je tomu ve společnostech západních. Ve sféře *vzdělání* se vedle běžného graduálního rozložení opět projevuje významnější podíl nižších vzdělanostních kategorií, naopak ale také relativně menší zastoupení kategorií středního vzdělání a zvyšující se podíl kategorie vysokoškolsky vzdělaných. Také *příjmová diferenciací* je graduální. Ve středních kategoriích (příjmy od 1250–2500 Kčs) se projevují obecné celospolečenské nivelizační tendence, protože je v nich zastoupeno 77 % ekonomicky aktivní populace, na druhé straně však – uvažujeme-li příjmovou diferenciací v celé (tedy nejen v ekonomicky aktivní) sledované populaci – významně vzrůstá počet příslušníků nejnižší příjmové kategorie (u ekonomicky aktivní populace 16,4 %, u celé populace 32,3 %), což dokazuje existenci dosti početné skupiny osob, především z řad neaktivních, kteří žijí de facto na pokraji chudoby. Podstatně jiný obraz poskytuje rozložení populace podle *podílu na moci* – společnost je výrazně diferencována na malou kategorii osob s významným podílem na moci (3,3 % v prvních dvou kategoriích) a na početný soubor těch, kdo se na moci a řízení prakticky nepodílejí vůbec (30,0 % v 5. kategorii, 37,8 % v šesté).

K jistým modifikacím v distribuci populace v jednotlivých statusotvorných proměnných dochází u souboru *synů dotazovaných* (výrazný vzestup vzdělání, mírný vzestup složitosti práce a kumulace v kategorii vyučených) a *dcer dotazovaných* (významně vyšší podíl kategorie středního vzdělání, čemuž však naprosto neodpovídá zařazení v příslušných kategoriích složitosti práce; mezi vzděláním a vykonávanou prací jde tedy o jiný typ vztahu než u mužské populace).

Data získaná tříděním prvního stupně sice umožňují formulovat určitá výchozí orientační tvrzení o společnosti (například, že distribuce populace podle složitosti práce neodpovídá distribuci, která je typická pro industriálně vyspělé společnosti, že jde o společnost příjmově poměrně výrazně nivelizovanou, ale diferencovanou v oblasti životního stylu atd.), neodpovídají však na otázku, co je „osou“ sociální diferenciací, která či které ze sledovaných proměnných mají nejvyšší diferenciací váhu a jaké jsou vzájemné vztahy mezi jednotlivými proměnnými. Východiskem následujících analýz byl tedy pokus o *konstrukci syntetického ukazatele sociálního statusu*, přičemž bylo zkonstruováno patnáct indexů – především indexy

složené ze všech pěti uvažovaných statusotvorných komponentů (pro ekonomicky aktivní mužskou populaci) a redukované indexy (složené ze tří komponentů – složitost práce, příjem, vzdělání). Dále byly zkonstruovány specifické indexy pro kategorii respondentů, z nichž jeden akcentuje individuální status, druhý naopak složky vážící se k postavení respondenta jako hlavy rodiny (tedy příjem na hlavu, vlastnictví předmětů v rodině), aby byl zřejmý a postižitelný proces přeměny statusu v rodině. S tímž cíli byl konečně zkonstruován index statusu rodiny apod.

Byla dále uvažována *váha jednotlivých komponentů statusu*, a to na základě výpovědi „kompetentních soudců“. Interkorelace mezi jednotlivými mírami sociálního statusu se pohybují mezi 0,727 až 0,989, což patrně prokazuje, že syntetický status – ačkoli je produktem určitých myšlenkových operací – není prázdným zprůměrněním, nýbrž odrazem určitých objektivních stránek sociální diferenciace a že jednotlivé statusotvorné proměnné jsou poměrně stabilní a tedy sociologicky relevantní. Dosti významným zjištěním je pak to, že vážený komponent statusu nehraje významnější roli (interkorelace mezi váženým a neváženým indexem sociálního statusu se pohybují mezi 0,926 až 0,989). Obdobně vysoká korelace se projevuje mezi celkovým indexem (složeným ze šesti proměnných) a redukovaným indexem (0,917 a 0,909). Vysoké korelace byly zjištěny také mezi statusem respondenta jako hlavy rodiny a statusem rodiny, významně nižší korelace naopak mezi individuálním statusem a statusem rodiny (0,727–0,836), což napovídá, že existuje redistribuce statusu respondenta v rodině, jež je podmíněna především nízkým průměrným statusem manželky.

Zcela nezbytnou součástí šetření byl pokus o empiricky zakotvenou odpověď na otázku, zda pro deskripci diferenciace je relevantnější individuální status respondenta, nebo status respondenta jako hlavy rodiny či konečně status rodiny. Kdyby se prokázala výrazná disproporce mezi jednotlivými typy, bylo by možno z hlediska metodické skepse – formulovat buď předpoklad, že individuální status je v podstatě fiktivní, příliš abstraktní mírou, nebo naopak předpoklad existence výrazné statusové plurality, již by musela odpovídat i diferencovaná plurální stratifikační klasifikace respondentů. Zjištěná data však ukazují, že rozdíly mezi jednotlivými mírami statusu nejsou natolik výrazné, aby tyto předpoklady mohly být pokládány za prokázané, i když existují osoby, u nichž se setkáváme s větší než průměrnou inkonzistencí mezi jednotlivými statusovými typy: obecně platí, že individuální status poněkud klesá, zařadíme-li komponenty, jež přihlížejí k postavení respondenta v rodině, a to tím výrazněji, čím je individuální status vyšší. Na druhé straně existují zřejmě mechanismy, jimiž se jedinci brání, aby jejich status jako hlavy rodiny a status rodiny (jehož pokles je – jak řečeno – závislý na nízkém průměrném statusu manželky) byly ve výrazné disproporci (či inkonzistenci) s jejich individuálním statusem. (Šetření těchto mechanismů je přirozeně předmětem jiných šetření.) Individuální status je tedy v našich podmínkách důležitějším ukazatelem sociální diferenciace a stratifikace než status rodinný.

Konstrukce syntetického statusu současně umožnila analýzu *tradičních typologických schémat*, především schématu *třídního postavení*: dělníci – rolníci – (družstevní rolníci a živnostníci) – intelligence (tj. všichni duševní pracovníci) – (samostatně hospodařící). Toto schéma bylo zcela v intencích jeho původního ideologického smyslu pojato jako schéma stratifikační, hierarchizující jednotlivé makroskupiny společnosti podle jejich podílu na moci (dělníci jako vládnoucí třída) a základních sociálních funkcí (intelligence jako „servisní“ vrstva). Protože takto pojaté „třídní postavení“ vykazuje se všemi statusotvornými proměnnými středně až vysoce *záporné* korelace (například u složitosti práce – 0,587, u účasti na řízení – 0,408, u vzdělání – 0,423 atd.), lze tvrdit, že jde o ideologickou konstrukci, která není sociologicky relevantním stratifikačním schématem, protože zobrazuje vertikální diferenciaci společnosti převráceně. Obdobné výsledky obdržíme, sledujeme-li vazbu mezi „třídním

původem“ (třídní příslušnost otce), „původní třídní příslušností“ (tedy třídní příslušností respondenta na počátku práce) a současnými charakteristikami respondenta, včetně různých forem podílu na moci. Korelace jsou záporné, ve společnosti tedy nedošlo k zásadnímu zvratu ve vztahu mezi fyzicky a duševně pracujícími pokud jde o jejich místo v sociální diferenciaci. Askriptce ve prospěch osob dělnického původu v roce 1967 nebyla v žádném případě podstatnou determinantou sociálního statusu. Výraznější askriptivní prvek se však naopak projevuje u osob pocházejících ze zaměstnaneckých rodin, mírně diskriminující momenty lze konstatovat u osob maloburžoazního původu.

Jiné tradiční schéma *duševně pracující – dělníci – nezemědělství družstevníci – družstevní rolníci – samostatně hospodařící* v zásadě odpovídá hierarchizaci podle předpokládané složitosti práce, eventuálně i jiných statusotvorných charakteristik, a má proto ordinální charakter. Reflektuje tedy v podstatě adekvátní sociální diferenciaci a jednotlivé kategorie řadí do správného pořadí (odtud středně až vysoce pozitivní korelace se všemi sledovanými statusotvornými proměnnými). Konečné schéma *nemanuální – manuální*, jež sociální diferenciaci redukuje na dělbu fyzické a duševní práce a eliminuje vliv vlastnických forem, vykazuje obdobné znaky jako výše uvedené ordinalizované třídní postavení, jakkoli obraz sociální diferenciace je zde zjednodušený, hrubší a tedy ne zcela přesný. Podrobná kategorizace *ekonomického postavení*, jak ukazují komparace s použitými mírami vertikální diferenciace, by tedy mohla po určitých úpravách sloužit jako statusová charakteristika svého druhu, jež akcentuje určité pracovní profesionální parametry sociální diferenciace. Sociální diferenciace československé společnosti je tedy zřejmě neadekvátněji reflektována *syntetickým neváženým indexem individuálního statusu*, složeným z pěti komponentů, který je současně osou vertikální diferenciace, podobně jako je tomu v moderních stratifikovaných společnostech.

Rozložení populace podle syntetického statusu je výrazně graduální, tedy ne příliš příkré, takže se – graficky zobrazeno – blíží „hruškovitému“ tvaru, který je typický pro industriální společnosti. Tato informace sice obraz vertikální diferenciace zprůměrnuje, protože nepostihuje statusovou inkonzistenci, může se však stát východiskem prozatímní stratifikační typologie, jakkoli je produktem poměrně značně arbitrárního kategorizačního kroku.

Aniž si tedy prozatím klademe otázku statusové inkonzistence jednotlivých příslušníků a otázku „realnosti“ takto analyticky utvořených *sociálních kategorií*, lze podat obsahovou charakteristiku jednotlivých statusových kategorií podle jejich převládajících charakteristik.

1. *kategorie* (2,3 % ekonomicky aktivní populace) je tvořena výhradně nemanuálně pracujícími, odbornými zaměstnanci, kteří pracují v oblasti kultury, zdravotnictví a správy; výrazný je podíl průmyslových profesí, více než polovina příslušníků žije ve velkých městech, spíše v Čechách než na Slovensku, převládá generace 31–45 let a 3/4 příslušníků této kategorie jsou členy komunistické strany;

2. *kategorie* (8,0 %) se skládá převážně z nemanuálně pracujících, z 9/10 odborných zaměstnanců pracujících v oběhu a správě, opět jsou významně zastoupeny průmyslové profese, Čechů je poněkud více než v 1. kategorii, zastoupena jsou však kromě velkých i středně velká města, podíl mladší generace se poněkud zvyšuje, počet členů strany klesá na polovinu;

3. *kategorie* (15,0 %) zahrnuje již kromě převažujícího podílu nemanuálně pracujících také početnou skupinu dělníků; ze 40 % je tvořena průmyslovými profesemi (technici), národnostní složení je obdobné jako u 2. kategorie, stále ještě mírně převažuje městská populace, podíl mladých se výrazně zvyšuje, počet komunistů je nižší než poloviční;

4. *kategorie* (26,2 %) je tvořena kvalifikovanými dělníky, zčásti úředníky, skupiny povolání – kromě zemědělství a kultury, jež jsou zastoupeny podstatně méně – jsou obsazeny proporcionálně, obdobně je tomu i v ostatních sledovaných charakteristikách;

5. *kategorie* (30,4 %) je dělnicko-rolnická, je situována na nižší kvalifikační úrovni, ze 40 % jsou zastoupeni Slováci a národnostní menšiny, převažují menší města a vesnice, věk je distribuován rovnoměrně, ze 3/4 jde o nekomunisty a z 80 % o osoby bez jakýchkoli funkcí, tedy bez podílu na moci;

6. *kategorie* (18,1 %) je složena z nekvalifikovaných dělníků a zemědělců, dominuje však venkovská populace a starší generace, jen 1/7 je členů strany a již jen 6,4 % osob vykonává nějaké veřejné funkce.

Kategorizace, kterou jsme reprodukovali, nesděluje ovšem o vertikální diferenciaci československé společnosti nic podstatně překvapivého. Lze totiž zaznamenat výrazný vliv tradičních diferenciačních faktorů jako je odbornost, dělba práce (fyzická – duševní, manuální – nemanuální, zemědělská – nezemědělská), lokalita (město – vesnice), jakož i působení jisté příjmové diferenciace, zejména pak v příjmu na hlavu. Na druhé straně lze konstatovat sice nezanedbatelný, nikoli však dominantní vliv etnické a věkové diferenciace a působení „politické dimenze“ (členství v KSČ, výkon stranických a veřejných funkcí), jež nediferencují společnost příliš příkře a jednoznačně.

Dalším analyticko-interpretacním krokem při hledání diferenciační (eventuálně stratifikační) „osy“ bylo sledování *vzájemných vztahů mezi jednotlivými komponenty statusu*, pokus o určení jejich „specifické váhy“. Tento krok byl současně zdůvodněn empirickým zjištěním, že pouze 1,5 % sledované populace vykazuje zcela konzistentní vzorec statusu, tj. že všech pět proměnných uvažovaných jako statusotvorné komponenty nabývalo současně týchž hodnot. Korelační analýzy umožňují formulovat tato základní tvrzení:

1. Tři komponenty výrazně kulturně sociálního charakteru, vztahující se ke sféře primární kultury, totiž složitost práce, životní styl a v poněkud menší míře vzdělání, jsou vzájemně těsně spojeny, což znamená, že lze předpokládat vzájemnou spjatost, průnik vertikální diferenciace v pracovně profesionálním systému a v systému způsobu života ve volném čase, a to ve zjevné závislosti na vzdělání.

2. Vertikální diferenciace v oblasti politickoorganizační (mocenské) probíhá sice patrně na týchž diferenciačních principech, avšak výrazně nedemokratický charakter mocenské struktury (zejména skutečnost, že poměrně velká část populace na moci aktivně neparticipuje) znemožňuje těsnější sepětí politickoorganizačního systému na jedné straně a systému pracovně profesionálního a systému způsobu života v mimopracovní době na straně druhé.

3. Způsob života ve volném čase proto jednoznačně mnohem výrazněji odpovídá profesi a vzdělání než podílu na moci a řízení.

4. Diferenciace v životní úrovni je vůči ostatním komponentům relativně nejnezávislejší, to znamená, že část populace má vysoké příjmy (a tomu odpovídající životní úroveň), ale nízké charakteristiky v kulturně sociálních ukazatelích, a naopak. Distributivní systém je tedy značně autonomní a nezávisí přímo na diferenciaci v oblasti primární kultury. Ještě výrazněji je pak systém kompenzací oddělen od systému politickoorganizačního.

5. Lze formulovat hypotézu, že stratifikační dominantou je svazek tří kulturně sociálních proměnných, hypotézu, jež byla dodatečně potvrzena aplikací faktorové analýzy. Výsledky faktorových analýz nadto umožňují zamítnout hypotézu o dominantní roli diferenciace v politickoorganizační sféře.

6. Přes výraznou příjmovou nivelizaci a přes existenci autonomní diferenciace v životní úrovni (tj. přes relativní nezávislost diferenciace v životní úrovni na složitosti práce a vzdělání) se v československé společnosti prosazuje pravidelnost typická pro industriální společnosti, že totiž jedinci realizují takové kulturní vzorce chování ve volném čase a v oblasti spotřeby, jež odpovídají jejich profesionálnímu zařazení a vzdělanostní úrovni.

Všechny naše dosavadní výpovědi o sociální diferenciaci však trpí tím, že obraz společnosti je značně zprůměrněný a partikularizovaný. Použití tzv. *taxonomické analýzy* (někdy spojované také s označením „diskriminační analýza“ nebo „pattern recognition“ apod.) dislokačních vzorců komponentů statusu umožňuje hlubší, jemnější a konkrétnější pohled na základní sociální vrstvy, tedy seskupení, pro něž jsou charakteristické určité typické statusové vzorce.

V celé sledované populaci se vyskytuje ze šesti teoreticky možných formálně plně konzistentních vzorců statusu pět vzorců (vzorec 2,2,2,2,2 není obsazen) u 149 respondentů, z celkového počtu 7225 teoreticky možných vzorců je obsazeno 1764 vzorců. Zvolíme-li jako míru konzistence (či inkonzistence) maximální nebo průměrnou směrodatnou odchylku bodové hodnoty jednotlivých komponentů statusu od jejich průměrné hodnoty, pak zjišťujeme, že nulovou směrodatnou odchylku vykazuje pět plně konzistentních vzorců a maximální odchylku vzorec 5, 5, 1, 1, 6, obsazený jedním respondentem.

Použijeme-li pětinoých intervalů maximální odchylky, obdržíme následující *typologii populace podle míry konzistence dislokačních vzorců statusu*:

1. Maximální inkonzistence (např. vzorec 6, 1, 6, 3, 5)	– 1,9 %
2. Značná inkonzistence (např. 6, 6, 2, 5, 6)	– 10,4 %
3. Mírně nadprůměrná inkonzistence (např. 3, 3, 2, 2, 5)	– 31,1 %
4. Mírně nadprůměrná konzistence (např. 4, 4, 4, 3, 5)	– 46,1 %
5. Značná konzistence (např. 2, 2, 2, 1, 2)	– 9,0 %
6. Absolutní konzistence (např. 3, 3, 3, 3, 3)	– 1,5 %

56,6 % populace má tedy nadprůměrně konzistentní vzorce, totiž vzorce, jejichž směrodatná odchylka je menší než průměrná, což dokazuje *existenci stratifikované společnosti* (ve smyslu úvodní definice), v níž sice existuje, ale nepřevládá dekompozice statusotvorných proměnných. V této typologii se ovšem stírá „kvalita“ dislokačního vzorce statusu, protože v téže kategorii konzistence mohou figurovat vzorce jak z dolní, tak z horní poloviny stupnic, tedy jak vzorce „elitární“, tak vzorce nejnižších sociálních kategorií.

Prvním krokem ke kvalitativní typologii, zejména však ke zpřesnění výpovědi o *stupni stratifikovanosti společnosti*, byla kumulace dislokačních vzorců kolem *konzistentních středů*, tj. kolem vzorců (1, 1, 1, 1, 1), (2, 2, 2, 2, 2) atd. ve vzdálenosti ne větší než $\sqrt{6}$. 78,5 % všech respondentů mohlo být takto zařazeno, což znamená, že více než tři čtvrtiny populace vykazují vzorec relativně konzistentní nebo polokonzistentní. Tím je předpoklad o stratifikovanosti společnosti znovu doložen a nemůže být vyvrácen ani zmenšením vzdálenosti od konzistentního středu (např. vzdálenost $\sqrt{3}$), jak by ukázal výčet nejfrekventovanějších vzorců. I tento krok však stírá kvalitativní charakteristiku vzorců, zejména pak nerespektuje to, že jednotlivé škály nejsou zcela synchronní, že nemají tutéž specifickou váhu a že tedy konzistentní vzorec statusu nemusí reprodukovat konzistentní status.

Druhým krokem proto byla kumulace všech vzorců kolem *optimálních středů*, tj. kolem takových vzorců, jež umožňují kumulaci ostatních vzorců podle jejich přirozené struktury (nikoli tedy podle míry jejich konzistence), zahrnující tedy i vzorce výrazně inkonzistentní.

Nejvýhodnější vzdáleností, jež znemožňuje roztržštění populace do příliš početných a současně malých shluků (clusters), je vzdálenost $\sqrt{12}$ od optimálního středu.

Tento krok, totiž přirozené seskupování vzorců respektující jejich inkonzistenci, umožňuje navrhnout méně arbitrární typologii respondentů („strat“), než byla typologie vycházející pouze z distribuce populace v jednotlivých kategoriích syntetického statusu. Výsledky taxonomické analýzy vedou tedy ke zjištění, že celou sledovanou mužskou ekonomicky aktivní populaci lze rozložit do sedmi kategorií, z nichž první čtyři (A, B, C, D) tvoří vrstvy ve vlastním smyslu (vykazují tedy relativně konzistentní vzorce statusu) a následující tři pak typologizují tu část populace, která je charakterizována inkonzistentními, avšak typickými vzorci.

Procentuální údaje o rozložení populace v jednotlivých kategoriích uvádějí na prvním místě vzdálenosti $\sqrt{3}$, přičemž zůstává nezařazeno 41,4 % sledovaného souboru, což jsou osoby, jež vykazují vzorce atypické, a vzdálenost $\sqrt{12}$, kde zůstává nezařazeno 7,9 % populace s atypickými vzorci.

Vrstva A (2,9–4,7 % populace) zahrnuje osoby se středoškolským a vysokoškolským vzděláním, které vykonávají složité a různorodé duševní práce a vysoce kulturním způsobem tráví mimopracovní dobu. Jejich participace na řízení je nesrovnatelně vyšší než u ostatních kategorií (jsou situováni v průměru na druhém stupni škály podílu na moci), jejich příjmy jsou nadprůměrné (přes 2250 Kčs), průměrný index sociálního statusu je 1,6.

Vrstva B (7,1–12,9 % populace): jde o kategorii osob, jež mají středoškolské vzdělání, vykonávají převážně duševní, relativně složité, avšak standardizované práce, jsou charakterizovány nadprůměrnou úrovní trávení volného času, průměrnou participací na řízení a mírně nadprůměrnými příjmy (kolem 2000 Kčs); průměrný status – 2,8.

Vrstva C (16,0–21,4 % populace) je tvořena osobami se základním vzděláním, které vykonávají jednoduché manuální práce, jež však předpokládají vyučení či alespoň zaučení, způsob trávení volného času odpovídá průměru, podíl na řízení je buď na nejnižší úrovni (funkce v místě či na závodě) nebo zcela chybí, pobírají však mzdu, která je poněkud vyšší než odpovídá charakteru vykonávané práce a vzdělání (kolem 1750 Kčs); průměrný status – 4,2.

Vrstva D (20,6–28,4 % populace) vykonává nejjednodušší práce výhradně manuální, čemuž odpovídá obvykle základní, mnohdy nedokončené základní vzdělání, neparticipuje na řízení, průměrné příjmy nedosahují více než 1250 Kčs; průměrný status – 5,3.

Kategorie I (5,0–8,9 % populace) zahrnuje osoby, pro něž je typický nesoulad mezi nízkou úrovní vzdělání (základní a nedokončené základní), jednoduchou manuální prací, podprůměrným způsobem trávení volného času, praktickou absencí podílu na řízení na jedné straně a relativně vysokými příjmy (2000–2500 Kčs) na straně druhé. Jde tedy vlastně o kategorii D s deviací ve sféře kompenzací.

Kategorie II (4,5–9,3 % populace): jde o soubor osob, v němž dochází k opačné anomálii, totiž k nesouladu mezi nižším odborným vzděláním, mírně nadprůměrným způsobem trávení volného času na jedné straně a nízkými kompenzacemi na straně druhé (kolem 1300 Kčs). Je to tedy v podstatě kategorie C s příjmovou deviací.

Kategorie III (2,5–4,6 % populace) je tvořena osobami, jež vykonávají jednoduché kvalifikované práce, čemuž odpovídá základní vzdělání s vyučením, neparticipují na řízení nebo je na nejnižších stupních politickoorganizační hierarchie, avšak dostávají nadprůměrné, tedy neodpovídající příjmy (nad 2500 Kčs), současně však ve volném čase realizují vysoce kulturní životní styl.

Typologie vycházející z taxonomické analýzy podává tedy zpřesněný obraz sociální diferenciaci a současně potvrzuje dosavadní výpovědi o vztazích jednotlivých statusotvorných proměnných, totiž předpoklad kongruence kulturně sociálních proměnných, předpoklad

odlišné distribuce podílu na moci a zejména předpoklad, že zdrojem statusové inkonzistence je příjmová diferenciace. Protože však 1. u celých 46,6–79,4 % populace příjmová úroveň v zásadě koresponduje s úrovní svazku kulturně sociálně proměnných a 2. příjmová diferenciace není synchronní s distribucí populace v oblasti podílu na moci, lze předpokládat, že příjmová inkongruence je historicky vzniklou, ale přetrvávající anomálií, jež však netvoří samostatnou dimenzi vertikální diferenciace.

Interkorelační analýza sledovaných *vertikálních proměnných* (statusotvorných komponentů) a *nevertikálních diferenciačních faktorů* (velikost bydliště, rozdíl mezi českými zeměmi a Slovenskem, typ okresu a u ekonomicky aktivních skupiny povolání) empiricky prokázala, že ve všech nevertikálních proměnných výrazně figuruje implicitní vertikální faktor, takže rozlišení mezi oběma typy proměnných je do jisté míry relativní. Nejvýraznější vztahy se pak prokázaly mezi životním stylem (0,326–0,401) a vzděláním (0,246–0,432) na jedné straně a nevertikálními proměnnými na straně druhé, což by potvrzovalo předpoklad existence diferenciačních faktorů kulturní povahy, jež v nevertikálních diferenciacích ovlivňují nerovnosti v oblasti pracovního zařazení, životní úroveň a profesionální účasti na řízení.

Základní zjištění komplexní deskripce vertikální sociální diferenciace lze shrnout do šesti základních tvrzení, jež lze pokládat za empiricky vysoce ověřená:

1. Typ sociální diferenciace československé společnosti byl v roce 1967 výslovně *nekapitalistický*, protože se neprojevily ani zbytky nějakých výsadních pozic bývalých vlastníků, soukromé vlastnictví přestalo hrát prakticky jakoukoli diferenciační roli, což ovšem platí – v poněkud menší míře – i o ostatních vlastnických formách. Sociální diferenciace měla vysloveně graduální charakter a stratifikační rozpětí (mimo sféru politickoorganizační) bylo podstatně menší, než lze pozorovat u společností kapitalistického typu.

2. *Stratifikační dominantou* byl svazek kulturně sociálních proměnných, to znamená, že postavení ve společnosti bylo určeno především socioprofesionálním zařazením, životním stylem a vzděláním. Tzv. třídní postavení společnost sice diferencuje, sociální diferenciaci však v základní míře nedeterminuje, protože je preveditelné na jiné sociální rozdíly (nikoli však naopak). Šetření postihlo příkrou diferenciaci mezi mocenskou (politickou) „elitou“, jež však byla šetřením identifikována jen zčásti, a značnou částí populace, jejíž podíl na moci je malý, nepatrný či vůbec žádný. Podíl na moci tedy uvnitř sledovaného souboru nemohl plnit roli stratifikační dominanty, protože jej podstatněji nediferencoval. Ani prokázaná příjmová nivelizace nezabránila výrazné diferenciaci ve sféře životního stylu, která jednoznačně koinciduje ze socioprofesionálním zařazením a vzděláním.

3. Československá společnost v roce 1967, jež byla nekapitalistickým typem společnosti, však *současně ztratila rysy společnosti „dělnické“* či společnosti „diktatury proletariátu“. Na jedné straně nebyla prokázána ani askriptivní funkce dělnického původu nebo původního dělnického povolání, ani významnější podíl na moci u dělnických profesí, na druhé straně jen nepatrná část dělníků byla zvýhodněna existující inkongruencí mezi charakterem práce, vzděláním a příjmem (kompenzační deviace).

4. Ačkoli československá společnost vykazovala výrazné rysy nedemokraticky řízeného *byrokraticky organizovaného systému*, neprokázala se v šetření ani existence kvantitativně významnější nové třídy, ani funkce podílu na moci jako stratifikační dominanty.

5. Působení *rovnostářství* jako ideologie i jako politické a ekonomicko-politické praxe se projevilo nejmarkantněji ve sféře příjmů nesouladem mezi příjmy a jinými statusotvornými proměnnými, nikoli však v té míře, jak předpokládaly hypotézy šetření. Současně se do výsledků promítala relativní chudoba československé společnosti, nízký národní důchod, její malá industriální vyspělost – konkrétně pak 1. malým příjmovým rozpětím ve srovnání s průmyslově vyspělými zeměmi a 2. existencí početné části populace, která se pohybuje na

hranici životního minima, přičemž tato část populace je tvořena nejen důchodci, ale i nejnižšími vrstvami ekonomicky aktivní mužské populace. Příjmová nivelizace, jak řečeno, však nevyvolává ani zčásti odpovídající nivelizaci ve sféře spotřeby a v životním stylu. Byla tedy prokázána existence společnosti příjmově relativně nivelizované, nikoli však kulturně i níformní.

6. Vysoká kongruence složitosti práce, životního stylu a vzdělání prokazuje převládnutí *socialistického typu sociální diferenciace* v rozhodujících oblastech společenského života. Tento – zdá se optimální – diferenciační proces však nedostatečně ovlivnil sféru distribuční a prakticky vůbec neovlivnil mocensko-politickou oblast, v níž se však již v roce 1967 projevovaly tendence nahradit byrokratický, nedemokratický typ řízení typem spíše technokratickým. Technokratický typ svým důrazem na kvalifikaci a výkon reprezentuje jakýsi střed mezi byrokraticko-rovnostářským typem sociálních vztahů a typem vyhraněně socialistickým.

Souhrnně lze tedy říci, že socialistický typ společenského uspořádání se u nás realizoval (s přihlédnutím k deviacím ve sféře politickooraganizační a distribuční) jako nekapitalistický typ výkonové industriální společnosti, tedy společnosti výrazně diferencované, zčásti stratifikované a zájmově a názorově rozrůzněné.

3. Základní zjištění o jednotlivých statusotvorných proměnných

Analýza distribuce populace v jednotlivých statusotvorných komponentech (dílčích statusech) a rozbor jejich vzájemných vztahů byla východiskem globální a komplexní deskripce sociální stratifikace československé společnosti. Detailní rozbor „dílčích statusů“ však umožňuje formulaci ještě některých dalších – ne nepodstatných – tvrzení, jež zčásti potvrzují, zčásti zpřesňují a zčásti doplňují výpovědi, jež jsme shrnuli výše.

3.1 Socioprofesionální postavení (složitost práce)

Rozsáhlá sociologická literatura a empirická šetření analogická našemu výzkumu dokazují dosti jednoznačně, že *socioprofesionální postavení* je nejlepším a současně jednoduchým indikátorem sociálního postavení, protože není pouze jeho atributem, ale podstatnou determinantou. Socioprofesionální status se běžně odvozuje z *prestiže profese* (prestiž funguje jako inferenční ukazatel socioprofesionálního postavení), nebo se s ním přímo identifikuje. Ačkoli nelze popírat význam stabilizované prestižní hierarchie a nelze ji pokládat pouze a výhradně za „subjektivní manifestaci“ objektivní pozice, v intencích teoretických premis celého šetření byl proveden pokus hierarchizovat socioprofesionální postavení na základě jiných, objektivních ukazatelů, jež by s principy prestižní hierarchie nebyly identické. Škála profesionálního postavení tedy nebyla vyvozena z prestiže povolání, ani z kvalifikačních a jiných *předpokladů* výkonu profesionální role, ani z *kompenzací* (materiálních či psychologických), jež se na výkon profesionální role váží, nýbrž výhradně z *obsahu činnosti*, jež výkon této role zahrnuje.

Technickým východiskem bylo přesné slovní označení vykonávaného povolání. Jednotlivá povolání byla – při respektování běžných metodologických direktiv – seřazena skupinou expertů do šesti kategorií, jež byly slovně popsány z hlediska složitosti, tvořivosti, samostatnosti, kvalifikovanosti, pravomoci a rozhodování, oduševnělosti a mnohostrannosti. V dalších úvahách budeme souhrnně mluvit o kategoriích složitostí práce (SP).

Základní zjištění o distribuci populace v jednotlivých kategoriích SP podle *pohlaví* se shodují s tvrzením, jež jsme uvedli výše, že totiž profesionální pozice vyšších a středních stupňů jsou výrazně více obsazeny muži než ženami. Toto zjištění platí, i když v odlišné intenzitě, pro všechny sledované soubory – tedy jak pro soubor rodičů, tedy respondentů

a jejich manželék, tak pro soubor dětí (synové a dcery dotazovaných). Tento jev lze vysvětlit jednak jiným typem přípravy na profesionální roli (u žen se preferuje středoškolské vzdělání, které se však profesionálně realizuje na úrovni jednodušších prací, u mužů se naopak vyučení realizuje ve výkonu složitějších socioprofesionálních rolí), jednak specifickou definicí ženské profesionální role (faktor pohlaví tedy funguje jako výrazně askriptivní činitel). Zajímavá zjištění lze formulovat pokud jde o věk a *generační rozdíly*. Věkový faktor ovlivňuje socioprofesionální zařazení tím, že 1. výkon určitých socioprofesionálních rolí je podmíněn předpoklady, jež se váží k věku, nebo dokonce jednoznačně s ním souvisejí, 2. na začátku profesionální dráhy má jedinec možnost „vybrat“ si pouze z různých aktuálně dostupných pozic, takže určité profesionální pozice nemohou být obsazeny některými věkovými kategoriemi. Konkrétně se to projevuje v tom, že vyšší a střední pozice jsou obsazeny v podstatě souborem osob, které se podílely na industrializačních procesech a ekonomickém růstu po roce 1945, tedy kategorií čtyřicátníků; generace „rodičů“ zaujímá pozice střední a nižší. V kategorii 5 a 6 je soustředěno 59,9 % všech respondentů ve věku 56–65 let, věková kategorie 26–35 let je zde však zastoupena již jen 41,5 %. Nejmladší věková kategorie (do 25 let) je kumulována na stupních složitosti práce 4 – 5 (celkem 79,9 %), přičemž právě vzhledem k působení věkového faktoru zůstává pro ni stále otevřena kategorie SP 3, která zahrnuje typické vzestupné pozice reprezentující „profesionální kariéru“, v níž jsou nejmladší respondenti zastoupeni pouze 11,7 % (věková kategorie 26–35 let již 23,6 %). Obecně lze konstatovat, že věkový a generační faktor významněji ovlivňuje distribuci nejjednodušší a středně složité práce, nejvyšší kategorie složitosti práce (v nichž je distribuce podle věku v podstatě proporcionální, až na zastoupení nejmladší populace) jsou naopak věkem a generační příslušností ovlivňovány podstatně méně (vzhledem k výlučné povaze kvalifikačních předpokladů).

V oblasti *etnicko-národnostních a ekologických faktorů* se promítá rozdílná úroveň industrializace i rozdíly v úrovni obecné kulturní vyspělosti, takže pro českou populaci jsou zřetelně dostupnější pozice střední a vyšší než pro populaci slovenskou a tím spíše pro národnostní menšiny, kde – zejména u Němců – působí patrně nejen jazykové bariéry, ale i věkový faktor. Industrializační procesy, jež jsou spjaty s procesy urbanizačními, se přirozeně promítají do distribuce populace v jednotlivých kategoriích SP: Praha a velká města nabízejí podstatně více příležitostí uplatnit se ve vyšších a středních kategoriích SP než města malá a střední. Obdobný stav zjišťujeme i v jednotlivých okresech, typologizujeme-li je podle stupně industriální vyspělosti. Zajímavé je zjištění, že pouze 4. kategorie SP (tedy práce jednoduchá, ale kvalifikovaná) je rovnoměrně rozložena, že tedy není závislá na stupni industrializace a je obecně „přístupná“, bez ohledu na ekologické podmínky.

Struktura *vzdělání* (u mužské populace) v zásadě koresponduje se strukturou obsazení jednotlivých kategorií SP, takže můžeme formulovat tyto pravidelnosti:

1. Nejvyšší stupně složitosti práce (1 a 2) jsou výlučnou oblastí kvalifikace, to znamená, že jsou „doménou“ vysokoškoláků a maturantů, i když lze připustit existenci „anomálií“, jež jsou v běžném povědomí veřejnosti (obsazení vysokých řídicích ekonomických a politických funkcí lidmi bez příslušného formálního vzdělání), jež se však do šetření výrazněji nepromítaly (absence politickoorganizačních „elit“ ve vzorku).

2. Nejvyšší a nejnižší stupně vzdělání vymezují profesionální pozice, jež jsou jedinci dostupné, jednoznačněji než vzdělání střední. Tyto stupně vzdělání tedy současně představují „bariéru“ vzestupu (nepřístupnost vyšších profesionálních pozic pro nejnižší kategorie vzdělání) i sestupu (nepravděpodobnost sestupu osob s vyšším vzděláním do nejnižších kategorií SP), což je – zdá se – výrazem stabilizace v obsazení profesionálních pozic v závislosti na vzdělání.

3. Střední stupeň složitosti práce (3) je převážně obsazen středoškoláky, je však přístupný i vyučeným, jejichž „vlastní oblasti“ je pak 4. kategorie SP (41,9 %).

4. Nejnižší kategorie SP je vně jakékoli kvalifikace (83,8 % osob se základním vzděláním, ale nevyučených, a osob s neukončeným základním vzděláním je soustředěno právě v této kategorii).

Jednotlivé kategorie SP lze analyzovat nejen „staticky“, z hlediska distribuce populace, ale i z hlediska *mobilitních pohybů* tak, že je posuzujeme jako východiska a cíle mobility. Z empirických dat, jež máme k dispozici, je zřejmé, že nejvyšší kategorie SP umožňují spíše profesionální vzestup než sestup. Kategorie 1, 3 a 5 jsou cílem velmi silné mobility – kategorie 1 a 3 mobility vzestupné, kategorie 5 vzestupné i sestupné. Nejnižší kategorie (6) je sice východiskem mobilitního vzestupu, nikoli však příliš výrazného, protože se obvykle zastavuje u 5. kategorie. Zvláštní postavení má 4. kategorie, jež je cílem mobilitního vzestupu, obvykle se však do ní nesestupuje. Nejtypičtějším stupněm mobilitního vzestupu je 3. kategorie, která reprezentuje pozice, jež vyžadují dynamismus a praktickou aktivitu, kategorie, jejíž význam v industrializačních procesech je zřejmý.

Analýza, jež sledovala vliv specifických askriptivních faktorů, zejména vliv třídního původu, prokázala i v této oblasti platnost obecných tvrzení, jež jsme již formulovali: dělnický původ mírně omezoval pravděpodobnost vykonávat složitější práci (od SP 2 výše), nedělnický původ (otcové – příslušníci „intelligence“) tuto pravděpodobnost zvyšoval (orientace na kategorie SP 2 a 3), maloburžoazní původ naopak působil jako rekrutující faktor (kumulace do kategorií 5 a 6, přičemž je však nutno respektovat, že z větší části šlo o otce – rolníky).

Analýza složitosti práce jako rozměru vertikální diferenciace i jako „individuální šance“ tedy prokázala významný vliv tohoto diferenciačního faktoru i oprávněnost a sociologickou relevantnost navržené netradiční operacionalizace kategorie „profesionální status“.

3.2 Vzdělání

Základní problém operacionalizace kategorie „vzdělání“ jako statusotvorné proměnné je jednak v tom, jak respektovat časově a historicky diskontinuitní charakter formálního vzdělání a současně kontinuitní ráz „vzdělanosti“ jako individuální charakteristiky, jednak v tom, jak postihnout obě základní funkce vzdělání, socializační (a enkulturační) i profesionalizační, která významně podmiňuje šance, jež má jedinec v procesu obsazování profesionálních pozic. Analýza vzdělanostní struktury společnosti i jejího mobilitního rozměru musí také – v přiměřené míře – brát v úvahu, že současná diferenciace ve vzdělání je produktem minulých, kvalitativně často různorodých edukačních procesů, vázaných na odlišnou strukturu, funkci i hodnocení celkového formálního vzdělání i jeho jednotlivých typů. Šetření tedy vycházelo ze současné formální diferenciace vzdělání, jak ji reprezentuje naše soudobé školství, s tím, že na základě expertiz a kvalitativních analýz byly jednotlivé kategorie definovány tak, aby byly historicky srovnatelné. Základní informací pak bylo sdělení respondenta o nejvyšším stupni dosaženého formálního vzdělání, nikoli tedy – jak je to obvyklé v některých zahraničních šetřeních – sdělení o délce školní docházky.

Intenzivní – a ve svých společenských důsledcích přirozeně pozitivní – rozvoj vzdělání v posledních zhruba dvaceti letech se nerovnoměrně projevuje z hledisek generačních, ekologických a teritoriálních, národnostních i biosociálních (diferenciace podle pohlaví), a to ve všech typech formálního vzdělání. Především lze zaznamenat odlišnou strukturu zastoupení historických i přirozených generací na úrovni *základního (ukončeného i neukončeného) vzdělání*. Jestliže ze všech osob, jež ukončily vzdělání do roku 1913, jich nedosáhlo vyššího než právě základního vzdělání celých 81 %, pak ze všech osob, jež ukončily školní docházku

v desetiletí 1950–1960, skončilo na úrovni tohoto typu vzdělání jen 17,3 %. Výrazné rozdíly se však projevují jak mezi Čechami a Slovenskem, tak mezi českou a slovenskou populací na jedné straně a národnostními menšinami na straně druhé. Nerovnoměrná distribuce základního vzdělání je pozorovatelná i v ženské části sledovaného souboru (manželky dotazovaných). V souvislosti s počínajícími industrializačními procesy se zvyšuje (ve dvacátých letech) význam vyučení, jež pomalu, ale stále výrazněji nahrazuje elementární vzdělání funkčně specifickým. Extenzivní charakter industrializačních procesů se až do současnosti projevuje i v prostém kvantitativním údaji, že v roce 1956 vstoupilo do učení celkem 35,2 % patnáctiletých, v roce 1967 dokonce již 53,3 %. Slovensko zde výrazně figuruje jako „zemědělská oblast“: jestliže v typických zemědělských oblastech je vyučení jako nejvyšší dosažený typ vzdělání reprezentován 18,1 % populace, pak na Slovensku je to 18,7 % (v českých zemích naproti tomu 31,1 %). Růst *středního vzdělání* (tj. nižšího odborného vzdělání bez maturity a dvou typů úplného středního vzdělání – odborného a všeobecného) je daleko méně strmý, než je tomu u vyučení. U nižšího odborného vzdělání, které má zřejmě reziduální charakter a jež nebylo podstatněji zasaženo společenskými přeměnami, dokonce zjišťujeme málo obvyklou konstantnost distribuce i z hlediska historického a generačního. Úplné středoškolské vzdělání odborné je zastoupeno významněji (8,1 %) než vzdělání všeobecné (3,5 %). Střední všeobecné vzdělání sice obsahuje z hlediska vertikální diferenciacce určité preferenční rysy, je však současně funkčně nespecifické, protože nemá korelát v profesionální sféře, a je vlastně pouze „průpravou“ k vysokoškolskému vzdělání. Oba typy úplného středoškolského vzdělání (a to v rovnoměrném zastoupení) doznaly významného kvantitativního růstu zejména v ženské části populace. Kvantitativní růst *vysokoškolského vzdělání*, jež je evidentně typem „vzdělání budoucnosti“, byl přerušen násilným zásahem okupace (1939–1945), takže část osob, jež byla nucena vstoupit do zaměstnání v tomto období, dokončovala vysokoškolské vzdělání mnohdy mimořádnými formami (z celkového počtu vysokoškolsky vzdělaných 12,5 %). Není přitom bez zajímavosti, že mnozí z nich začínali přerušena nebo znemožněná vysokoškolská studia až deset let po nástupu do ekonomické aktivity. V celé sledované populaci jsou vysokoškolsky vzdělání zastoupeni 5,4 %, přičemž trend v dosahování vysokoškolského vzdělání je obecně vzestupný (cca 10 % populačního ročníku vstupuje na vysoké školy). Různá distribuce se však projevuje především z hlediska ekologického: ve městech s počtem obyvatel nad 100 tisíc je z celkového počtu dotazovaných 14,7 % vysokoškolsky vzdělaných, v Praze dokonce 17 %. Obdobná diferenciacce se projevuje i mezi českými zeměmi a Slovenskem (české země – 5,3 %, Slovensko 3,2 %).

Některá zjištění týkající se relace vzdělání a jiných statusotvorných proměnných jsme již formulovali. Podrobnější analýza je doplňuje a zpřesňuje. Pokud jde o *vztah vzdělání a složitosti práce*, lze konstatovat dosti výrazné upevnění této vazby. Koeficient pořadové korelace pro tento vztah je u otců dotazovaných 0,412, u dotazovaných 0,579 a u synů dotazovaných již 0,675. Prosazuje se zřejmě jak kompetentnější obsazování zejména nejvyšších kategorií složitosti práce, tak jejich uzavřenost pro nižší kategorie vzdělání. Toto zjištění však neplatí stejně kategoricky pro vyšší (nikoli však nejvyšší) stupně složitosti práce (tj. odborné zaměstnance a úředníky), které jsou otevřeny jak vysokoškolákům a středoškolákům, tak dokonce osobám se vzděláním podstatně nižším. Tím je otevřen samostatný problém *kvalifikace* a kvalifikačních předpokladů, který se sice projevuje na všech úrovních složitosti práce, zvláště markantně však ve vazbě na výkon řídicích funkcí (pouze 48 % vedoucích a jejich zástupců má vysokoškolské nebo středoškolské vzdělání, 25 % dotazovaných s alespoň jedním podřízeným nemá vyšší než základní vzdělání), což koresponduje s jinými oficiálními údaji.

Výzkum prokázal, že *politickoorganizační systém* stojí v podstatě stranou diferenciačních vlivů vzdělání, protože vzdělání zde nefiguruje ani jako jednoznačný kompetenční předpoklad, ani jako relevantní kritérium pro výběr do politických pozic (koeficient pořadové korelace 0,240). Dokonce i ve sféře podílu na moci, který vyplývá z profesionálního zařazení, tedy v oblasti, jež může být chápána jako „mocenská transformace“ profesionálně kompetenčních dispozic, zjišťujeme pouze střední korelace (0,451).

Uvažujeme-li příjem jako odměnu za profesionální pozici a za výkon, v němž se promítají i nároky (v neposlední řadě kvalifikační) podmiňující realizaci profesionální role, lze konstatovat výrazný příjmový rozptyl, který potvrzuje *diferencované odměňování osob se shodným vzděláním*. I když osoby s vyšším vzděláním v průměru dosahují také vyšších příjmů, prosazuje se dosti zřetelně inkongruence příjmů vůči diferenciaci ve vzdělání. V oblasti *životního stylu* se projevuje objektivizace mimoprofesionálních funkcí vzdělání – úroveň vzdělání se tedy dosti jednoznačně (koeficient 0,608) promítá do sféry volného času a způsobu života v mimopracovní době. Vysokoškolské vzdělání má výrazně integrativní povahu – jeho nositelé patří ze 78,1 % do dvou nejvyšších kategorií životního stylu, zatímco základní a zejména neukončené základní vzdělání vytváří bariéru, která znemožňuje proniknout do vyšších úrovní životního stylu (50,8 % osob se základním vzděláním a dokonce 73,5 % osob s neukončeným základním vzděláním patří do dvou nejnižších kategorií).

Inkongruence mezi vzděláním a příjmem a do jisté míry i pozicí v politickoorganizačním systému se projevuje i ve vazbě úrovně dosaženého vzdělání a *sociálního statusu*. Na jedné straně lze jednotlivé statusové kategorie jednoznačně charakterizovat převažujícím vzděláním (nejvyšší kategorie jsou kategoriemi „elitárními“ i z hlediska dosaženého vzdělání, střední statusové úrovně se vyznačují převahou osob se středním vzděláním, nejnižší jsou pak vzdělanostně reziduální) – ze statusové příslušnosti lze tedy usuzovat s vysokou pravděpodobností na úroveň vzdělání. Na druhé straně však nelze z úrovně dosaženého vzdělání usuzovat jednoznačně na statusovou příslušnost – v každé kategorii vzdělání je asi jedna pětina osob, jež dosahují jiné statusové úrovně, než by bylo možno teoreticky předpokládat, a jež se tedy vyznačují výraznou inkongruencí statusových komponentů.

Analýza proměn vzdělání v *mezigeneračním sledu* umožňuje formulaci tvrzení, že vliv vzdělání otce na vzdělání syna se uvolňuje: zatímco koeficient pro vztah mezi vzděláním otce a dotazovaného je 0,499, pro vztah dotazovaného a jeho syna je již jen 0,383. Významně se snižuje i podíl shodného vzdělání mezi synem a otcem, je-li nazírán z hlediska věkových skupin respondentů: shodou vzdělání se vyznačuje 47,7 % narozených před r. 1906, 32,6 % narozených v letech 1907–1922 a pouze 24,5 % narozených v letech 1923–1941. Prokazuje se, že vyučení je cílovou kategorií vzdělání pro nejširší masu populace, a to z hlediska jak intergeneračního vzestupu, tak sestupu. Stabilita vzdělanostní shody se tedy projevuje významněji jen u vyučení a středního vzdělání; v souboru synů, jejichž otcové (respondenti) měli vyšší vzdělání, se projevuje častější sestup než v předchozí generaci (otec – respondent). Šetření prokázalo, že úroveň dosaženého vzdělání není podmíněna jen vzděláním otce, ale i vzděláním děda. Zejména v kategorii vysokoškolského a zčásti i středoškolského vzdělání.

Ze studia intergenerační mobility ve vzdělání konečně vyplynulo, že v Československu se v minulosti nevytvořil školský systém třídního charakteru. V jednotlivých kategoriích vzdělání jsou tedy zastoupeny osoby různého třídního původu, dosahování nejvyššího vzdělání je však současně sociálním původem podmíněno (z dotazovaných, jejichž otcové patřili do skupiny nemanuálně pracujících, dosáhlo středoškolského a vysokoškolského vzdělání 61,3 %; z těch, jejichž otcové patřili do skupiny dělníků, však jen 14,4 %).

Diferenciační význam vzdělání v československé společnosti, obdobně jako ve všech vyspělých společnostech, je výrazný, a to i navzdory jeho materiálnímu nedoceňování

(zejména u mladé generace) i stále ještě nedostatečnému spojení vzdělání s politickoorganizačním systémem.

3.3 Životní styl

Ve všech šetřeních sociální struktury je problematika vážící se na koncept „životního stylu“ přímo nebo nepřímo obsažena. V souladu s teoretickými intencemi šetření nebyl životní styl přirozeně pojat jako jednoznačný indikátor sociálního statusu, nýbrž jako jedna ze statusotvorných proměnných, jež byla operacionalizována tak, aby v maximální možné míře respektovala multidimenzionalitu životního stylu. Na základě řady sond a předvýzkumu bylo ovšem upuštěno od konstrukce takové stupnice, jež by zahrnovala všechny relevantní aspekty životního stylu a operacionalizační procedura se omezila na aspekty využívání volného času a spotřeby (konzumních vzorců). Konkrétně tedy byl sledován *způsob trávení volného času* (dominantní mimopracovní činnosti, včetně „hobbies“, trávení dovolené, kulturní aktivity atd.), *úroveň spotřeby a vybavení domácnosti* (typ bytu, vybavení mechanizačními prostředky – jako např. pračkou, ledničkou, mixérem, vysavačem –, vlastnictví nebo pravidelné užívání předmětů pro „volný čas“, jako je např. televizor, fotografický aparát, vybavení pro kemping, dále „kulturní vybava“ domácnosti, jako např. knihovna, diskotéka atd.). Stupnice byly získány jednak pomocí regulérních škálovacích technik, jednak na základě arbitrárního rozhodnutí podloženého teoretickou úvahou.

Protože o vazbách životního stylu jako statusotvorné proměnné na jiné komponenty sociálního statusu jsme v různých souvislostech informovali, omezíme se na zjištění, jež vypovídají o vertikální diferenciaci společnosti právě jen z hlediska životního stylu. Formulace těchto zjištění je odůvodněna mj. tím, že *diferenciace v životním stylu* se ukazuje jako *jedna z nejvýznamnějších vertikálních diferenciací*, jež vytváří komplement k diferenciaci pracovní profesionální. Kategorizací skóru, jehož dosáhli respondenti ve sféře životního stylu, lze na základě typologické procedury opřené o analýzu empirického materiálu konstruovat tři kategorie vzorců životního stylu:

1. *Dolní a dolní vyšší kategorie* (zahrnuje 9,63 % a 29,84 % sledované populace): Životní styl této kategorie je podmíněn starostmi o prostou reprodukci pracovní síly, rekreační činnosti tedy vystupují pouze ve svých elementárních formách spíše pasivního charakteru, mimopracovní doba je vyplněna aktivitami orientovanými k chodu domácnosti, jež je minimálně vybavena mechanizačními prostředky, vztah ke kultuře se vyčerpává prakticky pouze konzumací produktů masové kultury. Obě kategorie (dolní a dolní vyšší) se poněkud odlišují vybaveností bytu, úrovní bydlení a typem kulturní aktivity.

2. *Střední kategorie* (zahrnuje 25,33 % respondentů náležejících do středně nižší a 19,14 % do středně vyšší kategorie) v podstatě rozvíjí vzorec životního stylu předchozí kategorie, projevuje se však aktivnější a tvořivější vztah k volnému času, podmíněný do jisté míry i vyšší mechanizací domácích prací a kvalitnějším bytovým zařízením; ve střední vyšší kategorii pak dochází k intenzivnějšímu styku s kulturou nezprostředkovanou masovými sdělovacími prostředky, jejichž sledování je však samozřejmé.

3. *Horní a horní nižší kategorie* (5,21 % a 10,14 %) je charakterizována vysokou kulturou bydlení, objevuje se vlastnictví předmětů, jež umožňují kulturní trávení volného času (magnetofon, hudební skříň), trávení dovolené je spojeno s cestováním a pobytem v zahraničí, zvyšuje se intenzita kontaktu s „vysokou kulturou“ (návštěva divadel, galerií, sledování kritik a recenzí); diferenciačním znakem nejen mezi horními kategoriemi a kategoriemi středními, ale i uvnitř horní kategorie je „shromažďování kulturních předmětů“ (knihovny, sbírky apod.).

Typologická procedura vede ke zjištění výrazné diferenciaci ve složitosti kulturních vzorců, ve vnímání vnějšího světa a zejména kultury, v kultuře bydlení i ve vybavenosti mechanizačními prostředky a zejména kulturními statky. Zdá se však, že kvalitativní diferenciaci naší společnosti ve sféře životního stylu není dostatečná, protože žádná z uvedených kategorií není zcela zbavena existenčních starostí natolik, aby se mohla jednoznačně orientovat na spotřebu a využití volného času.

Jednotlivé vzorce mají své *typické nositele*, kteří se rekrutují z odlišných sociálních vrstev a liší se statusotvornými i jinými charakteristikami. Zhruba platí, že nejvyšší kategorie životního stylu jsou obsazeny osobami s vyšším vzděláním, nadprůměrnými příjmy a vysokou složitostí práce. S manuální a zemědělskou prací jsou spjaty jednodušší vzorce (22,9 % všech osob nejnižší kategorie životního stylu tvoří nekvalifikovaní dělníci, 32,6 % zemědělství dělníci a samostatní zemědělci). Rozdíly v životním stylu velmi výrazně diferencují i české kraje a Slovensko, nejnižší stupně životního stylu jsou pak charakteristické pro příslušníky některých minorit (Ukrajinci, Maďaři, zejména však Cikáni).

Z *ekologického hlediska* pak obecně platí, že čím větší obec, tím významněji jsou zastoupeny složitější vzorce. V malých obcích je nadto zřejmá vysoká uniformita životního stylu (kumulace do nejnižších kategorií). Obdobná zjištění platí i pro *věkové skupiny*: v mladších věkových kategoriích je úroveň spotřeby vyšší a využívání volného času intenzivnější než ve skupinách starších a nejstarších, nejvyšší charakteristiky životního stylu se však projevují u osob středního věku. Pozoruhodné pak je, že přes značné zúžení příjmového rozpětí v celé sledované populaci a přes značně uniformní nabídku realizují lidé svůj životní styl na úrovni, jež odpovídá jejich sociálnímu statusu: i nivelizovaný příjem (je nutno zdůraznit, že příjem dotazovaného ovlivňuje úroveň spotřeby významněji než příjem na hlavu v domácnosti) se tedy manifestuje a realizuje v dosti odlišných vzorcích spotřeby a v diferencovaném životním stylu.

3.4 Příjem a životní úroveň

V oblasti příjmů a životní úrovně se prolínají dvě velké (a z hlediska šetření základní) lidské aktivity – pracovní aktivita, tedy sféra produktivní, sféra „pracovního stylu“, a aktivity mimopracovní, mimoproduktivní, tedy sféra konzumní orientace, „konzumního stylu“, a zprostředkovaně i sféra životního slohu. Studium příjmové diferenciaci mohlo být začleněno do širších (i komparativních) souvislostí, protože právě v této oblasti máme k dispozici relativně nejúplnější oficiální statistické údaje.

Vychází předpoklad, že příjmová nerovnost je do značné míry atributem obecného kulturního systému společnosti, že se vytváří především v procesech politického rozhodování a přímo závisí na charakteru sociálně politických změn, se promítá do konkrétního zjištění, že přestavba ekonomického a sociálního systému československé společnosti po roce 1948 vedla k prudkému *stažení příjmového rozpětí*, tedy k redukci příjmové nerovnosti. Československo – na druhém místě za NDR – vykazuje nejnižší mzdovou nerovnost ze všech zemí socialistické soustavy. Z hlediska ekonomicky aktivní mužské populace, zejména pak dělníků a zaměstnanců, se československá společnost tedy jeví jako výrazně egalizovaná; z hlediska důchodců, kteří spadají z podstatné části do nejhůře odměňované pětiny populace, a z hlediska žen, jež jsou zcela vyloučeny z pěti nejlépe odměňované části populace, je však naše společnost nerovná. Výrazné rozdíly v *odměňování mužů a žen* (v květnu 1966 činila průměrná ženská mzda 66 % průměrné mzdy mužů) jsou důsledkem spíše mzdové diskriminace „typicky ženských profesí“ (obchod, textilní a potravinářský průmysl) než menší schopnosti žen vykonávat vysoce honorovaná povolání. Ačkoli dosti výrazné příjmové rozdíly mezi družstev-

níky a pracovníky státního sektoru mohou zakládat argumenty pro „třídní optiku“, zdá se, že jde spíše o *rozdíl zemědělské a nezemědělské práce*, který se promítá i do odlišné váhy peněžních odměn (jež jsou v zemědělství doplňovány odměnami naturálními). V souladu s celosvětovým trendem se sblíží i příjmy *dělníků a zaměstnanců*, přesněji manuálně a nemanuálně pracujících. Uvnitř obou kategorií lze však konstatovat vnitřní diferenciaci – u dělnických profesí mezi kvalifikovanými a mimořádně namáhavými povoláními a ostatními profesemi, uvnitř nemanuálních povolání pak mezi profesemi řídicími a typicky (tradičně) úřednickými.

V odvětvové diferenciaci je pozorovatelný trend analogický mzdové preferenci některých odvětví, jak byla ustavena v období výrazných industrializačních přeměn v SSSR, totiž *preferenze investiční výstavby a průmyslu* na úkor tzv. neproduktivní sféry. Ačkoli ve všech odvětvích existuje větší či menší vnitřní mzdová diferenciacie (nadprůměrná v nevýrobních odvětvích, vysoká v průmyslu a relativně nízká ve stavebnictví a obchodě), vývoj vnitroodvětvové diferenciacie naznačuje tendenci ke zmenšování příjmové variance. Sledujeme-li vnitřní diferenciaci v průmyslu, pak je ve srovnání s vyspělými západními zeměmi výrazně menší mzdové rozpětí mezi kvalifikovanými, polokvalifikovanými a nekvalifikovanými dělníky, zvláště markantní je však malé rozpětí mezi mistry a nekvalifikovanými dělníky (mistři mnohdy nedosahují ani příjmů kvalifikovaných dělníků). Denivelizační pokusy sice poněkud zvětšily mzdové difference mezi řídicím personálem (nižší a vyšší technické kádry) a dělníky, rozdíly v odměňování jsou však nadále malé. Velmi nepříznivé relace vykazují zejména všechny *kategorie administrativních profesí*, jejichž průměrné příjmy jsou hluboko pod průměrem dělnických mezd.

Všechna tato zjištění, jež lze odvodit z oficiálně publikovaných statistických materiálů, se potvrdila i v provedeném šetření. Příjmy byly v rámci šetření zjišťovány jen u dotazovaných a jejich manželék, a to pro rok 1960 a 1967. Protože daň ze mzdy je v ČSSR na nejvyšší průměrné úrovni mezi socialistickými zeměmi a protože oficiální údaje poskytují informaci jen o základním příjmu (mzdě), zjišťoval se v rámci šetření čistý příjem, zahrnující i finanční odměny za činnosti nespádající do výkonu „základního povolání“ a příjmy neoficiální (většinou nezdaňované). Srovnání s oficiálními daty však naznačuje, že zjištění neoficiálních příjmů se podařilo jen zčásti.

Kromě relace příjem – ostatní statusotvorné proměnné byl podrobněji sledován vztah *příjmů k členství v KSČ*. Ukázalo se, že tento vztah je slabý a jako diferenciací faktor se členství v KSČ projevuje až u nejnižších příjmových kategorií, jež jsou ze 70 % tvořeny nečleny strany, což je ovšem spíše důsledkem větší politické aktivity vyšších příjmových kategorií (srovnaj relace příjem – složitost práce a vzdělání!) než příjmové preference členů KSČ. I pokud jde o délku členství ve straně, nelze prokázat příjmovou preferenci, protože výše příjmů je v jednoznačné korelaci s věkem (nejnižší příjmy mají nejstarší členové strany, nejvyšší naopak členové od roku 1961). Závislost mezi *věkovou strukturou populace* a její příjmovou diferenciací je natolik silná, že lze formulovat tvrzení, že 1. nejmladší generace (narozená po roce 1942) je situována převážně ve středních příjmových skupinách (1250–2000 Kčs), 2. střední generace (narozená 1922–1941) vykazuje střední, vysoké a nejvyšší příjmy, 3. starší generace (1907–1921) má příjmy nižší (do 1750) a 4. nejstarší generace disponuje nejnižšími příjmy. Generace důchodců nedosahuje vyšších příjmů než 1250 Kčs, polovina z nich má dokonce příjmy nižší než 750 Kčs.

Z komparace údajů o příjmech z roku 1960 a 1967 vyplývá, že se zřetelně zmenšila příjmová nerovnost a že vzestup či sestup je přímo závislý na úseku profesionální dráhy, jež je situována do tohoto období (zatímco generace narozená po roce 1942 vykazuje v 72,0 % případů vzestup a jen v 6 % sestup, generace 1907–1921 v 25,7 % případů vzestup a v 20,8 %

případů sestup, a generace narozená do roku 1907 zcela přirozeně nevykazuje prakticky žádný vzestup.

Srovnání *příjmů na hlavu* s příjmy jednotlivců poukazuje na paradoxní poměr mezi obrovskou zaměstnaností žen a jejich relativně malým faktickým podílem na tvorbě životní úrovně, jakkoli se v letech 1958–1965 zvýšil o téměř 40 %. Současně se znovu prokázalo, že narození třetího dítěte vede k redukci příjmu na hlavu na méně než polovinu výchozí částky. Původní závislost individuálního příjmu na věku se proto u příjmu na hlavu mění v závislost opačnou: průměrné příjmy na hlavu jsou nejmenší u osob ve věku 30–40 let. Tato zjištění vedou ke konstatování, že motiv zvyšování či alespoň udržování dosažené životní úrovně pronikl naší společností natolik, že vede k omezení populačního přírůstku. Před narozením prvního dítěte finanční kalkulace (předpoklad redukce životní úrovně) funguje jen nepatrně, po narození třetího dítěte se však stává faktickou bariérou.

Analýza příjmové diferenciaci vedla ke zdůraznění významu sociálních kontextů, v jejichž rámci se realizuje mzdová politika. Jestliže akcent na politický kontext umožnil likvidaci bezpracných příjmů a zmenšení příjmové nerovnosti, současně však petrifikoval systém ne vždy odůvodněných preferencí, pak akcent na sociální kontexty musí respektovat motivační funkce příjmové diferenciaci, relace mezi schopnostmi a výkonem, ale i přehodnotit pohled na důchodové zabezpečení a populační politiku.

3.5. Podíl na moci a řízení

Výpovědi o struktuře a dynamice politické moci v československé společnosti byly podmíněny jednak teoretickými záměry šetření, jednak charakterem získaných empirických dat: výpovědi o individuální participaci respondenta na moci a řízení proto neumožňují verifikaci jakýchkoli obecnějších výpovědí, přesahujících rámec studia sociální stratifikace.

Podíl na moci a řízení byl v rámci šetření operacionalizován tak, že diferenciaci pozic individuí byla odvozena 1. ze zařazení organizace, v níž dotazovaný pracuje, na stupnici podle jejího typu a velikosti, 2. z postavení dotazovaného v organizaci (vedoucí, dílčí vedoucí s alespoň jedním podřízeným, podřízený) a 3. z participace dotazovaného v ostatních dimenzích moci, tj. z výkonu volených funkcí v KSČ, ve společenských organizacích a ve volených státních orgánech. Na základě těchto ukazatelů byli dotazovaní kategorizováni do šesti skupin podílu na moci a řízení s tím, že v empirickém materiálu nebyly prakticky vůbec zastoupeny „špičky“ politické moci (nejvyšší kategorie v šetření tedy není identická s nejvyšším reálným stupněm moci v naší společnosti). První dva ukazatele lze syntetizovat v ukazatel *účasti na řízení*, vyplývající z *pracovní profesionálního zařazení* (v souladu se sociologickými a politologickými terminologickými konvencemi lze mluvit o „pravomoci“), třetí pak zakládá pyramidu účasti na řízení, vyplývající z *volby* (tedy dimenzi „vlivu“).

Základní zjištění, že obě pyramidy – tedy struktura pravomoci a vlivu – se od sebe liší, není překvapivé. Větší strmost však bychom byli očekávali u pyramidy pravomoci, jejíž „tvar“ je podmíněn existencí limitu hierarchizovaných pozic, zatímco u pyramidy vlivu bylo možno – v souladu s ideologickými postuláty rozsáhlé participace nejširších vrstev na různých funkcích – očekávat rozložení méně strmé. Empirická data však poskytují obraz přesně opačný. V dimenzi pravomoci neparticipuje na řízení 51,7 % populace, v dimenzi vlivu dokonce 69,87 %. „Mocenská“ nerovnost je sice obecně pro všechny komplexní společnosti typická (a svým způsobem je funkcionálním imperativem), její konkrétní podoba však evidentně není univerzální. Sledujeme-li zastoupení jednotlivých *statusových kategorií* na nejvyšších stupních mocenské a řídicí hierarchie, pak zjišťujeme, že zatímco na nejvyšším stupni pravomoci je nejvíce osob s nejvyšším statusem, je jich na nejvyšším stupni vlivu nejmeně.

Hypotéza, že ve vyšších pozicích budou významně více zastoupeni ti, kteří svým *třídním postavením* či původem patří ke skupině dělníků a rolníků, se evidentně nepotvrdila. Ukazuje se naopak opačná tendence, totiž obsazování vyšších pozic moci příslušníky nemanuálně pracujících skupin. I proti eventuálnímu předpokladu normálního statistického rozložení byl zjištěn významný posun ve prospěch nemanuálně pracujících na jedné straně a v neprospěch zejména zemědělců ve smyslu téměř úplné absence podílu na moci na straně druhé. Distribuce pozic moci ve skupině dělníků je však statisticky normální. Z hlediska ordinalizovaného ekonomického postavení zjišťujeme obdobnou tendenci: koncentraci pozic ve skupinách odborných zaměstnanců a úředníků a absenci participace na moci u zemědělců a nekvalifikovaných dělníků. Podíl na moci je soustředěn významněji – z hlediska sfér činnosti – v oblasti kultury, veřejné správy, armády, zdravotnictví a peněžnictví než v oblastech ostatních. Dosažený stupeň vzdělání vykazuje dosti silnou korelaci vysokoškolského vzdělání se třemi nejvyššími pozicemi podílu na moci a řízení.

Obecné zjištění, že čím vyšší stupně moci, tím více členů KSČ je jejich nositeli, bylo empirickými daty v některých ohledech modifikováno. Především se zjistila odlišná relace straníků a nestraníků v kategorii nadřízených a vedoucích organizací, což je patrně manifestací trendu, který zdůrazňuje spíše odborná a profesionální než politická kritéria. Na úrovni vedoucích organizací je poměr členů a nečlenů strany téměř ekvivalentní (mírně asymetrický ve prospěch členů), na úrovni držení dispozičních práv vůči alespoň jednomu podřízenému již převažují nestraníci. Hypotéza, že členství ve straně je charakteristikou, jež jednoznačně legitimuje přístup k moci, se potvrdila slaběji než se očekávalo, a to dokonce ani ne ve všech dimenzích. Struktura členů strany je tedy produktem obdobných diferenciačních procesů jako struktura celé společnosti, jež podle členství ve straně není jednoznačně diferencována.

4. Reflexe sociální stratifikace ve vědomí a sociálním chování

Do rámce šetření vertikální sociální diferenciace bylo zahrnuto studium i těch otázek, jež se sice tradičně na výzkum sociální stratifikace váží, jež však netvořily koncepční páteř provedeného šetření. Kromě deskriptce sociální diferenciace, odvozené z objektivních indikátorů sociálního postavení respondentů a dalších osob (manželka, otec, syn atd.), byl proveden pokus o stanovení obecné struktury prestiže povolání, byly zkoumány představy respondentů o jejich vlastním zařazení do společnosti (sebehodnocení a sebeidentifikace) a jejich „vidění“ společnosti a konečně byla sledována frekvence a charakter primárních interpersonálních kontaktů.

4.1. Obecná struktura prestiže povolání

Výzkum prestiže povolání probíhal paralelně se šetřením vertikální sociální diferenciace na vzorku 1431 dotazovaných. Výchozí hypotéza, že struktura prestiže povolání v Československu jako v zemi se socialistickým společenským uspořádáním je výrazně odlišná od lokalizace jednotlivých povolání v hierarchické struktuře prestiže profesí v zemích nesocialistického typu, vyžadovala volbu takové instrukce a vynutila si takový způsob zpracování, aby byly získány údaje srovnatelné s výsledky základních známých výzkumů. Za základ tedy byla vzata instrukce z výzkumu, který provedl *National Opinion Research Center*, výběr povolání však byl zčásti upraven tak, aby byla respektována specifika československé společnosti (zejména byla vyloučena povolání dnes již historická, jako např. továrník, bankéř, obchodník a povolání pro československou společnost netypická nebo vůbec neexistující).

Výsledky šetření v zásadě prokázaly, že 1. vybraná povolání se liší v míře přisuzovaného

prestíže, 2. tvoří hierarchii v míře přisuzovaného prestíže a 3. obecná struktura prestíže povolání zhruba koresponduje se seřazením povolání podle složitosti práce (viz 3.1.). Žádné významné údaje, jež by potvrzovaly výchozí hypotézu o výrazné odlišnosti obecné struktury prestíže v ČSSR a ve společnostech nesocialistického typu nebyly nalezeny, jednotlivé deviace lze vysvětlit jednak momentální sociální situací (např. postavení horníka v prestižní hierarchii), jednak odlišným definováním některých profesí, zčásti také zafixovanými hodnotovými vzorci. Nebyla však zjištěna přítomnost žádného zvláště silného faktoru specifického pro socialistickou společnost, který by podstatněji ovlivňoval motivaci prestižního hodnocení. Nepotvrdil se také předpoklad o preferenci manuální práce ve výrobě, spíše jen slabá tendence osob s nižším vzděláním systematicky nadhodnocovat manuální povolání. Srovnání výsledků šetření s některými výzkumy provedenými v ČSSR dříve (zejména s výzkumem z roku 1937, kde však kritériem hierarchického řazení byla představa respondenta o sociální utilitě) naznačilo významný posun v lokalizaci jednotlivých povolání na prestižní stupnici. Obdobně jako v některých analogických zahraničních šetřeních byla zjištěna vysoká korelace mezi příjmem a oceňováním povolání, jakož i mezi vzděláním a konstrukcí prestižní hierarchie. Frekvence odpovědi „nevím“ je přímo závislá na úrovni dosaženého vzdělání. Přes dílčí difference je obecná struktura prestíže relativně invariabilní vůči proměnné „národnost“. Studium verbálních reakcí na dotazník umožnilo seřadit činitele, jež podmiňují prestižní hodnocení povolání do následujícího pořadí: příjem, způsob práce, sociální utilita, kvalifikace, osobní zkušenost s povoláním, výkon, odpovědnost, primitivní amózní kritéria.

4.2. Sebehodnocení a sebeidentifikace

V rámci původního šetření byly respondentům položeny otázky po zhodnocení osobního vlivu na řízení společnosti a vlastního společenského postavení (vždy na dvanáctibodové stupnici). I přes některé specifické odchylky vykazuje rozložení odpovědí v obou případech zásadní podobnost (koeficient 0,666). Výraznější rozdíly v sebehodnocení se projevíly mezi ekonomicky aktivními a neaktivními (přirozená tendence k nižšímu sebehodnocení). Bylo zjištěno, že sebehodnocení v zásadě reflektuje objektivně existující sociální diferenciaci, projevila se však vedle orientace na „střed“ také výraznější orientace na „nižší střed“ a „nižší“ polohy (57,5 % ekonomicky aktivních se řadí do dolní třetiny stupnice v hodnocení vlastního vlivu na řízení společnosti a 49,6 % v hodnocení vlastního společenského postavení). Žádný vztah nelze prokázat mezi sebehodnocením a národnostními a lokálně ekologickými znaky, ale ani oborem, sférou či sektorem zaměstnání: uvažované nevertikální diferenciacní faktory tedy sebehodnocení nepodmiňují. Nejvýraznější závislost byla zjištěna mezi sebehodnocením (koef. 0,412) a sociálním statutem, jakož i jednotlivými statusotvornými proměnnými (podílem na řízení: 0,414, složitostí práce: 0,370, příjmem: 0,305, vzděláním: 0,318). I když je shoda mezi sebehodnocením a objektivními indikátory sociálního postavení dosti značná, indikuje přesto každá jednotlivá statusotvorná proměnná sociální příslušnost lépe než sebehodnocení na nepojmenované stupnici.

Prokázalo se, že osoby s nejvyšším sociálním statutem mají tendenci spíše k podhodnocení a naopak, nepotvrzuje se však hypotéza o konzistentnějším sebehodnocení středních vrstev. K obdobným zjištěním vede i srovnání sebehodnocení se zařazováním „obyčejného člověka“ na téže stupnici.

V rámci výzkumu prestíže povolání (tedy na vzorku 1431 osob) byly šetřeny představy dotazovaných o společnosti. Výrazně převládá diferencované vidění společenského uspořádání [existenci sociálních rozdílů konstatuje 74,9 % dotázaných, přes významné zastoupení dichotomických „modelů“, i když část respondentů současně odmítá existenci společenských

tříd (17,2 %)]. Projevila se obecná zákonitost, že čím nižší je sociální status dotazovaného (eventuálně jednotlivé statusotvorné proměnné), tím častější je frekvence odpovědí „nevím“. Popření existence sociálních rozdílů sice lineárně nesouvisí se statusovou příslušností, způsob vidění společnosti je však výrazně sociálně determinován. Projevila se také tendence ke konstituování specifické skupinové optiky. Při sebeidentifikaci (začlenění vlastního postavení do individuálního vidění společenského uspořádání) působí mimořádně silným vlivem „dělnictvo“ jako referenční skupina.

4.3. Sociální chování

Z celého komplexu otázek týkajících se vztahu sociální diferenciace a sociálního chování byla pro potřeby šetření vydělena otázka primárních sociálních vztahů, jež byly operacionálně pojaty jako přátelské (sociopreferenční) vazby a jako kontakty mezi rodinou respondenta a spřátelenou (nikoli však spřízněnou) rodinou. Při použití modifikované sociometrické techniky šetření dospělo k těmto závěrům:

1. Projevila se vysoká absence primárních vazeb obojího druhu (57,63 %), což koresponduje s obecnou hypotézou o poklesu objemu primárních vazeb v industriálních společnostech. Rozbor verbálních reakcí umožnil zčásti identifikovat faktory podmiňující absenci primárních vazeb (faktor volného času, sociálně ekologické faktory, zejména specifický typ sdružování na vesnici, deformované sociální uspořádání, tj. negativní vliv makrostrukturálních přeměn na interpersonální vztahy, nasycenost příbuzenskými kontakty, věkový faktor).

2. Tendence k udržování primárních kontaktů pozitivně koreluje s úrovní vzdělání, sociálního statusu, životního stylu a velikostí bydliště.

3. Prokázala se relevantnost všech uvažovaných statusotvorných proměnných jako diferenciálních faktorů i ve sféře interpersonálních kontaktů. Jednotlivé analytické kategorie (podle vzdělání, složitosti práce, zčásti i podle příjmu a podílu na moci) jsou relativně uzavřené, což umožňuje formulovat předpoklad o existenci sociální distance mezi nimi. Statusová příslušnost, vzdělání a složitost práce fungují tedy současně jako interakční bariéry.

5. Perspektivy

Potenciální informace, jež je obsažena v datech výzkumu sociální diferenciace a mobility, není přirozeně ještě zdaleka vyčerpána. Kromě základních tematických okruhů, o nichž jsme informovali, byla podrobněji zpracována problematika sociální diferenciace podle odvětví a sektorů práce a podle ekonomického postavení, dále postavení rodiny v sociální diferenciaci, charakteristika věkových a generačních skupin, a byla vypracována podrobná komparativní studie o specifických rozdílech v sociální diferenciaci v českých zemích a na Slovensku. V dalších etapách se bude výzkumný tým orientovat na tyto základní problémy:

1. maximální vyčerpání potenciální informace z provedeného šetření;
2. zpracování samostatné studie o sociální mobilitě;
3. práce na důslednějším teoretickém a explanačním přístupu k materiálu;
4. ověření, doplnění a modifikace formulovaných zjištění samostatnými výzkumy na mezostrukturální a mikrostrukturální úrovni.

Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR(1)

Příspěvek k sebereflexi československé sociologie

MAREK BOGUSZAK

IVAN GABAL

PETR MATĚJŮ

Sociologický ústav ČSAV, Praha

1. Alternativní hypotézy a kontinuita sociologického poznání

Dvě paradigmaty vývoje sociální struktury v ČSSR

Sociální diferenciaci představuje jedno z ústředních sociologických témat. Přes dlouhodobou pozornost věnovanou ve světové sociologii vývoji sociální struktury, mobility a reprodukci nerovností, i nadále existuje řada nevyřešených problémů a s jistou pravidelností jsou kladeny otázky vracející se k elementárním problémům, které stály již na samotném počátku tohoto výzkumu [viz. např. Campbell 1983]. Do určité míry to platí i pro naši sociologii, i když důvody, proč i u nás je třeba znovu si klást některé elementární otázky, jsou odlišné. Podle našeho názoru je jednou z příčin tohoto stavu poměrně nízká úroveň analyticko-empirického prozkoumání sociální diferenciaci československé společnosti i teoretického zhodnocení získaných poznatků.

Ve světové sociologii je spor o adekvátní výklad pozorovaných faktů a tendencí ve vývoji a reprodukci sociálních nerovností již po celá desetiletí zdrojem kumulace argumentů a poznatků o povaze těchto procesů. U nás je tomu spíše tak, že konceptuální nevyjasněnost a ideologická zatíženost výzkumu sociální diferenciaci a nerovností vede k oslabování kontinuity vědeckého poznání a tím i postupnému budování teoreticko-metodologického a empirického aparátu, který by umožnil testování vhodnosti různorodých výkladových paradigmat.

V čem spatřujeme jádro uvedené konceptuální nevyjasněnosti? Studium sociální diferenciaci je u nás provázáno v podstatě dvěma protichůdnými interpretačními perspektivami. Na jedné straně stojí výkladový koncept „sblížování tříd“, na druhé straně koncept předpokládající, že hlavní osou diferenciaci socialistické společnosti je (respektive měl by být) „princip zásluhovosti“ (výkon). Pro oba přístupy lze nalézt potřebnou oporu v marxistickém výkladu sociální struktury. Proto jejich vztah není řešitelný pouze na poli teorie, bez studia konkrétně historických jevů a procesů. Problém je však hlubší. Obě výkladová paradigmaty totiž reflektují více ideologické postuláty než sociologicky konzistentní teorii. Proto mají spíše

(1) Tato stať byla předána redakci Sociologického časopisu na jaře roku 1989. Recenzní posudky odmítající možnost publikace (z převážně ideologických a politických důvodů) autoři stati obdrželi až na podzim téhož roku po odeslání otevřeného dopisu šéfredaktorovi časopisu. V některých pasážích je roční zpoždění v publikaci nepochybně znát. Autoři stati v každém případě děkují všem, kteří trpělivě četli řadu předchozích variant textu nebo jeho částí a vznášeli své připomínky a kritické poznámky. Díky těmto poznámkám a připomínkám došlo k odstranění řady nedostatků a nesprávných interpretací, které by bývaly mohly vést k nedorozuměním. Tím se však autoři nezabývají odpovědnosti za tvrzení a interpretace této poslední verze textu, a to bez ohledu na to, že stať má vysloveně diskusní charakter.

normativní než gnozeologický charakter a vliv. Spor o jejich legitimitu, vedený přednostně v teoreticko-ideologické poloze, u nás dlouhodobě zakrýval otázku validity těchto výkladových konceptů a odváděl pozornost od přístupů opírajících se o studium existující sociální diferenciaci a jejího historického vývoje. Tyto problémy poznamenaly rozsáhlá empirická šetření realizovaná v 70. letech a většinu analýz jimi získaných dat.

Postulát sociální rovnosti a spravedlnosti chápáné jako sblížování a odstraňování třídních nerovností byl podporován *programově, ideologicky* (socialismus jako systém rozsáhlých sociálních jistot zakotvených v maximálně ovlivnitelné míře standardizace sociálně ekonomických podmínek života všech jedinců, a tím podmínek nezávislých na sociálně ekonomickém postavení), a v neposlední řadě i *politicko-mocensky* (redistribuce, jako základní mechanismus zajišťující sblížování, koncentruje moc, rozhodování a kontrolu, přinejmenším v ekonomickém smyslu, v úzkém a jednoznačně vymezeném centru, a naopak oslabuje strukturní vliv ekonomické činnosti na ekonomickou a sociální strukturu společnosti). Historický vývoj i kusé empirické poznatky ovšem zmíněné postuláty relativizují. (2) Koncepce sblížování vychází z implicitního předpokladu o určujícím významu doposud existující, svým původem však „staré“ a postupně „překonávané“ třídní a sociální diferenciace. Jestliže však likvidace kapitalistických tříd proběhla beze zbytku v prvních dvou poválečných dekádách, je otázkou, zda klíčovou dimenzí sociální diferenciaci nadále zůstává torzo staré třídní struktury nebo zda se postupně nevytvořily jiné, socialistické společnosti vlastní sociálně diferenciální osy či dokonce stricto sensu třídy. V takovém případě by výkladové paradigma „sblížování“ nebylo pro Československo vhodné. Koncepce „sblížování“ ovšem do vývoje československé sociologie nevstoupila jako výsledek vědeckého testu platnosti svých třídně historických východisek a předpokladů.

Pokud jde o paradigma sledující *meritokratický* výklad nerovností výkonovou diferenciací, vychází se při jeho obhajobě z některých pozorovatelných empirických fakt. V první řadě je to výrazná a stabilní diferenciace vyspělých a dynamických kapitalistických společností, která jakoby opravňovala názor, že právě diferenciace konstituuje výkonové klima společnosti. V rámci makrostrukturní diferenciaci, to za druhé, se jako centrální jeví mzdová a příjmová diferenciace, která ve spojení s kompetencí na jedné straně a diferenciací životní úrovně na straně druhé, přenáší výkonové klima do mikrostrukturní úrovně pracovního (výkonového) a ekonomického jednání individuí.

Budeme-li argumentovat v obdobné logice, je sice nesporné, že vyspělé společnosti jsou vertikálně výrazně diferenciovány, není však nikterak zřejmé ani prokázáno, že to je právě ta či ona forma nebo hladina diferenciaci, která žádoucí výkony těchto společností navozuje, tím méně pak, že lze pomocí rozevření mzdové diferenciaci nastartovat vlastní „výkonové jednání“. Příslušná úvaha může maximálně dospět k hypotetickému výroku, že diferenciace je nejvýše podmínkou nutnou, nikoli však postačující.

Jakýkoli pokus o propojení diskutovaných paradigmat naráží na problém historicky proměnlivého ideologického poměru mezi koncepcí výkonové diferenciaci, připomínající svou povahu a logikou stratifikační koncept, a třídním výkladem sociální struktury a nerovností, aniž by se ovšem brala v úvahu šíře a různorodost výkladových teorií označovaných za „stratifikační přístup“ pouze proto, že pracují s vertikálními dimenzemi. V operacionální rovině jde o to jak uchopit, testovat existenci a případně vysvětlit specifický systém *vertikálních* nerovností, definovaných převážně individuálními pozičními charakteristikami, v němž je třídní pozice, vedle výkonových a dalších charakteristik, jedním z řady kauzálních

(2) Redistributivní procesy zřejmě vyvolaly nový typ nerovností a novou dimenzi sociální diferenciaci s nezřídka antivýkonovými konsekvencemi. Zajišťování dynamiky jedné skupiny za cenu stagnace jiných patrně vede ke stagnaci celku (příkladem může být vývoj vzdělanostní struktury).

zdrojů nerovností. Převedeno do normativně reformistické dikce jde o to, do jaké míry jsou a mají být zdrojem diferenciací „tvrdé“ poziční a strukturální rozdíly, nabývající tím charakter strukturálních (třídních) nerovností, a do jaké míry to má být výkonová variace, vůči které jsou strukturální determinace třídní identity jen druhotné.

Legitimitnost problematiky sociální diferenciace se zdá být – v kontextu výše zmíněných problémů – nesporná. Čtenáři by však nemělo uniknout, že v průběhu předchozích úvah o sociální diferenciaci jsme zatím implicitně akceptovali dvě – v československé sociologii dosti obvyklé – premisy:

a) K diskusi problémů spjatých se sociální diferenciací postačuje pěstování příslušného kategoriálního aparátu a příslušných výkladových paradigmat, aniž by bylo třeba je konfrontovat (testovat) s výsledky analýz dat z konkrétních výzkumů, tj. s *poznáváním* reálné diferenciace, diferenciálních procesů a trendů.

b) Sociální diferenciace je objektem a do značné míry i výsledkem politických, ve státních institucích a organizacích (systémově) zakotvených intervencí s následujícími vlastnostmi: Za prvé, tyto intervence jsou *efektivní*, tj. působí okamžitě a po zásahu (byť jednorázovém) již trvale, tj. definitivně dosáhnou kýžené změny. Za druhé, vyvolávají přesně *předem vymezené* žádoucí účinky. Za třetí, nevyvolávají žádné *vedlejší* účinky, ať již žádoucí či nikoli, pozitivní či negativní. Jinak řečeno, budoucímu vývoji sociální diferenciace *lze* centrálním rozhodováním, plánováním a řízením vtisknout žádoucí charakter.

Úskalí obou těchto premis jsou snad alespoň částečně zřejmá. Rezistentnost reality vůči výsledkům sociologických spekulací je obdobná jako rezistentnost téže reality vůči různorodým poválečným reformním pokusům o ovládnutí pohybu sociální diferenciace a prosazení naplánovaných změn. Přesto nemáme důkazy, že by československá společnost nebyla diferencovaná, to zaprvé, a že by se ráz její diferenciace v poválečném období nezměnil, to za druhé. Jenomže, co může naše sociologie k těmto dvěma klíčovým otázkám jako věda – tj. na základě fakt a teoreticky zdůvodněných hypotéz – vlastně říci?

V současnosti jsou k dispozici jen parciální studie vybraných oblastí, z nichž se obtížně projektuje celistvější obraz sociální diferenciace československé společnosti. Zpracování systematictější studie sociální diferenciace a prozkoumání jejího vztahu k sociální struktuře představuje netriviální úlohu pro výzkum i analýzu dat. Klíčová je však *formulace zdůvodněných hypotéz* týkajících se zejména *pohybu sociální diferenciace*, o němž víme jen málo a jen v některých oblastech. Narážíme zde, jak bylo řečeno, na *nedostatek kontinuity a akumulace sociologického poznání*. Sebelépe projektované šetření nemůže nahradit historický vývoj reflektovaný daty a poznatky postupně realizovaných a navazujících šetření a analýz.

Formulace a testování vývojových hypotéz, umožňujících překonání naivních představ o statickém a libovolně manipulovatelném charakteru tvorby a dynamiky sociální diferenciace, formulace a testování hypotéz o zdrojích a funkcích diferenciace, odkrývajících hlubší mechanismy reprodukce nerovností, to vše vyžaduje v první řadě *mobilizaci veškerých dostupných zdrojů poznání*, které jsou o československé společnosti k dispozici. V této stati se omezíme na načrtnutí některých vývojových hypotéz týkajících se změn a dynamiky sociální diferenciace především za období posledních dvou dekad.

Následující stránky trpí řadou omezení. Dvě z nich jsou však rozhodující. Prvým je nedostupnost zdrojových dat šetření z roku 1967, jejichž ztrátu považujeme za jednu z nejvážnějších daní, kterou naše sociologie zaplatila za druhé přerušení kontinuity své poválečné historie. Dále pak, že ani sedmdesátá ani osmdesátá léta nepřinesla srovnatelně ucelený a zpracovaný obraz sociální diferenciace československé společnosti jako šedesátá léta, bez ohledu na to, do jaké míry byl tento obraz adekvátní.

Pokus o identifikaci hlavních tendencí a změn za sledované období je nutně poznamenán

dvěma omezeními, která lze částečně zmírnit jen pozorným studiem příslušných textů a tabulek, a jejich *nepřímým srovnáním*. Jako každé čtení, je ovšem i čtení tabulek subjektivní a jako každé nepřímé srovnání je i to, jehož některými výsledky se budeme dále zabývat, nutně spekulativní. Proto autoři stati nesou veškerou odpovědnost za tvrzení, interpretace a hypotetické závěry, i za případné chyby a možná zkreslení vyplývající z toho, že měli k dispozici jen publikovaný materiál, který je přirozeně omezen jeho vlastními hypotézami.

2. Kontinuitní a diskontinuitní parametry dnešní situace

Před více než dvaceti lety byl analyzován první poválečný reprezentativní výzkum sociální struktury v Československu. V roce 1969 pak publikoval tým vedený P. Machoninem knihu *Československá společnost* [Machonin a kol. 1969]. O tři roky později vyšel ještě sborník věnovaný problémům sociální a profesionální mobility v ČSSR, zpracovaný z dat téhož výzkumu [Sociální 1972]. (3) Obě publikace poskytly detailní popis vertikálně diferencované společnosti, jejíž určující osou byla podle výsledků socioprofesionální pozice a složitost práce. Analýza sociálně ekonomických nerovností a diferenciací československé společnosti v roce 1967 sledovala stratifikační koncept uspořádání i výkladu sociální struktury a sociální diferenciací.

Pojem *stratifikace* byl ústředním pojmem jak výzkumu provedeného v roce 1967, tak většiny studií, které na základě analyzovaných dat vznikly. Opíraly se o něj i kritiky samotného výzkumu i jednotlivých studií a v neposlední řadě je i pojmem, s nímž operuje tato stat. Nelze přitom vycházet z toho, že tento pojem všechny zúčastněné strany chápaly stejně. Bude proto užitečné alespoň v hrubých rysech vyjasnit obsah pojmu stratifikace, a vyznačit některé odlišnosti, které se objevily ve výzkumu z roku 1967.

Za sociální stratifikaci lze obecně považovat takovou formu sociální strukturace, ve které jednotlivé diferenciací osy mají *vertikální* charakter, jsou *univerzální* pro celou populaci a existuje tendence k jejich vzájemné *kongruenci*. Konzistence umístění na jednotlivých osách (resp. tendence k dosahování navzájem konzistentních pozic na jednotlivých osách diferenciací) se v klasickém funkčním pojetí stratifikace (Parsons) opírá o *obecně sdílený a relativně konzistentní hodnotový systém* (4), od kterého se odvozuje princip vertikality diferenciací a který „definuje“ i jednání nezbytné pro zaujetí pozice nebo setrvání na této pozici. Pro vyspělé industriální společnosti, jejichž „strategickým subsystémem“ je pracovně profesionální systém, se jako určující jeví *hodnota výkonu* a *univerzalismus* [viz např. Parsons 1953, Prasons 1966, Blau, Duncan 1967].

V koncepci výzkumu z roku 1967 byla *základní stratifikační východiska* *podstatně modifikována v intencích marxismu*, a to především pokud jde o *objektivní původ a zakotvení* vertikálních diferenciací dimenzí v produktivních a distributivních subsystémech společnosti, z nichž za ústřední byly považovány pracovně profesionální systém, systém vzdělávání a systém způsobu života v mimopracovní době. [srv. Machonin a kol. 1969, s. 25–26].

(3) O hlavních teoretických východiscích i o výsledcích výzkumu byla díky statím publikovaným v prestižních sociologických periodikách v poměrně krátké době informována světová sociologická obec [Machonin 1970, Šafář 1971].

(4) Zatímco konzistence (kongruence) mezi postaveními na různých vertikálních diferenciací osách není striktním předpokladem pro to, aby systém diferenciací byl popsitelný v pojmech stratifikace (teorie a analýzy stratusové inkonzistence tvoří pevnou součást výzkumu sociální stratifikace), existence obecně sdíleného hodnotového systému (resp. toho jeho subsystému, který určuje jednání v pracovně profesionální sféře) se zdá být podmínkou nutnou, neboť na něm spočívá vlastní princip vertikality, bez něhož je konstrukce stratifikačních dimenzí nemyslitelná.

Explicitně byla odmítnuta dominantní role „subjektivních“ dimenzí stratifikace, a to jak ve formě indexů prestiže, tak ve formě určujícího významu univerzalistického hodnotového systému (srv. tamtéž s. 35–36). Stratifikační jádro výzkumu představoval akcent na *vertikalitu* a *multidimenzionalitu* stratifikace, tvořené z dílčích diferenciačních dimenzí (společenských subsystémů), dále na ústřední význam individuální pozice v *pracovní profesním systému* a v neposlední řadě na převažující význam „výkonových“ kritérií vůči kritériím „askriptivním“. Vzájemný poměr (kongruence) sledovaných dimenzí stratifikace a vzájemné konzistence pozic v jednotlivých subsystémech představovaly *předmět* analýzy a jako výraz stupně „vykrytalizovanosti“ individuálního statusu a celého stratifikačního systému tvořeného různými komponentami také její výsledek.

V 70. letech byly kniha a její autoři kritizováni zvláště ze dvou perspektiv. Za odmítnutí třídního výkladu sociální struktury společnosti, zvláště pokud jde o pozici a roli jednotlivých tříd v historickém vývoji a systému československé společnosti, za redukci problematiky sociální struktury na sociální diferenciaci a nerovnosti mezi individui a rodinami. Stratifikační koncept vertikální diferenciace byl rovněž odmítnut z pozic redistributivní sociální filozofie a politiky, zaměřené na eliminaci nerovností a na sblížování socioekonomické situace tříd, skupin a regionů.

Koncem 80. let jsme v podstatně odlišné situaci. Dílčí výsledky z posledních let, z nichž některé v této stati budeme komentovat, naznačují (aniž to ovšem dokazují!), že stratifikační koncept výkladu současné československé společnosti je zřejmě nutné odmítnout, a to nikoli z důvodů ideologických, ale věcných.

Na základě některých dílčích poznatků o současném stavu naší společnosti lze hlavní otázku zformulovat takto: *Byl vertikální stratifikační koncept, jehož optikou nahlížel Machoninův tým na strukturu československé společnosti, pro tehdejší stav sociální diferenciace výstižný? Pokud ano, lze vyslovit hypotézu, že československá společnost se za dvacet let změnila natolik, že její sociálně ekonomická struktura bezmála ztratila vertikální dimenzi a sociální diferenciace – ve stratifikačním smyslu – kongruentní charakter?*

Odpověď na tuto otázku nemůže být definitivní, nejsou-li k dispozici původní data. Při posuzování šedesátých let z perspektivy let osmdesátých a naopak, tj. při hledání kontinuitních a diskontinuitních stránek vývoje, můžeme pracovat jen s nepřímou komparovatelnými analýzami. Výsledky tohoto srovnání je proto třeba považovat za vysloveně hypotetické a sloužící nanejvýš k formulaci alternativních hypotéz. Nicméně, hypotetická možnost *změny* podoby, původu a reprodukce nerovností spjatých se sociální strukturou v relativně krátkém období je teoreticky i prakticky natolik vážným problémem, že stojí za úvahu i nepřímé argumenty.

Podle nepřímých příznaků máme na Československém příkladu možnost sledovat proces, který bychom mohli obrazně nazvat „*destratifikací*“ sociální struktury tj. proces, který je – opět hypoteticky – v rozporu s dvěma předpoklady, s nimiž pracují a které dokazují některé mezinárodní komparativní studie:

a) Předpoklad o konvergentním charakteru vývoje socialistických zemí vzhledem k povaze a reprodukci sociálně ekonomických nerovností v kapitalistických zemích [viz např. Andorka, Kolosi 1984]. (5) Do tohoto okruhu předpokladů patří zejména známá teze o důsledcích industriálního vývoje, resp. přechodu do postindustriální vývojové fáze [Blau, Duncan 1967, Treiman 1970, Bell 1972]. (6)

(5) S tímto předpokladem do značné míry kalkulují i ekonomové usilující o dosažení „konvertibility“ naší produkce a práce atd.

(6) K určité skepsi pokud jde o platnost hypotéz o konvergenci vedou některé novější

b) Předpoklad o konvergentním charakteru vývoje sociální struktury a systému socioekonomických nerovností socialistických zemí na bázi identity jejich sociálně ekonomického a politického uspořádání.

Dříve než se z hlediska výše uvedených otázek budeme zabývat některými z hlavních výsledků šetření z roku 1967, je třeba zvážit některé možné obecně metodologické výhrady vůči adekvátnosti přístupu, který zvolil Machoninův tým.

3. Pokus o posouzení adekvátnosti stratifikačního konceptu v Československu v 60. letech.

Nelze vyloučit, že stratifikační vertikála identifikovaná v roce 1967 vyjadřovala právě a pouze existenci multidimenzionální sociální diferenciace československé společnosti, tak jako většiny vyspělých společností. Stratifikační ráz mohla tato diferenciace získat až úhlem pohledu a zkoumání, tj. statistickým posilováním vertikálních a kongruentních vlastností diferenciace. Za takových okolností je základním problémem *hladina zjištěné inkonzistence* a způsob její interpretace: do jaké hladiny jde o inkonzistenci a od jaké hladiny o důkaz neadekvátnosti stratifikačního konceptu. Podstatná je i povaha a síla *navaznosti sociální diferenciace na ekonomickou strukturu*, tj. do jaké míry pozice v pracovním profesním systému (jakožto dominantní ose systému stratifikace) může spolehlivě predikovat pozice na dalších vertikálních diferenciálních osách.

Původní analýza dospěla k převaze konzistence nad inkonzistencí a k relativně marginálnímu podílu extrémních inkonzistencí. Základní osou diferenciace se ukázala dimenze *složitosti práce* reprezentující *profesní* vertikálu. Oba tyto výsledky naznačují, že závěr o existenci vertikální diferenciace československé společnosti šedesátých let patrně nebyl statistickým artefaktem.

Existence stratifikační hierarchie ovšem nevylučuje – jak dokládá například Goldthorpe [1984] – souběžnou existenci třídní struktury, tj. společenského postavení odvozeného z jiných než stratifikačních kritérií a možná i dominující význam třídní dimenze. I této otázce věnoval Machoninův tým značnou pozornost.

Testování relevance různých variant třídní klasifikace vedlo k relativně bezrozporným závěrům o vztazích třídní a stratifikační struktury. Zde je ovšem nutné podtrhnout relativitu těchto závěrů danou použitými třídními klasifikacemi (vesměs odvozenými z třídních klasifikací buď „starého“ typu nebo ideologicky koncipovaných „socialistických“ tříd). Pokud by se ukázalo, že tyto klasifikace nereflektovaly skutečnou v Československu existující třídní diferenciaci, ani získané výsledky by nemohly být považovány za validní. Autoři nicméně dospěli k závěru o existenci vnitrotřídní stratifikace a k vertikálnímu uspořádání tříd z hlediska nerovností spjatých s třídním postavením. Mezi různými variantami třídní klasifikace se ukázaly jako nejvhodnější ty, které se blížily profesní hierarchii, reflektovaly vertikálnost a naopak odhlížely od formálně definovaných vlastnických kritérií (např. státní respektive družstevní sektor). Porovnání různých výsledků (tradiční korelační analýzou) hovořilo ve prospěch proměnné vyjadřující složitost práce, která na sebe vázala více variance statusových charakteristik, než podrobná třídní klasifikace blízká se profesní škálou.

Zmíněné výsledky je pochopitelně třeba posuzovat s ohledem na statistickou argumentaci, která – ačkoli plně na úrovni tehdejšího světového standardu – přeci jen spočívala spíše na deskriptivně ilustrativních než analyticko-explikativních principech. Analýza také pominula dva problémy definičně spjaté s třídním výkladem nerovností – oblast *třídních zájmů* vázaných na ekonomickou strukturu a *ekonomické jednání* skupin.

komparativní studie a analýzy intergenerační třídní mobility [Erikson, Goldthorpe 1987, Ganzeboom, Luijckx, Treiman 1988].

Hlavní závěr analýzy, že československá společnost byla koncem šedesátých let relativně konzistentně vertikálně diferencována a že tato diferenciace byla ještě zřetelně vázána k ekonomické a socioprofesi struktuře, je tedy třeba posuzovat nejen jako výsledek aplikace určitého teoretického výkladového schématu. Významnou roli zde sehrála i tehdejší metodologická výbava společenských věd a analytické nástroje, které měla v té době československá sociologie k dispozici.

V rámci této stati není pochopitelně možné podat detailní popis výsledné diferenciace z konce šedesátých let. Není to ostatně ani naším cílem. Všimneme si těch charakteristik sociální diferenciace, které se jeví jako podstatné z perspektivy osmdesátých let.

4. Vybrané rysy sociální stratifikace československé společnosti v 60. letech (některé výsledky šetření z roku 1967).

Jádrem stratifikační vertikály byla v roce 1967 sociokulturní diferenciace reprezentovaná asociací složitosti práce, životního stylu a vzdělání. Podstatně volnější byla vazba této diferenciace k mocenské pozici a pozici v řízení. Vztah sociokulturní vertikály k diferenciaci životní úrovně se ukázal jako inkongruentní, v případě příjmů a mezd s vysokým zastoupením inkonzistence.

Výsledky odkryly rozdíly mezi stratifikací reprezentovanou charakteristikami jednotlivců a stratifikací reprezentovanou charakteristikami rodiny. Přechod od individuálního statusu ke statusu rodiny se projevoval jako zmenšení diferenciálního rozpětí a statusový pokles. Změna od nerovnosti mezi jednotlivci k nivelizovanějším ekonomickým charakteristikám rodin byla – v případě silné inkonzistence – zpětně kompenzována životním stylem.

Z hlediska celkové podoby sociální struktury dospěl výzkum k závěru, že československá společnost byla stratifikována obdobně jako *vyspělé industriální společnosti*. Hlavní odchylka spočívala ve větším podílu nižších úrovní složitosti práce, tj. v nižší strukturální rozvinutosti. Centrální diferenciální význam asociace složitosti práce, životního stylu a vzdělání podle autorů jasně dokumentoval určující roli socioprofesi charakteristik pro způsob života a *výkonových principů v sociální diferenciaci*.

Uvedený závěr není pouze výsledkem generalizace provedené autory této stati, ale lze jej nalézt i v autentické podobě: „Reálný socialismus se začíná u nás rodit jako sociálně spravedlivá (tj. kapitalistickou formu nerovnosti odstranivší a nejevící tendenci k její reprodukci) *varianta výkonové industriální společnosti*, jako společnost bohatě diferencovaná a jasně – byť ne příliš vyhraněně – stratifikovaná a tudíž zájmově a názorově rozrůzněná.“ [Machonin a kol. 1969: 165, podtrženo autory této stati, srv. též Petrusek 1969: 578]. Tento závěr je instruktivní ze dvou důvodů. V souladu se stratifikačním teorémem o určujícím významu výkonové diferenciace zakotvené v pracovní-profesním systému, zahrnuje československou společnost na konci šedesátých let mezi výkonové industriální společnosti. Zároveň ovšem autoři připouštějí, že daný „...typ stratifikace však pouze částečně ovlivnil sféru distribuce...“ [Machonin a kol. 1969: 164], a Petrusek ve zmíněné stati explicitně konstatuje, že „distributivní systém je značně autonomní a nezávisí přímo na diferenciaci v oblasti primární kultury“ [Petrusek 1969: 575]. V tomto bodě tedy naopak dochází k porušení jednoho z hlavních stratifikačních teorémů, podle kterého distributivní systém lze považovat za hlavní nástroj zajišťující správné obsazování pozic a adekvátní výkon rolí, tj. za páteř stratifikačního systému.

Celkový tón analýzy a popisu stavu československé společnosti v roce 1967 tedy byl, pokud jde o podobu a profesní výkonový původ nerovností implicitně *konvergentní*. Za primární a určující vlastnosti sociální struktury a diferenciace byly brány ty, které byly blízké vyspělým

industriálním společenstvem. Tento závěr podporovalo i mezigenerační (otec–respondent–syn) upevňování stratifikačních rysů sociální struktury: pokles mezigenerační asociace v dosaženém vzdělání a zesílení asociace vzdělání a složitosti práce mezi generačními podsoubory. Explicitní podporu konvergentní teze dostala i později při aplikaci Blau-Duncanova modelu determinace zaměstnaneckého statusu [Blau, Duncan 1967] na československá data z roku 1967 [Šafář 1972]. Toto vůbec prvé testování Blau-Duncanova modelu na data ze země, která za sebou měla dvacet let socialistického vývoje, je mimořádně zajímavé nejen z hlediska meritorního tématu této stati, ale rovněž z metodologického hlediska. Proto se právě na tomto modelu pokusíme demonstrovat oprávněnost některých výše uvedených otázek spjatých s adekvátností obrazu, který o charakteru diferenciacie československé společnosti nabídla analýza dat z roku 1967.

5. Příklad možné reinterpretace: re-test modelu komplexní determinace profesionálního postavení

Blau-Duncanův model (diagram 1) byl aplikován na korelační matici proměnných, které v podstatě korespondovaly s proměnnými aplikovanými v původním modelu. K jakým závěrům testování modelu na datech z roku 1967 dospělo? Šafářovy interpretace lze stručně shrnout do několika bodů [viz Šafář 1972, případně Šafář 1971]:

a) Otevřenost obou společností (tj. ČSSR v roce 1967 a USA v roce 1962) je překvapivě velká, přičemž determinace zaměstnaneckého statusu je v těchto společnostech téměř stejná.

b) Evidentně nižší hodnoty path-koeficientů mezi zaměstnáním otce a vzděláním syna v modelu pro ČSSR ukazují na větší otevřenost vzdělanostního systému v ČSSR ve srovnání s USA. Totéž lze říci o otevřenosti pracovní kariéry syna. (7)

c) Parametry modelu ovšem ukazují, že v ČSSR existuje větší závislost profesionální kariéry syna na kulturní dimenzi sociálního původu. Je to patrné z toho, že vzdělání syna stejně jako jeho zaměstnanecký status jsou těsněji spjaty se vzděláním otce než s jeho zaměstnaneckým statutem, zatímco v USA je tomu naopak.

d) Test adekvátnosti modelu vychází pro obě země podobně. (8)

Místo abychom reinterpretovali jednotlivé parametry modelu v intencích naší hypotézy, položíme si obecnější otázku: *Byl skutečně průběh determinace zaměstnaneckého statusu v obou systémech podobný?* V dílci strukturního modelování (9) jde o to, zda Blau-Duncanův model vyvinutý pro USA je vhodný pro modelové vyjádření kauzální struktury determinace zaměstnaneckého statusu v Československu v roce 1967. Jinými slovy, klademe otázku, zda nebylo možné nalézt modifikovanou verzi modelu, která by se v některých podstatných rysech lišila od původní americké varianty, a to takovým způsobem, aby reprezentovala ty specifické rysy procesu sociální stratifikace, které pravděpodobně již v roce 1967 odlišovaly Československo od vyspělých zemí s tržní ekonomikou. Naše hypotéza říká, že právě tyto specifické rysy byly přijetím americké varianty modelu pro ČSSR potlačeny, a to

(7) Parametry uvedené na diagramu 1 jsou výsledkem naší reanalýzy modelu a jsou v některých případech nepatrně odlišné od parametrů publikovaných v Šafářově práci. Všechny parametry jsou navíc uvedeny v tabulce 1.

(8) Adekvátnost modelu se v této době testovala následujícím způsobem: pro dvojice proměnných, mezi kterými byly záměrně vynechány kauzální vazby (parametry) se z odhadnutých parametrů znovu vypočetly prosté korelace. Porovnávání korelací odhadnutých z modelu s měřenými korelacemi je pak vlastním základem adekvátnosti modelu jako celku, tj. informací, zda lze příslušné kauzální vazby skutečně z modelu vypustit.

(9) Čtenáře hlouběji neobeznámené s problematikou strukturního modelování odkazujeme na stať „Metoda strukturního modelování“ [Matějů 1989].

Tabulka 1: Výsledky reanalýzy Blau-Duncanova a Šafářova modelu determinace zaměstnaneckého statusu

parameter	typ modelu					
	DUNCAN 1	DUNCAN 2	DUNCAN 3	ŠAFÁŘ 1	ŠAFÁŘ 2	ŠAFÁŘ 3
a) přímé efekty						
V – U	.309	.307	.317	.488	.456	.423
V – W	(16.1)	(17.0)	(14.6)	(85.1)	(56.5)	(42.9)
V – Y	(5.7)	(6.6)	-.019	(39.6)	(22.8)	.056
X – U	.278	.279*	.279*	.028	.028	.028
X – W	.224	.255	.222	.122	.126	.129
X – Y	.115	.115*	.115*	.023	.023*	.023*
U – W	.440	.439	.445	.557	.538	.517
U – Y	.395	.391	.415	.507	.444	.346
Y – U	–	.005	-.022	–	.106	.215
W – Y	.281	.281	.281	.243	.247	.243*
b) celkové efekty						
V – U	.309	.308	.313	.488	.486	.484
V – W	.136	.135	.139	.272	.261	.250
V – Y	.160	.159	.150	.314	.280	.284
X – U	.322	.281	.272	.028	.036	.044
X – W	.347	.348	.343	.138	.145	.152
X – Y	.278	.323	.324	.071	.075	.075
c) rezidua						
U	.738	.734	.755	.752	.656	.579
W	.670	.670	.670	.650	.651	.652
Y	.566	.566	.566	.534	.537	.557
d) testy vhodnosti modelu						
G ²	21.9	21.7	15.1	124.9	62.1	47.8
df	2	3	3	2	3	3
p	.000	.000	.002	.000	.000	.000
AGF	.997	.998	.999	.985	.995	.999

Poznámky k tabulce 1.:

1. Odhady provedeny programem LISREL [Joreskog, Sorbom 1986], Verze 6.12.
2. Údaje v závorce v oddílu a) reprezentují modifikační index v případě, že koeficient nebyl „uvolněn“ pro odhad.
3. Parametry označené hvězdičkou nebyly odhadovány. Jejich hodnoty byly z důvodů dosažení identifikovatelnosti modelu fixovány na hodnoty převzaté z původního modelu.
4. Koeficienty tištěné tučně jsou koeficienty, o něž byl model rozšířen ve srovnání se základním Blau-Duncan modelem.
5. Testy vhodnosti modelu: G^2 = test omezení plynoucích z nadidentifikace (rozložení jako chí-kvadrát) pro počet stupňů volnosti df. AGF = G^2 nezávislé na velikosti souboru a počtu stupňů volnosti.

ve jménu prokázání existence v zásadě společného a univerzálního vzorce sociální stratifikace. Podle našeho názoru data z roku 1967 však již mohla poskytnout důkazy o existenci specifických rysů sociální stratifikace v ČSSR a ukázat na systémové odlišnosti, které v dalším vývoji vzdalovaly Československo od trajektorie, po které se ubíraly vyspělé země s tržními ekonomikami.

Vyjádříme-li náš záměr v dikci strukturního modelování, lze říci, že očekáváme existenci *alternativního modelu*, který by reprodukoval vstupní korelační matici dat za Československo

stejně dobře nebo dokonce lépe než původní model postavený pro USA, a přitom by se v relevantních parametrech lišil od původního modelu pro USA. Tyto odchylky by podle našeho názoru měly indikovat masivní systémové (sociálně ekonomické a politické) intervence do procesu determinace vzdělanostních a profesních drah jedinců začínající na počátku padesátých let a v různé míře pokračující až do současné doby. Stejně tak ovšem očekáváme, že alternativní model pro ČSSR by měl obnažit procesy, vznikající jako „odpověď“, reakce individuí na tyto systémové zásahy do jejich životních osudů, reakce přirozeně směřující k negaci či ztlumení efektů systémových intervencí na individuální životní dráhy a překonání bariér, jež systém těmto drahám a individuálním aspiracím kladl.

Při výstavbě alternativního modelu byla brána v úvahu možná existence *tří odlišných mechanismů* prosazujících se v dosahování zaměstnaneckého statusu v ČSSR na konci šedesátých let. Přirozeně, že za hlavní mechanismus, který v té době profileoval stratifikační systém v ČSSR, považujeme v souladu se Šafářem vzorec, který bychom nazvali „*meritokratická selekce*“. V zásadě se jedná o mechanismus charakteristický následujícími kauzálními vztahy: Formální vzdělání jakožto osvědčení o potřebných znalostech, schopnostech a dovednostech hraje dominantní roli při výběru jedinců na jednotlivé pozice v profesním systému. Tato jeho role se v první řadě projevuje silným vlivem na profesní pozici na počátku pracovní dráhy, současně však působí trvale v průběhu celé pracovní profesní kariéry. K charakteristice tohoto systému ovšem patří i skutečnost, že formální vzdělání je relativně silně spjata se sociálním původem. Vysvětlení, do jaké míry je silná vazba vzdělání na sociální původ interpretovatelná v rámci meritokratického vzorce (geneticky zděděné schopnosti, vliv sociálního okolí na aspirace, atd.) a naopak, do jaké míry se jedná o sílu askriptivních mechanismů, není v rámci diskutovaného modelu možné. (10)

Pokud bychom Šafářův model opírající se právě a pouze o existenci výše uvedeného mechanismu přijali, mohli bychom přijmout i jeho závěr, podle kterého jediný podstatnější rozdíl mezi stratifikačními systémy ČSSR a USA spočívá v roli kulturních zdrojů nerovností (reprezentovaných vzděláním otce), které mají v ČSSR větší váhu než v USA, kde naopak dominuje vliv sociálně ekonomických zdrojů (reprezentovaných zaměstnaneckým statutem otce).

Naše reanalýza Šafářova i Duncanova původního modelu (tabulka 1, modely Duncan 1 a Šafář 1) ukazuje, že model pro ČSSR nereprodukuje vstupní korelační matici uspokojivě. Zatímco původní Blau-Duncanův model vykazuje v testu omezení plynoucí z nadidentifikace relativně nízkou hodnotu G^2 (21.9 při 2 stupních volnosti), v československé variantě dosahuje tato míra „nevhodnosti“ modelu hodnoty několikanásobně vyšší (124.9). (11) Z toho plyne, že nejen z teoretického hlediska, ale rovněž z hlediska statistických kritérií *nemůžeme* konstatovat, že reálně působící kauzální vazby vytvářející konečný obraz procesu sociální stratifikace v ČSSR zachycený daty z výzkumu z konce šedesátých let mohou být úspěšně reprezentovány modelem ztělesňujícím právě a pouze existenci výše popsaného vzorce. Pro USA je však tento model vcelku přijatelný, resp. test vhodnosti modelu poskytuje ve srovnání s jeho aplikací na ČSSR mnohem příznivější výsledek.

Podle našeho názoru je uvedený model nevhodný pro ČSSR zejména proto, že ignoruje existenci již zmíněných politických a mocenských intervencí do obsazování míst v pracovní profesním systému, tedy intervencí, pro které se postupně vžil a ustálil pojem „nomenklatu-

(10) Teprve modely rozvíjené v následujícím desetiletí dávaly postupně nahlédnout do této dimenze problémů [viz např. Jencks 1972, Sewell a Hauser 1975].

(11) V zájmu srovnatelnosti testů byly oba soubory převedeny na stejnou velikost, tj. 25 000 jedinců.

ra“. Model uvedený v Diagramu 2 je pokusem o vyjádření hypotézy o existenci tohoto mechanismu, který pracovně nazýváme „*pozitivní politická diskriminace*“. Jedná se o konsekvence systémových intervencí umožňujících, aby specifické pozice v pracovně profesním systému byly obsazovány jedinci bez ohledu na dosažené vzdělání. V praxi to znamená, že jedincům „vybaveným“ systémem oceňovanými vlastnostmi, jež jsou však z hlediska podání adekvátního profesionálního výkonu zpravidla irelevantní (např. politická příslušnost a loajalita), je umožněno zaujmout určitou pozici i za situace, kdy předepsané vzdělání je vyšší než formální vzdělání uchazeče. Tento princip obsazování pracovních míst byl uplatňován zejména v případě řídicích či jiných výše odměňovaných pozic a byl formálně legitimizován v prvé řadě politickými argumenty (třídní boj, vedoucí úloha strany, atd.). Pozitivní politická diskriminace byla zavedena v raných padesátých letech a nebyla vlastně nikdy odstraněna, spíše byla v různých etapách vývoje uplatňována s různou intenzitou a různými formami.

Jsmo přesvědčeni, že toto masívní porušování meritokratického principu selekce (12) mohlo být modelem identifikováno již v datech z roku 1967. V Diagramu 2 modelujeme tento proces *nepřím*o, zavedením kauzálního efektu současného zaměstnání na formální vzdělání (z hlediska „normální“ geneze se tedy jedná o „abnormalitu“). Předpokládáme, že tato šipka v modelu reprezentuje až důsledek uvedeného porušování meritokratického principu, tj. přirozenou tendenci jedinců i systému ke znovunastolení legitimacy obsazení místa, to znamená k obnovení konzistence mezi vzdělanostními požadavky a formálním vzděláním. Ve skutečnosti se tedy jedná o proces dodatečného zvyšování vzdělání (buď mimořádným studiem nebo jeho přiznáním prakticky bez odpovídajícího studia) na předepsanou úroveň. (13) Znovu opakujeme, místo abychom měřili míru inkonzistence přímo v důsledku omezení plynoucích z dané korelační matice, testujeme existenci popsaného vzorce a jeho „sílu“ nepřímým tím, že zavádíme do modelu parametr vyjadřující následnou tendenci ke znovunastolení konzistence.

Protože model na Diagramu 2 je na první pohled podidentifikován (v důsledku nedostatečné identifikace rovnic pro proměnné U a V), je třeba klást na parametry modelu určitá další omezení. Z tohoto důvodu dva parametry fixujeme na hodnoty převzaté z původního modelu, přičemž se jedná o efektu exogenní proměnné X (zaměstnání otce) na endogenní proměnné U a Y (vzdělání syna a jeho současné povolání). Iterativní procedury na těchto parametrech ukázaly, že jsou relativně velmi stabilní a odolné vůči rozličným omezením kladným na ostatní parametry modelu. (14) Navíc se domníváme, že zavedená omezení mají věcnou interpretaci.

(12) Na hloubku tohoto problému ukazují data ze šetření odborníků z roku 1972. Podle výsledků tohoto šetření 64 % generálních ředitelů podniků, 55 % technických a obchodních náměstků a 61 % vedoucích velkých oddělení nesplňovalo formální požadavky na vzdělání a praxi. Navíc se ukázalo, že 38 % generálních ředitelů, 30 % jejich náměstků a 34 % vedoucích oddělení nemělo ani maturitu!

(13) Lze očekávat námitku, že se jednalo o univerzální proces růstu významu externích a dálkových forem studia v našem pracovně profesním systému řešící problém nedostatku kvalifikovaných odborníků. Tato námitka však protřečí faktu permanentně zjišťovaného šetřeními odborníků, tj. že existuje vysoké a stabilní procento těch, kteří pracovali na místech, kde požadované vzdělání bylo nižší než skutečně dosažené vzdělání. Současné data z roku 1984 jasně ukazují na spjatost tohoto mechanismu s politickými a nomenklaturními charakteristikami: srovnání podílů mimořádných forem studia na dosaženém vzdělání u členů a nečlenů strany je v tomto směru instruktivní. Tato data ukazují, že některé z alternativních forem studia použilo 20 % členů strany, zatímco mezi nečleny to bylo pouze 8 %. Ve skupině vedoucích pracovníků, příslušníků aparátu státní správy a moci tyto rozdíly mezi členy a nečleny strany v podílu mimořádných forem studia pouze posouvají na celkově vyšší úroveň (39,4 % proti 24,4 %).

(14) Existuje celá řada strategií jak získat odhady parametrů z původně pod-identifikovaných

Vycházíme z toho, že se – pokud jde o ČSSR – zabýváme procesem dosahování zaměstnanec-kého statusu, do kterého silně penetrovala byrokratická pravidla vytěšňující přirozenou konkurenci. Dominantní osou byrokratické manipulace tímto systémem se stala kontrola nad plněním formálních vzdělanostních požadavků. Můžeme tedy předpokládat, že pro většinu populace se získání formálního vzdělání stalo jedinou možnou cestou k vyššímu zaměstnanec-kému statusu. Pouze pro část populace tento rigidní kauzální řetěz neplatil (zde naopak platil řetěz: politické předpoklady či zásluhy – pozice v pracovním profesionálním systému – odpovídající vzdělání). Z uvedených předpokladů, jejichž platnost je mimo pochybnost, vyplývá, že fixujeme-li parametry v zaměstnanecké větvi modelu, vtělujeme do něho hypotézu, že „hra“ mezi systémem a jedinci se hrála u většiny populace právě o formální vzdělání. (15)

Výsledky této první varianty rekonstrukce modelu jsou velmi konzistentní s výše uvedený-mi očekáváními (viz tabulka 1 – Model 2). Vysoce signifikantní hodnota přidávané zpětné vazby v Československých výsledcích ostře kontrastuje se zanedbatelnou hodnotou pro USA. Stejně instruktivní je pohled na změnu ve výsledku testu omezení plynoucích z nadidentifika-ce (test vhodnosti modelu). Zatímco u modelu pro ČSSR došlo díky uskutečněné změně k signifikantnímu zlepšení výsledku (ze 124.9 při 2 stupních volnosti na 62 při 3 stupních volnosti), u modelu pro USA nezaznamenáváme téměř žádnou změnu. Současně je užitečné zaznamenat ještě jednu změnu v parametrech modelu pro ČSSR. Zavedení zpětné vazby mezi současným zaměstnáním a formálním vzděláním vede ke zmenšení rozdílů mezi modely pro ČSSR a USA v těch jejich částech, kde se pro Československo původně ukazovala převaha vlivu kulturních nad sociálně ekonomickými zdroji vzdělanostních nerovností a větší váha meritokratického vzorce při získání pozice v prvním zaměstnání (efekt vzdělání na první povolání).

Výsledky prvního kroku rekonstrukce modelu pro ČSSR však nejsou ještě uspokojující. Test vhodnosti modelu ukazuje, že je do modelu třeba zahrnout ještě další efekty, přičemž modifikační indexy nás v souladu se vstupními hypotézami vedou k rozšíření modelu o přímý efekt vzdělání otce na současné povolání syna.

Přidání uvedeného efektu podle našeho názoru má své teoretické opodstatnění v hypotetickém předpokladu existence *třetího* vzorce či mechanismu působícího v systému sociální stratifikace v ČSSR na konci šedesátých let. Tento vzorec, který bychom mohli nazvat „*individuální řešení negativních důsledků redistribuce*“ reprezentuje úsilí jedinců a skupin zmírnit nebo eliminovat negativní důsledky vynucené sestupné vzdělanostní mobility a obnovit přerušenu mezigenerační vzdělanostní kontinuitu, nebo – jinými slovy – zmírnit efekt

rovníc. Nejefektivnější se jeví postup založený na přidávání tzv. instrumentálních proměnných do modelu, tj. proměnných, které sice nevstupují do dané pod-identifikované rovnice, ale slouží jako nástroj pro identifikaci jejich parametrů (k této metodě viz. například Duncan 1975). Vzhledem k omezením daných korelační matic, která nám neumožňují přidat žádnou proměnnou, aplikovali jsme strategii založenou na zavádění dodatečných omezení na parametry modelu [k této metodě viz např. Bielby a Hauser, 1977]. Nevýhodou této strategie je skutečnost, že odhady parametrů, které takto získáme, jsou spjaté s omezeními, která jsme „vnutili“ jiným parametrům, abychom překlenuli problém nedostatečné identifikace. Podle Hausera a Bielbyho je tedy užitečné použít tuto strategii pouze k odhadu parametrů, které jsou ve svých hodnotách relativně dobře ohraničené, tj. nejsou příliš senzitivní na rozdílná omezení kladená na jiné parametry modelu.

(15) Abychom se vyhnuli nedorozumění, je třeba konstatovat, že pozitivní diskriminace se uskutečňovala v prvé řadě při distribuci vzdělání zavedením „kvótního“ systému sloužícího k rychlejšímu prosazení formálně chápané rovnosti šancí na vzdělání. Reálnou úlohu tohoto typu pozitivní diskriminace (která se pochopitelně neobešla bez negativní diskriminace jiných skupin) je obtížné identifikovat, nejsou-li zatím k dispozici jiné klíčové proměnné (schopnosti, aspirace atd.).

systémových intervencí do procesu dosahování pracovní profesní pozice v případě, že tento efekt byl negativní (negativně diskriminující). Dostatečně silný kulturní kapitál (v modelu reprezentovaný vzděláním otce) podle této hypotézy hraje roli silného zdroje kulturní kompetence a silných vzdělanostních a profesionálních aspirací. V případě těch, kteří byli ze soutěže o vyšší vzdělání a profesní pozici vyloučeni právě v důsledku vyššího vzdělanostního původu (negativní efekt kvótního systému), nepochybně tento zděděný kapitál pomohl znovunastolit ztracenou mezigenerační vzdělanostní a kulturní kontinuitu. V modelu 3 (Diagram 3) tuto hypotézu testujeme přidáním (uvolněním) efektu vzdělání otce na současné povolání syna a za podmínky, že ponecháme volný dříve přidaný zpětnovazební efekt. Tato formální změna modelu je interpretovatelná následujícím způsobem: Jedinci postižení nucenou sestupnou vzdělanostní mobilitou a vybavení silným kulturním kapitálem i příslušnými motivacemi získali vyšší formální vzdělání až dodatečně, některou z mimořádných forem studia, a to až po zaujetí pozice v prvním zaměstnání. Pokud je tato hypotéza pravdivá, mělo by zavedení tohoto parametru podstatně zvýšit hodnotu zpětné vazby mezi současným povoláním syna a jeho formálním vzděláním. (16) K přijatelnosti této hypotézy by přispělo i to, kdyby uvedená změna modelu vedla i k poklesu hodnot parametrů reprezentující „meritokratickou“ větev modelu ($U \rightarrow W$, $U \rightarrow Y$) ještě stále vykazující silnější vazby v ČSSR než v USA.

Diagram 1

Model 1 – Původní Blau-Duncanův model

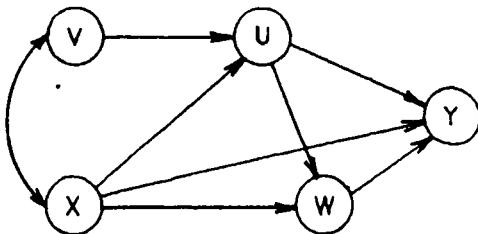

Diagram 2

Model 2 – První krok modifikace

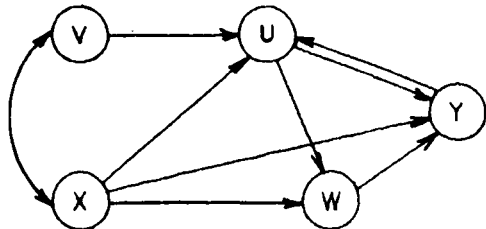
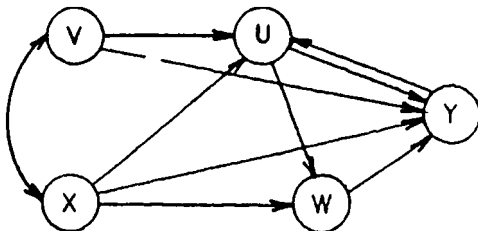

Diagram 3

Model 3 – Třetí krok modifikace

Legenda

- V – Vzdělání otce
- X – Povolání otce
- U – Vzdělání syna
- W – První povolání syna
- Y – Současné povolání syna

(16) Odtud je rovněž patrné, že z formálního hlediska je vlastně existence tohoto vzorce snadno zaměnitelná s existencí dříve aplikované hypotézy o pozitivní diskriminaci. Pouze analytické rozložení změn modelu na dva kroky umožňuje tyto vzorce a jejich intenzitu dobře odlišit.

Výsledky uvedené v Tabulce 1 ve sloupci Model 3 dávají více než přesvědčivou odpověď. Ačkoli i v tomto případě jsme museli řešit problém pod-identifikace, získané parametry vypovídají ve prospěch uvedené hypotézy. Podíváme-li se nejprve na test vhodnosti modelu, snadno zjistíme další zlepšení pro ČSSR, podstatně menší změnu pro USA. Zajímavější je ovšem pohled na důležité parametry modelu. V důsledku zavedení efektu vzdělání otce přímo na současné povolání syna se hodnota parametru vyjadřujícího zpětnou vazbu ($Y \rightarrow U$) téměř zdvojnásobila ve srovnání s Modelem 2. Došlo ovšem k určitým změnám i u dalších parametrů, a to vždy v souladu s očekáváními odvozenými ze vstupní hypotézy (předně dále poklesl efekt vzdělání na první i současnou pozici a dále došlo ke zvýšení efektu vzdělání otce na vzdělání syna). Iterativní změny zaváděné na parametru vyjadřujícím efekt zaměstnání otce na současnou pozici syna (který musí být z důvodů identifikace fixován) ukázaly, že lze dosáhnout téměř identické hladiny v testu vhodnosti modelu jaké dosáhl model pro USA, a to přiřazením poněkud vyšší hodnoty tomuto parametru (.036), což je rovněž zcela v souladu s našimi očekáváními. Nejpodstatnější ovšem je, že žádná ze změn, které se odehrály v modelu pro ČSSR se neodehrála v modelu pro USA. Efekt vzdělání otce na synovu současnou pozici se sice ukázal být těsně nad hladinou signifikance, zato však je negativní, což je hodnota zjevně odporující plausibilitě hypotézy přijaté pro ČSSR.

Jsmo si vědomi opatrnosti, které je zapotřebí při interpretaci parametrů získaných z původně pod-identifikovaných rovnic. Už jsme ovšem ukázali, že dodatečná omezení kladená na parametry modelu v zájmu dosažení stavu identifikovatelnosti byla konzistentní s netriviálními teoretickými předpoklady. V rámci těchto omezení však platí, že hypotézy o existenci druhého a třetího vzorce (mechanismu) v dosahování zaměstnaneckého statusu se ukázaly jako velmi přijatelné pro ČSSR a naopak nepřijatelné pro USA. Z formulace těchto hypotéz i z jejich formální reprezentace bylo přitom zcela zřejmé, že procesy, které reprezentují jsou silně inkonzistentní se stratifikačním systémem platným ve vyspělých zemích s tržními ekonomikami.

S původní metodologickou a programovou výbavou path-analýzy bylo na konci šedesátých let možné odhadnout parametry Blau-Duncanova modelu pro ČSSR. Nebylo však možné provést striktní test vhodnosti modelu jako test jeho schopnosti reprodukovat nejen korelace na místě jednotlivých vynechaných parametrů, ale celou strukturu vztahů obsažených v korelační matici. Proto nebylo možné vyloučit nebezpečí zvýraznění *jednoho* z výkladových paradigmat za cenu potlačení jiných, včetně alternativních výkladů. Deskriptivně ilustrativní metody, které v uvedené době v sociologii představovaly světový standard, byly v tomto smyslu metodologicky bezbranné. Path-analýza byla teprve na počátku vývoje směrem k explikativní orientaci statistických metod. Cesta za modelem adekvátnějším vůči specifikům československé společnosti šedesátých let tedy byla v první řadě otázkou *teoretické* perspektivy a konstrukce modelu. Jak ovšem ukazují výsledky reanalýzy, vyžadovalo by to odmítnutí některých ze základních stratifikačních východisek a teze o konvergenci. Výsledky naší reanalýzy ukazují, že procesy spadající pod meritokratický výklad sociální stratifikace byly na konci šedesátých let v československé společnosti nepochybně přítomné a v jistém smyslu možná i dominantní. Současně však byly identifikovány procesy, které lze jen ztěžší interpretovat jako meritokratické, spíše naopak. Jejich přítomnost, kterou bylo zapotřebí respektovat ve výstavbě modelu pro ČSSR, byla přitom zcela vyloučena.

6. Některé výsledky ze 70. a 80. let ve stratifikační perspektivě 60. let

Bylo by hrubou dezinterpretací tvrdit, že Machoninův tým sledoval stratifikační obraz československé společnosti bez důrazu na její specifické rysy dané historickými a sociálně

politickými okolnostmi poválečného vývoje. Nebudeme opakovat ohrazení autorů jednotlivých kapitol proti rigidně stratifikačnímu výkladu výsledků jejich analýz. Stěžejní odchylky struktury a diferenciacie československé společnosti od stratifikačního paradigmatu byly identifikovány a analyzovány. Interpretovány však vesměs byly jako postupně překonávané důsledky:

- (i) deformované nivelizační politiky 50. let (zvláště v oblasti mezd a příjmů);
- (ii) nedostatečného rozvinutí stratifikačně výkonových principů v sociálně ekonomickém systému společnosti (např. inkonzistence individuálního a rodinného statusu);
- (iii) jako důsledek relativní strukturální zaostalosti a nerozvinutosti čsl. společnosti způsobující „nadreprezentaci“ nejnižších statusových skupin a úrovní složitosti práce, potřebu redistribuce v oblasti mezd a příjmů, i dosud silný vliv dělby práce a třídní struktury na sociální nerovnosti.

Problematicnost těchto předpokladů o podstatných systémových a vývojových vlastnostech československé společnosti ukázal další vývoj. Pomocí stratifikačního schématu bylo v 60. letech možné detailně empiricky popsat stav československé společnosti. Tento popis také pravděpodobně byl odpovídající. Stratifikačním konceptem však, podle našeho názoru, nebylo možné tento stav systémově vyložit, stejně tak, jako s jeho pomocí nebylo možné odhadnout vývojové tendence, v nichž byl oslabován konvergentní trend a zesilován význam těch systémových vlastností, které Machoninův tým chápal jako překonávané. Současně je ovšem třeba uvést, že to bylo koncem 60. let obtížné, ne-li nemožné i s jakýmkoli jiným teoretickým schématem. Uvedme alespoň některé dílčí výsledky analýz z konce sedmdesátých a počátku osmdesátých let. Můžeme se bohužel opřít jen o analýzy partikulárních oblastí. Analýzy sociálně třídní diferenciacie, její role v sociálních nerovnostech a jejího vývoje jsou řídké a jsou podřízeny paradigmatu sblížování. Je proto sporné, do jaké míry reflektují skutečnou třídní diferenciaci.

Analýzy stavu a vývoje *mzdové a příjmové diferenciacie* [Večerník 1986, 1987] ukazují další snižování kvalifikačního diferenciálu a stagnaci relativního rozpětí mzdové diferenciacie i v sedmdesátých letech. Mzdová diferenciacie si udržela *redistributivní* charakter sledující oslabování vertikálních i horizontálních diferenciacních dimenzí (rozdíly mezi českými zeměmi a Slovenskem, zemědělstvím a ostatními sektory, manuálními a nemanuálními profesemi). Opakované pokusy o mzdovou reformu nevedly k zamýšlenému posílení kvalifikačně výkonové vertikály a diferenciacie. Československo patří k socialistickým zemím s nejmenším rozpětím mzdové diferenciacie.

Obdobný trend se prosadil ve vývoji příjmu domácností, indikovaným příjmem na hlavu. Setrvalý pokles diferenciacní odchylky pokročil až na úroveň 1/3 průměrného příjmu na hlavu [Večerník 1987]. Tím pochopitelně došlo i k odpovídajícímu oslabení asociace mezi diferenciací mezd a variancí příjmové situace domácností. Spolu s tím dále poklesl i význam výše individuální mzdy a tím i profesní pozice pro finanční situaci domácnosti, která je konsekventně v určující míře determinována demografickými a nepoměrně slaběji profesními či dalšími sociálními proměnnými.

Analýza vztahů mezi *mzdou, vzděláním a životní úrovní* [Matějů 1986] za těchto okolností logicky dospěla k tomu, že životní úroveň, definovaná vybavením domácnosti, je výrazně silněji diferenciována vzděláním než mzdou. Vzdělání, s vlastním malým vlivem na varianci mzdy, zde působí jako relativně nezávislá a pravděpodobně především jako kulturní determinanta. Zajišťuje elementární kongruenci životních podmínek s požadavky profese a složitosti práce.

V kontextu popsaného vývoje mzdové a příjmové diferenciacie zřejmě nedošlo ani k převážení diferenciacní role ekonomických komponent statusu ani k posílení konzistence

jeho kulturních a ekonomických složek. Naopak pravděpodobně vzrostl význam nezávislého vlivu *kulturní diferenciaci*, spjaté se vzdělanostními, socioprofesionálními a sociálně třídními charakteristikami [Gabal 1987]. Kulturní diferenciaci, definovaná širokým spektrem činností, nadále především integruje (diferencuje) životní styl s požadavky reprodukce pracovní síly. Zároveň ovlivňuje poměr sil mezi primárními a alternativními ekonomickými strategiemi reprodukce životní úrovně, nezávisle na mzdové, příjmové a finanční situaci jedince a rodiny [Gabal, Matějů 1986].

Stabilní a silná kulturní diferenciaci v podmínkách rozpadu vertikální kongruence nerovností ovšem neznamená, že kulturní diferenciaci nebyla těmito změnami zasažena. Konstantní zpomalování růstu vzdělanostních příležitostí již od 60. let a jejich redistribuce [Matějů 1986, Boguszak 1987] se projeví určitým uvolněním vztahu mezi kulturní a vzdělanostní intergenerační produkcí [Gabal 1987]. Vzrostla *variance kulturní kvality vzdělání v závislosti na vzorci mezigenerační vzdělanostní mobility*. Relativně nezávislý vliv vzdělanostního původu na kulturní aktivitu patrně zajišťuje nutnou míru kulturní kontinuity v podmínkách vzdělanostní diskontinuity. Proto v Československu platí, že čím vyšší vzdělanostní původ, tím vyšší kulturní aktivita, nezávisle na dosaženém vzdělání. Je věcí hlubších analýz ověřit hypotézu naznačenou i reanalýzou modelu, nakolik zajišťuje právě kulturní transmise vliv sociálního původu na sociální postavení.

Analýzy kulturní diferenciaci a jejího vývoje [Filipcová-Gabal-Matějů 1987] připouštějí vývojovou hypotézu o rozpadu kontinuity kulturní diferenciaci na relativně *nezávislé* kulturní světy a specifické životní styly zahrnující odlišné socioekonomické strategie způsobu života. Živnou půdou obdobných hypotéz je i prognózovaná hluboká stagnace vzdělání v Československu v příští dekádě [Boguszak 1987], kdy vzdělanostní úroveň potomků *nedosáhne* úrovně jejich rodičů. Za těchto okolností v reprodukci vzdělanostní struktury zřejmě *buď* zesílí autorekrutace a prohloubí se vzdělanostní nerovnosti *nebo* se zvýší výměnná vzdělanostní mobilita a dojde k nárůstu vzdělanostní, a tedy i kulturní diskontinuity, k narušení akumulčních procesů.

Ve formě hypotézy usuzujeme, že oslabení kongruence, rozšíření inkonzistence a latentní podlomení vertikality diferenciaci a sociální struktury v průběhu posledních dvou dekád bylo podstatnou měrou posilováno *strukturní stagnací* a nízkou mírou strukturní inovace v ekonomické struktuře, systému dělby práce i v základních ekonomických formách vlastnictví a kooperace. Redistributivní procesy, oslabující význam vertikální osy diferenciaci, působily v stagnujícím strukturním prostředí, jehož závislost na redistribuci a centru rostla úměrně stupni separace produkce, distribuce a spotřeby, a úměrně ekonomické depresi přelomu sedmdesátých a osmdesátých let. Nebyly proto splněny dva předpoklady rozvinutí výkonově stratifikované společnosti ze šedesátých let: Rychlé a výrazné snížení podílu jednoduché manuální práce a zaměstnanosti v primárním a sekundárním sektoru. Nedošlo zřejmě ani ke zvýšení významu kompetenčně výkonových determinant zaujetí pracovní pozice a pracovní dráhy.

7. Kontinuitní a diskontinuitní obsah „destratifikačního“ vývoje

„Destratifikace“ je nepřesný a pracovní pojem. Hovoří pouze o jevové stránce vývoje a změnách charakteru a hlavních os diferenciaci. Zde se znovu dostáváme k již zmíněným elementárním otázkám: Je vůbec československá společnost koncem 80. let (silně) sociálně diferencovaná? Žádná z dosavadních analýz definitivně *nezamítá* hypotézu, podle níž by převážná část populace vytvářela jedinou, vnitřně slabě diferencovanou skupinu, doplněnou několika od ní ostře odlišenými *marginálními* sociálními skupinami. Dále, jestliže je

československá společnost sociálně diferencována, jaká je *podoba* této diferenciace? Je skutečně klíčovou osou této diferenciace stále ještě postavení v dělbě práce, pracovně profesní pozice, nebo význam diferenciační dimenze práce upadl a převážily *jiné dimenze* – např. kulturní, majetková apod.? Fundamentální otázka bezprostředně spjatá s významem pracovní profesní sféry pak může být ve stratifikačně diferenciační terminologii velmi „konvenční“ a „kritická“, a to po *univerzalizmu hodnoty výkonu* jako obecně sdílené hodnoty a „páteře“ společenského nebo alespoň pracovní profesního hodnotového systému. Jsou-li odpovědi na poslední dvě otázky záporné, přirozeně se ptáme, jaké jsou vlastně podstatné zdroje a mechanismy utváření a reprodukce sociálně třídní struktury a diferenciace československé společnosti?

Přijmeme však nyní předpoklad, že československá společnost *nepřestala* být diferencována. Lze však vyslovit hypotézu, že její diferenciace ztratila kongruenci jednotlivých vertikálních dimenzí, kongruenci, jejíž přítomnost na konci šedesátých let umožnila v podstatě bezrozpornou aplikaci stratifikační optiky. *Je tato změna povahy diferenciace důsledkem změny systémového reprodukčního mechanismu, nebo je proces „destratifikace“ pouze výrazem narůstajícího vlivu téhož reprodukčního mechanismu a pohybu společnosti po specifické trajektorii, jejíž divergentní charakter nebyl ještě v šedesátých letech zřetelný a vyjevuje se postupně v čase?*

Rozhodnutí těchto otázek je bez původních dat téměř nemožné. Bude vyžadovat řadu specifických studií, které jsou dosud k dispozici pouze za oblast vzdělání [Boguszak 1987], mzdové a příjmové diferenciace [Večerník 1986]. Ty hovoří ve prospěch druhé varianty s tím, že možným kandidátem na *klíčový systémový mechanismus* ovlivňující sociální diferenciaci, sociální strukturu i jejich pohyb je narůstající a postupně sílící redistribuce.

V analýzách provedených Machoninovým kolektivem jsou již přítomnost a vliv redistribuce patrné. V reanalýze původních dat jsou explicitní jak efekty redistribuce, tak sociální reakce na systémové intervence. Ze srovnání s osmdesátými lety, budeme-li vycházet z redistributivní a nikoli výkonové perspektivy, vyplývá že došlo patrně „jen“ k řádovému posílení redistributivně založených inkongruencí a inkonzistencí. Obraz osmdesátých let je ve výsledcích získaných v roce 1967 „přítomný“ a zpětně *zjistitelný*. Je otázka, zda již tehdy by byl tento obraz patrný při přijetí „třídně redistributivního“ výchozího konceptu a nikoli „stratifikačně výkonového“, k němuž se operacionálně a teoreticky přiklonil koncept výzkumu.

Konfrontace výsledků získaných v roce 1967 s dnešními analýzami vede ke dvěma hypotézám:

A) Machoninův tým se v *polemice s ideologickou koncepcí* sociální struktury padesátých let pokoušel o empirickou podporu a argumentaci opačného, tj. stratifikačního konceptu a *mohl přehlédnout* reprodukční mechanismy, které svou povahou nespádaly do rámce stratifikačního výkladového paradigmatu a které již na konci šedesátých let byly v naší společnosti latentně přítomné. Ty ovšem, podle našeho názoru, profilovaly vývoj sociální struktury a sociální diferenciace v sedmdesátých a osmdesátých letech.

B) Již v 60. letech se Československo pohybovalo po *divergentní trajektorii*, která jej v základních parametrech stavu a reprodukce sociální struktury a sociální diferenciace postupně odkláněla od výchozího stavu i od vývojové trajektorie vyspělých industriálních zemí. Vliv těchto podstatných systémových charakteristik, které je ovšem nutné v dalším výzkumu identifikovat, se podle této hypotézy uplatňoval a posiloval *nezávisle* na diskontinuitě ekonomické politiky i různě orientovaných reformách v jednotlivých dekádách poválečného vývoje.

Tyto hypotézy připojují k statickým reprodukčním charakteristikám systému další relativně

nezávislou determinantu, kterou pracovně nazýváme „efekt trajektorie“. Za předpokladu existence robustní dlouhodobé divergentní vývojové trajektorie lze spekulativně dovodit, že současný stav československé společnosti nelze chápat jako momentální výkyv nebo zpomalení, ale systémový důsledek. Dále pak, že překonání stagnace v strukturální i reprodukční poloze a s tím spjaté nutné změny nejsou odvoditelné ani ze současného či perspektivního stavu vyspělých společností, ale také ani z návratů do libovolně vzdálené „autentické“ minulosti. A je otázkou, do jaké míry jsou zmíněné vývojové tendence společné pro socialistické země. Do jaké míry tedy máme právo hovořit o systémové a nikoli jen specificky československé vývojové trajektorii?

Literatura

- Andorka, R., Kolosi, T. (edit) : *Stratification and Inequality*. Budapest, Institut for Social Sciences 1984.
- Bell, D. : *The Coming of Postindustrial Society*. New York, Basic Books 1973.
- Blau, P. M. – Duncan, O. D. : *The American Occupational Structure*. New York, John Wiley 1967.
- Bielby, W. T. – Hauser, R. M. : *Structural Equation Models*. Annual Review of Sociology 1977, Vol. 3, s. 137–161.
- Boguszak, M. : *Development of Educational Structure in Czechoslovakia from 1960 to 1980 and Variants of Future Trajectories*. Graz, Referát prezentovaný na konferenci „Society at Borderlines“ říjen 1987.
- Boguszak, M. : *Srovnávací analýza vývoje vzdělanostních struktur*. Praha, ČSAV 1987.
- Boguszak, M. : *Aplikace jádrového modelu sociální propustnosti na Československo*. Praha, ÚFS ČSAV 1988.
- Campbell, R. T. : *Status Attainment Research : End of the Beginning or Beginning of the End?* Sociology of Education 1983, Vol. 56, s. 47–62.
- Davis, K. – Moore, W. E. : *Some principles of Stratification* (1945). In : Heller, C. S. (ed.) : New York, Structured Social Inequality 1969.
- Duncan, O. D. : *Path Analysis : Sociological Examples*. American Journal of Sociology 1966, Vol. 72, No. 1, s. 1–16.
- Duncan, O. D. : *Partials, partitions and paths*. In. Sociological Methodology, San Francisco, Jossey-Bass 1970, s. 151–169.
- Duncan, O. D. : *Unmeasured variables in linear models for panel analysis*. In. Sociological Methodology, San Francisco, Jossey-Bass 1972, s. 36–93.
- Duncan, O. D. : *Introduction to Structural Equation Models*. New York, Academic Press Inc. 1975.
- Duncan, O. D. – Featherman, E. L. : *Psychological and cultural factors in the process of occupational achievement*. In : Goldberger, A. S. – Duncan, O. D. : *Structural Equation Models in the Social Sciences*. New York, Seminar Press 1973, s. 229–254.
- Duncan, O. D. – Featherman, D. L. – Duncan, B. : *Socioeconomic background and achievement*. New York, Seminar Press 1972.
- Erikson, R., Goldthorpe, J. H. : *Commonality and Variation in Social Fluidity in Industrial Nations*. Part I : A Model for Evaluating the 'FJH' Hypothesis. Part II : The Model of Core Social Fluidity Applied. European Sociological Review vol. 3, s. 54–77, 145–166.
- Filipcová, B., Gabal, I., Matějů, P. : *The Arts in Czechoslovakia*. In : Hantrais, L., Kamphorst, T. J., Trends in the Arts a Multinational Perspectives. Amersfoort, G. Bruno 1987.
- Gabal, I. : *Cultural and Educational Reproduction in Czechoslovakia*. Referát přednesený na pravidelné konferenci RC 28 (Výzkumný komitét sociální stratifikace ISA) Norimberk, duben 22–25, 1987.
- Gabal, I., Boguszak, M. : *Development of Educational Composition of Married Couples in Czechoslovakia*. Referát přednesený na pravidelné konferenci RC 28, Berkeley, srpen 1987.
- Gabal, I., Matějů, P. : *Educational Content of Leisure in Czechoslovakia*. In : Working Papers on Adult Education in Europe. ECLE, Prague 1985, s. 1–76.

- Ganzeboom, H. B. G., Luijkx, R., Treiman, D. J.: *Intergenerational Class Mobility in Comparative Perspective*. Paper presented at the meetings of the American Sociological Association, Atlanta, August 1988.
- Golberger, A. S.: *Structural Equation Models: an overview*. In: Goldberger, A. S. – Duncan, O. D.: *Structural Equation Models in the Social Sciences*. New York, Seminar Press 1973, s. 1–18
- Goldthorpe, J. H.: *Social Mobility and Class Formation: On the Renewal of a Tradition in Sociological Inquiry*. Mannheim, Working paper. CASMIN-Project 1984.
- Hauser, R. M.: *Socioeconomic Background and Educational Performance*. Washington D. C., American Sociological Association 1971.
- Heise, D.: *Causal Analysis*. New York, John Wiley 1975.
- Jencks, Ch.: *Inequality. A Resassessment of the Effect of Family and Schooling in America*. New York, Harper & Row Publishers 1972.
- Joreskog, K. G. – Sorbom, D.: *LISREL: Analysis of Linear Structural Relationships by the Method of Maximum Likelihood*. Sweden, User's Guide. Version VI. University of Upsalla, 1985.
- Kolosi, T.: *Status Inheritance Process in Hungary*. Referát přednesený na pravidelné konferenci RC 28, Berkeley srpen 1987.
- Machonin, P. a kol.: *Československá společnost*. Bratislava, EPOCHA 1969.
- Machonin, P.: *Social Stratification in Contemporary Czechoslovakia*. American Journal of Sociology 1970, Vol. 75
- Matějů, P.: *Demokratizace vzdělání a reprodukce vzdělanostní struktury v ČSSR ve světle mobilitních dat*. Sociologický časopis 1986, č. 2, s. 131–152.
- Matějů, P.: *Vzdělání – mzda – životní úroveň*. Sociologický časopis 1986, č. 6, s. 599–614.
- Matějů, P.: *Výkladový model determinace vzdělanostních drah*. Praha, ÚFS ČSAV 1988.
- Matějů, P.: *Metoda strukturního modelování*. Sociologický časopis, 1989, č. 4, s. 399–417.
- Parsons, T.: *A Revised Analytical Approach to the Theory of Social Stratification*. In: *Essays in Sociological Theory of Social Stratification*, Glencoe 1964.
- Parsons, T.: *Societies. Evolutionary and Comparative Perspective*. Prentice-Hall, Inc. New Jersey 1966.
- Petrusek, M.: *Sociální stratifikace československé společnosti*. Sociologický časopis 1969, č. 6, s. 569–589.
- Sewell, W. H., R. M. Hauser: *Education, Occupation & Earnings. Achievement in the Early Career*. New York, Academic Press 1975.
- Sociální a profesijní mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR*. Bratislava, ČSVUP 1972.
- Treiman, D. J.: *Industrialisation and Social Stratification*. In: Laumann, E. O. (ed.): *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*. Indianapolis, Bobbs Merrill
- Šafář, Z.: *Different Approaches to the Measurement of Social Differentiation of the Czechoslovak Socialist Society*. Quality and Quantity, 1971, s. 179–208.
- Šafář, Z.: *Model komplexní determinace profesijního postavení*. In: *Sociální a profesijní mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR*, Bratislava, ČSVUP 1972, s. 277–308.
- Štěpánek, P.: *Path-analýza a možnosti jejího uplatnění v sociologii*. Sociologický časopis 1970, č. 6, s. 58–70.
- Večerník, J.: *Diferenciace příjmů a mezd*. ÚFS ČSAV 1986.
- Večerník, J.: *Income Distribution in Czechoslovakia: Some Systemic Specificities*. Graz, Referát přednesený na konferenci "Society at Borderlines" říjen 1987.
- Wong, R.: *Temporal Change of Occupational Mobility in Hungary under Socialism: The Featherman-Jones-Hauser thesis revised?* University of Wisconsin, CDE 1987.

Publikace zahraničních i našich autorů věnované problémům řízení a organizace přinesly řadu významných zjištění i koncepcí. Dlouhodobé zkoumání tohoto tématu ustavilo relativně svébytný vědní obor. Posouvání hranic poznání však – stejně jako v jiných disciplínách – rozšiřuje zároveň horizont nepoznaného. Z hlediska společenské praxe a zprostředkovaně i vzhledem k rozvoji sociologie se aktuálními stávají právě ty okruhy problémů, které teorie řízení a organizace dosud v interdisciplinární spolupráci dostatečně nerozpracovala. V podmínkách významných společenských změn musí být zejména právě v souvislosti s řízením a organizací znovuoživen sociologický výzkum dlouhodobě opomíjených otázek moci, konfliktu a kontroly v institucionalizovaném systému jednání. Moc musí být v teorii i praxi chápána nejen jako základ působení politických struktur, ale též jako sociální jev prostupující veškerými oblastmi každodenního života a projevující se zvláště výrazně i ve sféře práce. Sociální kontrola musí být chápána nejen jako prostý protipól deviantního chování, ale též jako více či méně institucionalizovaný proces řešení konfliktů. Konflikt musí být chápán nejen jako jednoduchý protiklad konsensu, ale jako přirozený důsledek plurality zájmů a názorů, který je zdrojem dalšího vývoje institucionálního uspořádání společnosti.

Dosavadní přístupy k řízení a organizaci oscilují v teorii mezi stanovováním obecných principů a dílčími návody k řešení vybraných typických situací, v praxi mezi taylorismem a směrem „human relations“. Jejich úspěšnou aplikaci dále ztěžují jednostrannosti a nejasnosti v pojetí řízení jako především vstřícného plánování nebo spíše reaktivního zájišťování úkolů, v pojetí kontroly jako průběžného nebo pouze následného aspektu řízení i v pojetí organizace jako přetvářející aktivity nebo struktury, kterou je nutno zachovat. Současné behavioristicky orientované přístupy se omezují na stále podrobnější rozvádění původního schématu užití odměn a trestů. Systémové přístupy teprve začínají spojovat podněty vycházející z inženýrských modelů se sociálními úvahami. Nedostatečně zůstává probádán vliv změn v řízení a organizaci na životní a zejména pracovní podmínky jedince.

Jednou z metodologických cest dalšího rozšiřování interdisciplinarit a aplikovatelnosti teorie řízení a organizace může být zúžení jejího předmětu. Protože k hlavním cílům výstavby socialistické společnosti patří humanizace a emancipace práce, protože v naší společnosti se ekonomická přestavba a politická demokratizace nejbezprostředněji propojují v oblasti práce a protože vývoj v technické vybavenosti práce si – podle zkušeností z průmyslově vyspělých zemí – přímo vynucuje změny v řízení a organizaci, měla by práce být také konkretizujícím předmětem této teorie. Sociologie by potom mohla snadněji ověřovat její základní hypotézy, obě disciplíny by se – obdobně jako je tomu ve vztahu obecné teorie systémů a teorie sociálního systému – vzájemně obohacovaly a společenská praxe by si mohla v různých úrovních aplikace vybírat z případných alternativních návrhů příslušných – zejména v naší společnosti nezbytných – opatření ke zvyšování efektivnosti řízení a organizace v této oblasti. Sociologie práce, zaměřující se přirozeně též na otázky organizace, by měla nalézt svůj doplněk v samostatnější sociologii organizace. Znovuustavení tohoto podoboru by umožnilo do působnosti sociologie opět zahrnout témata, jako jsou sociální mechanismy ekonomického

řízení a veřejné správy, jejich stále rostoucí byrokratizace i společensko-politické důsledky apod.

Následující konceptuální úvaha se zabývá především sepětím technologie, řízení a organizace práce s historicky i sociologicky závažnými proměnami jejího obsahu a charakteru. Na rozdíl od postupů sociologie průmyslu, podniku, povolání a dalších disciplín zdůrazňuje význam, který tyto proměny mají v životě konkrétního pracovníka. Toto východisko by mělo být bráno v úvahu i při každém dalším a jistě pokročilejším pokusu přispět k rozpracování specificky sociologické teorie řízení a organizace.

Technologie a řízení

Změny obsahu a charakteru práce nelze – jak to činí obvyklý učebnicový výklad – od sebe vzájemně odtrhávat. Stejně tak nelze odtrhávat jejich technické a organizační předpoklady. V historicky konkrétních projevech specifické kultury práce, v každodenním výkonu práce se její obsah a charakter zcela prolínají. Určujícím znakem stávajícího – v teoretické abstrakci osamostatňovaného – charakteru práce je vzájemný vztah individuální a společenské práce. Ten je ale také zdrojem osobního vztahu k vykonané práci. Pracovník je vždy zároveň součástí výrobních sil a nositelem výrobních vztahů. V jeho činnosti se spojují společensky produktivní a individuálně reproduktivní funkce práce, její společenský význam i životní smysl. Technologii není možno uměle vyčleňovat z organizačního zabezpečení práce a reprodukovat ji jen na výrobní postupy. Výroba může být zajišťována pouze kolektivně. Individuální produkce není ničím jiným než zvláštním výrazem společenské dělby práce. Kolektivní současné nebo následné užívání technologie předpokládá jak technickou, tak sociální dělbu práce. Kombinovaná skupinová činnost předpokládá koordinaci na sebe navazujících operací. Z potřeby průběžného organizování a koordinace práce se jako její specifický druh ustavuje řízení.

Řízení předpokládá stanovený cíl a program činnosti. Lze je považovat za organizační prosazování tohoto programu – v obvyklém pojetí spojovaném především s politickým a personálním vedením lidí – a operativní využívání příslušných sociálních a technologických norem, hierarchické organizace práce a technických prostředků k dosažení tohoto cíle. Je přetvářením věcí na základě informací a prostřednictvím lidí. Řídící činnost je tedy sama o sobě rovněž jakousi technologií. Program určuje strategii řízení, jeho realizace vyžaduje většinou rozpracování taktiky i situačně podmíněnou racionalizaci a optimalizaci zvoleného postupu. Přijetí strategie i určení taktiky, stanovení priorit a modifikace záměrů jsou výsledkem procesu rozhodování. Rozhodování předpokládá informativní orientaci v dané situaci, stanovení této situaci odpovídajících variant jednání a výměrovou realizaci jedné z nich. Lze je chápat též jako přeměnu programu a s ním získané informace v akci. Předmětem rozhodování, které je ustavující součástí řízení, je vlastní jednání i činnost podřízených, na niž se řízení především orientuje.

Řízení a s ním spjaté průběžné rozhodování zahrnuje kontrolu, kterou je – na rozdíl od běžného zjednodušujícího pojetí – nutno chápat nejen jako srovnávání dosažených výsledků s požadovanými, ale též jako aktivní odstraňování zjištěných odchylek. Detekce a korekce odchylek jsou spolu s informací o jejich návazném provedení nezbytnou součástí řídicí činnosti. Vztahují se jak k řízenému, tak k řídícímu systému, k vnější regulaci i k seberegulaci. Řízení i kontrola se musí opírat o moc, schopnost prosadit určité rozhodnutí i přes případný odpor, proti vůli dalších zúčastněných či proti jiným rozhodnutím. Činnost ostatních mohou prvotně usměrňovat k určitému cíli pouze tehdy, disponují-li také možností použít nějakého nátlaku a uplatnit příslušné materiální nebo symbolické sankce. Hrozba korektivních akcí ale zároveň zahrnuje širší oblasti společenského života než jen řízení. Moc a kontrola, zabezpeču-

jící především respektování sociálních norem, mají vždy imperativní charakter. Řízení má vzhledem k používaným technologickým normám a proměnlivým situačním vlivům někdy jen charakter fakultativní [Kejzerov 1975]. V hierarchii řízení je to právě a nejvýznamněji kontrola, již je podrobován jeho nižší stupeň stupni vyššímu. Kontrola je takto zároveň výkonem moci. Stejně jako řízení je prosazováním určitého programu. Představuje nejen součást řízení, ale zahrnuje jej též jako svůj zvláštní případ. Vždy zůstává jeho základní podmínkou. Zajišťuje nejen mocenské omezování výskytu deviantního chování, posuzovaného z hlediska příslušných norem jednoznačně jako takové většinou účastníků interakce, ale též řešení či zmírňování konfliktů, rozdílně posuzovaných zúčastněnými stranami v závislosti na jejich zájmových nebo hodnotových orientacích. Míra úspěšnosti těchto postupů ovlivňuje jejich následující účinnost, příp. institucionální platnost. Spoluurčuje postavení zúčastněných, závaznost norem i budoucí vznik a vyústění dalších konfliktů. Kontrola má též významné gnozeologické funkce, umožňující zkvalitňovat nadále pokračující proces rozhodování.

Nejen nadřízení, ale též podřízení pracovníci musí při své činnosti přijímat určitá cizí nebo vlastní – často jen implicitní – rozhodnutí. Provádějí rozhodnutí a zároveň dospívají k rozhodnutím. Jejich činnost je podrobována kontrole ze strany ostatních i ze strany jejich vnitřního přesvědčení, k němuž na základě nějakého rozhodnutí dospěli. Jsou tedy současně objekty i subjekty kontroly vybavenými schopností sebekontroly. Míra, v níž se vzájemně liší ti, kteří jsou převážně kontrolováni od převážně kontrolujících, je dána stupněm hierarchičnosti organizační struktury. Proměny mocenských, ekonomických a ideologických vztahů nadřízenosti a podřízenosti jsou bezprostředně spjaty opět se změnami obsahu a charakteru práce. Problém kontroly se nejvýrazněji projevuje v interakci člověka s technikou a se spolupracovníky. Regulativní a sama sebe regulující jednání se historicky i funkčně proměňuje v kontrolované a kontrolní, sebe i jiné kontrolující jednání zejména s růstem míry explicitnosti a uvědomovanosti učiněných rozhodnutí. Kontrola stroje pracovníkem i pracovníka strojem je vždy zprostředkována lidským hodnocením výsledků práce a na něm se také trvale zakládá. Ani ve spojení se složitými technickými systémy kontroly neztrácí svůj sociální charakter.

Kontrola, sociální v sociologickém smyslu, je založena na kolektivním srovnávání hodnot a norem činnosti s reálným chováním jedince nebo skupiny. Může být, stejně jako řízení, záměrná a organizovaná. Může ale být též, podobně jako regulace, nezáměrná a spontánní. Přirozeně k ní dochází při vzájemném rovnoprávném ovlivňování účastníků interakce. Jejich odmítavá reakce na zjištěnou deviaci je zároveň prvotní sankcí. Obsahuje již sama v sobě potenciál nápravy. Trvajících konfrontačních napětí vyvolává další kolektivní akce k odstranění nesrovnalosti [Park 1967]. Mocenské prosazování určitých skupinových zájmů předpokládá naproti tomu schopnost institucionálně organizovaného a při detekci odchylky vysoce pravděpodobného použití předem stanovených, hierarchicky odstupňovaných sankcí. Vzájemnost interakce je při něm nahrazena jednosměrností vlivu a pro mocenské vztahy příznačnou asymetrickostí vzájemně použitelných sankcí.

Sociální vliv je projev moci, který nemusí mít jednoznačný, původně určený výsledek. Sociální kontrola je projev moci s předem stanoveným výsledkem [Olsen 1968], jímž je dosažení přinejmenším implicitně daného cíle. Kontrola může být v interakci vykonávána jakoby samočinně, neformálně a neuvědomovaně. Řízení představuje usměrněný, o formální hierarchickou organizaci se opírající a s osobním záměrem využívaný vliv. Řízení směřuje k nastolení nějakého nového stavu, vytvoření plánovaných důsledků, kontrola může být zaměřena ke změně i k zachování daného stavu. Kontrola může být sama předem naprogramována nebo zpětnovazebně regulována vlastními důsledky. Preskriptivní kontrola vychází z explicitně stanovených norem, kontextuální z bezprostřední situace [Etzioni 1968]. Funkčně

difúzní kontrola zahrnuje chování všech členů společnosti nebo skupiny, funkčně specifická se týká pouze nositelů určitých rolí [Cohen 1966]. Podle hierarchie pracovních rolí se liší i míra kontroly, již jsou pracovníci různého postavení vystaveni a podrobeni.

Přímá a zjevná mocenská kontrola probíhá jako donucení, nepřímá nebo skrytá jako manipulace, kterou si její objekt neuvědomuje. Nerovnoprávnost interakce v daných mocenských vztazích je zakrývána autoritou, kterou vůči podřízeným požívá nadřízený. Autorita vzniká z neformálního uznání předpokladů pro řídicí činnost a schopností reprezentovat zájmy určité skupiny, prokázaných ve výchozí situaci interakce, nebo z prosté skutečnosti, že kontrolní pravomoc je formálně zakotvena v příslušné roli a její nositel je vybaven možností užívat účinné sankce. Autoritu lze považovat za donucení, k němuž dochází na základě souhlasu donucených [Bierstedt 1954], nebo za výkon moci založený na dobrovolné poslušnosti [Blau 1956]. Ať už je kontrola založena na autoritě síly nebo síle autority, představuje souvislost průběžného ovlivňování, při němž je jedinec činěn za své chování trvale zodpovědným, a příležitostného hodnocení, při němž se jedinec za svou činnost v určitém okamžiku zodpovídá.

Působení sociální kontroly je jak následné – v běžném pojetí jednostranně postihované ztotožňováním kontroly s evidencí a represivní – postihované jejím ztotožňováním s personálním dozorem – tak preventivní – vyjádřené ztotožněním s regulací či řízením – a socializační. Socializující působení kontroly [Landis 1939] je spjata s individuálním přejímáním hodnot a norem, které zprostředkovává. Sociální kontrola je průběžným ovlivňováním cílů individuální i kolektivní činnosti, výběru prostředků a postupů, ustavování organizace produkující žádoucí chování, a konečně podmínek usměrňujících jednání ke společensky či skupině žádoucím cílům [Douglas 1971]. Ovlivňování prostředků, postupů a organizace práce zakládá sociální kontrolu technologie. Ovládání nebo manipulace vstupních podmínek a informací, ovlivňování sociálních vztahů i utváření kulturně technického prostředí, sloužícího jako rámec či implicitní program určitých akcí, zakládá tzv. ekologickou – ve společenských vědách dosud nedoceňovanou – kontrolu [Cartwright 1965] lidské činnosti. V každodenní práci i v běžném životě se různé projevy a vlivy, zdroje a důsledky sociální kontroly většinou prolínají.

Stejně jako řízení je i sociální kontrola prvotně a nejbezprostředněji spjata s prací. Prostřednictvím technologie člověk reguluje svůj vztah k prostředí a zajišťuje si možnost jeho ekologické kontroly. Tato kontrola může být i neuvědomovaná a ve svých důsledcích se může obracet proti němu. Prostřednictvím organizovaných sociálních vztahů vytváří člověk obvykle stejně nezáměrně možnost vnější, v přeneseném smyslu ekologické kontroly vlastního jednání. Různá míra kontrolních a kontrolovaných činností vymezuje různé druhy práce a prolíná jejich obsahem i charakterem. Ustavuje se současně se vznikem a dělbou práce. Sociální styk, výroba nástrojů, rozvoj myšlení a vznik řeči souvisí s prací stejně jako se sociální kontrolou, omezující symbolicky zprostředkovanými hodnotami a normami společensky nežádoucí a pracovním povinností neodpovídající činnosti. Nejvýznamnějším nástrojem kontroly je právě řeč. Svým hodnotově normativním charakterem se vztahuje k obsahu práce i ke strukturám nadřízenosti a podřízenosti. Je prostředkem komunikace i moci [Breed 1971]. Symbolicky, především opět řeči vyjádřené mocenské vztahy jsou zároveň modelem komunikace [Hartig-Kurz 1971]. Jazykové instrukce mohou spoluustavovat sociální řád i konflikt [Shands 1977]. V angličtině je příznačně užíváno stejné slovo pro příkaz i řád či pořádek. Účinným prostředkem sociální kontroly je též neverbální, zejména mimická a gestická komunikace [Schefflen 1972]. Paralingvistické reakce představují symbolické sankce, které jsou v sociálně psychologickém smyslu neméně závažné než slovní odmítnutí. Zvláště výrazně se všechny jazykové i mimojazykové prostředky projevují v kolektivní kontrole individuální-

ho pracovního výkonu.

Zvláštním – ve společenských vědách rovněž opomíjeným – příkladem oblasti a zároveň nástroje nezáměrné a nepřímé, kontextuální či ekologické, funkčně difúzní a socializující kontroly pracovního chování může být sociální chápání času. V agrární tradici, přežívající v tomto ohledu až do každodenního života nedávné doby, byl den časově rozdělen jen podle proměnlivého rozložení obvyklých pracovních povinností. Všední dny v týdnu se lišily jen ve vztahu k rozložení poddanských nebo smluvních povinností a k důležitějším církevním svátkům nebo trhům. Části roku byly členěny jen podle období agrotechnických prací. Historické určení roku bylo vázáno jen na významné události, které před ním, v něm nebo po něm nastaly. Teprve s průmyslovou revolucí se šíří pojetí času jako následnosti mechanicky stanovených jednotek a s ním i vědomí kalendářní následnosti dnů, měsíců a let. V období, kdy rytmus stroje určuje pracovní dobu i disciplínu, výrazně vzrůstá význam času jako výrobního ukazatele i jako definice a rozčlenění kvantity práce. Technická dělba práce vyvolává dělbu času na pracovní a volný čas. Rozdrobení práce v čase zdůrazňuje nezbytnost plného pracovního využití času. Stává se společenskou normou a individuálním motivem, předmětem dohledu a zpětně též kritériem efektivnosti řízení. Změna v sociální struktuře času, zejména v poměru sociální a individuální kontroly pracovního a volného času, je spjata se změnou instancí sociální kontroly. Předznamenává ji přechod od církevního času kostelních zvonů ke kupeckému času městských hodin [Gurevič 1978]. Jejím pokračováním je záznam příchodu na pracoviště a odchodu z něj prováděný elektrickými továrními hodinami, hlášení o pracovních operacích podávané v přesných časových intervalech dozorcí nebo centrálnímu počítači a konečně i automatické monitorování pracovního výkonu počítačem.

Se vznikem a dělbou práce se ustavuje též dialektický vztah autonomie a kontroly pracovníka. Historické projevy tohoto vztahu mají ale obvykle spíše mocensky jednosměrný, nedialektický charakter. Kombinovaná činnost vyžaduje prvotně podřízení pracovníka organizaci práce. Toto podřízení již samo zakládá hierarchickou podobu organizace práce, druhotně upevňovanou mocensky, ekonomicky a ideologicky. Profesní specializace, zejména řemeslná odbornost, zakládá naproti tomu jistou pracovní suverenitu a autonomii pracovníka. Mocenské vztahy však tyto protikladné tendence usměrňují v jednoznačné posilování závislosti podřízeného pracovníka na nadřízeném. Tovární výroba tuto závislost prohlubuje, činí ji všeobecnou a zároveň zakrývá zdánlivě svobodným prodejem pracovní síly. „Autorita páry“ vylučuje osobní autonomii námezdního dělníka. Fragmentarizace a dequalifikace práce se zdá být naopak podmínkou autonomie technického systému. Živá práce je považována za „rušivou veličinu“ [Taylor 1919], která musí být omezována jak jejím postupným nahrazováním technikou, tak její centralizovanou kontrolou. Nezbytnost zajistit vyšší kvalitu výroby zvýšením pracovní motivace vede později k nahrazení tayloristického řízení přístupem zdůrazňujícím význam mezilidských vztahů na pracovišti.

Taylorismus je založen na světonázorovém předpokladu, že pracovník je především „homo oeconomicus“, racionálně ekonomická bytost jednající ryze utilitárně. Tento směr požaduje a prakticky prosazuje stále výraznější formalizaci hierarchicky ustavených organizačních struktur, v nichž je individuální výkon atomizovaných jedinců stimulován výlučně materiální odměnou, příp. hrozbou jejího neposkytnutí. Brzy po svém uplatnění však naráží na přirozenou – již Marxem okrajově zmíněnou – potřebu morální stimulace. Směr „human relations“ [Mayo 1945] je založen na opačné představě člověka jako především sociální bytosti. Předpokládá, že pracovník je orientován nejen na výdělek, ale i na sociální skupinu, a nadřízený též na podřízené, nikoli jen na jejich pracovní výsledky. Doporučuje proto využívat zejména neformálních vztahů, vytvářejících se mezi pracovníky z jejich spontánní interakce, z potřeby vzájemné komunikace a z obrany proti omezujícímu tlaku formálních

struktur. Ke stimulaci stále vyššího pracovního výkonu má docházet především vzájemnou, sociální facilitací zúčastněných.

Rozdíl v těchto směrech nachází svůj výraz v praktické orientaci řízení na pracovní nebo sociální situaci, na produkci nebo pracovníka, na dosahování výrobních cílů nebo na zvyšování skupinové soudržnosti. Taylorismus využívá ekonomického donucení, „human relations“ normativní manipulace sociálních podmínek práce, a tedy ekologické kontroly. Taylorismus směřuje ve svých důsledcích k organizaci bez lidí, „human relations“ k lidem bez organizace. První směr je v nynější době doplňován koncepcí obohacování obsahu a charakteru práce o složitější a různorodější úkony. Dobrovolné zvýšení pracovního výkonu je podle této koncepce vyvoláváno jak finanční odměnou, vyplývající z náročnosti takto „obohacené“ práce, tak samotou nabídkou atraktivní práce a snahou ji získat. Vykonávaná práce má tak být směřována za její vlastní zajímavost a zadostiučinění, které poskytuje. Druhý směr – oprávněně kritizovaný za „přesocializované“ pojetí člověka [Wrong 1964] – je dále rozveden v koncepci psychologického kontraktu, vzájemného, na základě jakési implicitní smlouvy ustanoveného očekávání oboustranně uspokojivé směny hodnot mezi zaměstnancem a zaměstnavatelem. Důraz je přitom v logice výchozího pojetí člověka kladen zejména na výměnu informací a symbolických sociálních odměn.

Oba tyto jednostranné směry i jejich modifikace – v implicitní podobě a eklektických kombinacích přejímané též vedoucími pracovníky v socialistických zemích – se v praktickém řízení práce ukázaly jako neúspěšné. „Human relations“, koncepce psychologického kontraktu a zčásti i koncepce obohacování práce vycházejí z neekonomického předpokladu, že směna symbolických hodnot je důležitější než směna hodnot materiálních, a z apolitického předpokladu, že tato směna může být rovnoprávná. Tyto předpoklady, zdánlivě potvrzované v krátkodobých experimentech se zaváděním na nich založených řídicích přístupů, jsou opakovaně vyvráceny dlouhodobějšími pokusy o uplatnění takových přístupů. Efektivní využití těchto přístupů je znemožňováno právě faktickou ekonomickou i mocenskou nesymetrickostí vztahů mezi vykonávanou prací a příslušnou odměnou, odevzdaným materiálním výsledkem a sociálním uznáním, podřízeným a nadřízeným, zaměstnancem a zaměstnavatelem. Uvedené přístupy tuto nesymetrickost teoreticky opomíjejí a prakticky dočasně zastírají.

Taylorismus, přetrvávající v různě zmiřovaných, nebo naopak přechodně zostřovaných podobách při řízení práce do současné doby, vede k demotivaci pracovníka. V nynějších strategiích zavádění moderní technologie a racionalizace výroby se nicméně objevují tendence k jeho další prolongaci v tzv. neotaylorismu. Proti nim se nově staví směr založený za předpokladu, že člověk je především bytost usilující o vlastní seberealizaci. Pozornost se v něm přemísťuje od člověka ekonomického nebo sociálního k člověku sama sebe potvrzujícímu a komplexnímu [Schein 1965]. Důraz se přesouvá z využívání lidských vztahů na využívání potenciálu „lidských zdrojů“. Pracovník si podle tohoto směru uchovává vlastní integritu odmítnutím odosobňující integrace s organizací a řízení proto musí řešit především konflikty vyplývající z tohoto antagonismu [Argyris 1964]. Hlavním úkolem řízení je právě integrace pracovníka do organizace, dosažitelná zejména respektováním jeho schopností sebekontroly [Mc Gregor 1960]. Efektivnost musí být založena na důvěře a participaci [Likert 1961], účasti pracovníků na řízení.

Společným znakem všech uvedených směrů je, že se zaměřují na zvyšování produktivity práce nikoli pomocí zlepšování technické vybavenosti, ale podněcováním vyšších individuálních výkonů pracovníků. Na základě těchto směrů prováděné změny v organizaci se rovněž týkají spíše jedince než kolektivu. Taylorismus byl prvním systematickým prosazováním intenzifikace práce. Je příznačné – a vzhledem k trvalé i kampaňovitě aktuálnosti tohoto požadavku poučné – že od svého vzniku byl neustálou příčinou stávek a někdy muselo být

jeho zavádění zakazováno dokonce přijetím příslušných zákonů. Každý z těchto směrů implicitně vychází z určité představy o významu moci a jejího zachování nebo významu konfliktu a jeho řešení v řídicí činnosti. Taylorismus nadřadil trvání mocenské hierarchie dalšímu rozvoji produkce a praxi potlačování zájmových konfliktů jejich perspektivnějšímu – byť jen i kompromisnímu – řešení. „Human relations“ zakrývá mocenské vztahy různými formami paternalismu, jimiž se také snaží konfliktům předcházet. Novější participativní směry moc omezují jejím – většinou zdánlivým – přerozdělením právě proto, aby konflikty, považované již za přirozenou, opakující se součást podmínek řízení a pracovního života, mohly být institucionalizovány a jejich řešení probíhalo „bezkonfliktně“. Tento přístup – sdílený rostoucím počtem řídicích pracovníků zřejmě bez ohledu na rozdílné politickoeconomické souvislosti jejich činnosti – je však jen výrazem další technokratické iluze.

Technologie a organizace

Změny obsahu a charakteru práce probíhají souběžně s proměnami její organizace. Technická dělba práce se rozvíjí v závislosti na dostupných přírodních zdrojích a na přirozeném demografickém rozvrstvení prvotních skupin. Její sociální dělba, spjatá s ekonomickými a mocenskými vztahy, později naopak určuje možnosti využívání různých technologií. Technická i sociální dělba jsou stránkami postupně se ustavující souhrnné, společenské dělby práce. Organizace a řízení práce se rozvíjejí nejprve živelně. Teprve vznik určitých organizačních a mocenských struktur však umožňuje, aby se řízení práce stalo též záměrným přetvářením těchto struktur, a tedy cílevědomou organizační činností. Řízení směřuje k zabezpečení prohlubující se dělby práce a zároveň k zajištění jejího dialektického protipólu, jímž je kooperace pracovníků. Dělba práce vede k efektivnímu využívání pracovní síly, kooperace k výraznému nárůstu celkové produktivity práce. Oba tyto procesy vyvolávají vzájemnou facilitaci činností kooperujících pracovníků a nezbytnost zavádění stále účinnějších způsobů jejich organizačního sladování. V jejich průběhu se tak nadále násobí produktivní síla a s ní rostou i požadavky na její další řízení a organizování, na její organizaci jako průběžnou organizující a organizátorskou činnost.

Kooperaci se „zvyšuje mechanická síla práce, nebo se prostorově rozšiřuje sféra její působnosti, nebo se prostorově zužuje výrobní pole v poměru k rozsahu výroby, nebo se v kritické chvíli uvádí do pohybu velké množství práce po krátkou dobu, nebo se povzbuzuje soutěživost jednotlivců a napíná jejich životní energie, nebo se vtiskuje stejnorodým operacím mnoha lidí ráz nepřetržitosti a mnohostrannosti, nebo se začínají různé operace provádět současně, nebo se hospodárně využívá výrobních prostředků tím, že se jich užívá společně, nebo individuální práce dostává charakter průměrné společenské práce“ [Marx 1954 : 354]. Kooperace má nejen ekonomický – v učebnicovém podání téměř výlučně zdůrazňovaný – význam, ale též zásadní význam antropologický a sociologický. Kooperace je historicky nejvýznamnějším a nejefektivnějším projevem interakce členů společnosti. Právě ji lze chápat jako základ utváření svébytné lidské skutečnosti a jako zdroj tzv. sociální konstrukce reality, k níž – podle některých směrů současné sociologie – dochází v objektivizující institucionalizaci a subjektivní internalizaci výsledků této interakce [Berger-Luckmann 1966]. Kooperace je také nejkonkrétnějším příkladem nutné společenské návaznosti různých pracovních činností a druhů práce i projevem rozhodující sociální podmíněnosti jakéhokoli jednání.

V antropologickém i psychologickém smyslu obvyklého rozlišování záměrné akce od reaktivního chování má veškerá činnost sociální charakter. Jednání jako specificky lidský druh chování ale nelze redukovat na ten jeho aspekt, který je podle přiměřenosti k vnějším podnětům zvnějšku posuzován jako sociální chování. Společenská činnost je pouze označení

toho druhu činnosti, při níž jedinec bere v úvahu očekávané chování ostatních. Za jednání lze považovat takové chování, které má subjektivní „zamýšlený smysl“ pro svého nositele [Weber 1922]. Jednání je pokusem změnit danou situaci tak, aby jednání získalo strukturu, která se jednajícimu bude jevit jako smysluplná. Předpokládá možnost změny situace, a tedy též situaci volby mezi vnímanými variantami této změny. Ve svém výsledku vyžaduje potvrzení vlastního smyslu od ostatních jednajících. Lidský svět je z tohoto hlediska výsledkem jednání, jímž členové společnosti organizují své zkušenosti. Aby byl skutečný ve smyslu subjektivní plauzibility a konzistence, musí být rovněž neustále potvrzován jinými lidmi. Stává se nadosobně platným produktem interakce. Jeho platnost je však podmíněna tím, že bude jako takový účastníky interakce všeobecně uznáván. Sociálně konstruovaná realita má tedy stejné znaky jako kolektivně sdílené hodnoty, normy a veškeré další symboly, z nichž se především ustavuje. Výstižným příkladem této intersubjektivně zakotvené skutečnosti mohou být peníze a jejich sociálně respektované symbolické funkce v práci a ekonomickém životě společnosti.

Interakce představuje zároveň jakési prostředí, „ekologický“ rámec [Giddens 1984], v němž potvrzované jednání získává sociální závažnost a stává se základním projevem subjektivity v každodenním životě. Člověk produkuje sám sebe jako sociální bytost v médiu sociálních, z této interakce vznikajících vztahů. Postupně upevňovaná struktura těchto vztahů je součástí člověkem produkováného a v interakci objektivovaného světa. Členům společnosti nabízí prvotně otevřený horizont dalšího smysluplného spoluutváření tohoto světa. Tato antropologická, apriorní možnost se však v procesu zvnějšnění a zpředmětnění zároveň proměňuje v omezující rámec jednání. V historické zkušenosti vystupuje struktura sociálních vztahů vůči jedinci jako vnější, coby lidský výtvar nadále nepoznatelná a ve své sociální podmíněnosti zdánlivě neprůhledná danost. Představuje svébytný, možností sankcí vybavený systém kontroly, který prostřednictvím socializace a internalizace proniká jako samozřejmost do vědomí člověka [Berger-Pullberg 1966]. V této záměně možností autonomní tvorby za možnost jejího omezení a skutečnost vnější kontroly chování je obsažen zárodek budoucího, ekonomicky vyvolaného a ideologicky upevňovaného odcizení. Zvláště výrazně se tento iniciační proces projevuje právě v souvislosti s technologicky podmíněnou společenskou dělbou a organizací práce.

Sociální kontrole podrobené chování je individuální stránkou společenských vztahů. Jeho funkcí je učinit prostředí prediktabilnějším a nadále je strukturovat podle konceptů subjektivní pravděpodobnosti [Kelvin 1969]. Sociální vztahy jsou založeny na anticipované pravděpodobnosti smysluplných akcí. Symbolicky zprostředkované vzájemné ovlivňování účastníků interakce vytváří komplementaritu jejich očekávání i jejich výslednou vzájemnou závislost. Každý jednající je v této interakci současně subjektem akce a objektem orientace pro ostatní i pro sebe sama [Parsons 1952]. Takto, zejména v pracovní činnosti a kooperaci, vzniká ze sociálních vztahů sociální systém. Tento systém je prvotně založen na činnosti a zůstává i nadále především systémem činností. Na stejném základě se ustavuje kulturní systém institucí, organizujících kolektivní zkušenost, i systém dělby práce a systém mocenských vztahů, udílející vzájemné propojenosti veškerých činností podobu konkrétních organizací. Sociální systém lze považovat za obecnou komunikativní organizaci a horizont společně sdílených významů [Buckley 1967] prováděných a očekávaných akcí. Představuje souvislost smyslu jednání a zároveň regulativní schéma tohoto smyslu. Vzájemná regulace, probíhající mezi jednotlivými částmi systému i mezi těmito částmi či subsystémy a celkem systému, je zdrojem jeho seberegulace.

Sociální kontrola se od inherentní seberegulace sociálních i jiných systémů [Nadel 1953] liší především tím, že propojuje hodnoty a normy zakotvené v kulturním systému s řízením

a systémem moci, zajišťujícím schopnost sebeřízení sociálního systému. Specifičnost sociálního systému spočívá v podmíněnosti jeho fungování normativně hodnotovými regulativy [Blauberg-Judin 1973] a v systémovém předávání této zobecněné kolektivní zkušenosti [Bujeva-Pletnikov 1982] nositelům systémových funkcí, jimiž jsou členové společnosti a jejich dílčích skupin. Souběžně se sociálním systémem vzniká též seberegulativní systém osobnosti, jímž se vyznačují a vzájemně odlišují nositelé jeho různých funkcí. Osobnost lze považovat za souhrn individuálních životních zkušeností [Murray 1947]. Osobnostní organizace těchto zkušeností je výsledkem internalizace výběrové [Secord-Backman 1961], systémem sociálních vztahů usměrňované interakce. Osobnost a zejména její „intelligence ... je v podstatě organizace, jejíž funkcí je dát světu strukturu, neboť každá organizace dává strukturu svému bezprostřednímu okolí“ [Piaget 1959 : 180].

Sociální systém se od jiných systémů liší především tím, že je zásadně schopen organizované sebekontroly a sebeřízení. K naplnění této možnosti také v konkrétních společnostech historicky směřuje. Sebeřízení předpokládá informace o vnějším prostředí, zakládající možnost učení, a informace o sobě samém, zakládající vědomí [Buckley 1967]. Toto vědomí má podobu individuálního vědomí členů společnosti jako nositelů příslušných systémových funkcí i kolektivního, společenského vědomí jako sebevědomí společnosti. Společnost se na základě fungování sociálního systému vyznačuje samopohybem zprostředkovaným tímto vědomím. Nejvýznamnější projevy tohoto vědomí jsou kodifikovány v kulturně technickém dědictví společnosti, ve vědě a ideologii.

Charakteristickým znakem sociálního systému je neurčitost výsledků v něm probíhajících procesů a veškerého společenského dění, vyplývající především z relativní autonomie jeho subsystémů a schopnosti lidských nositelů systémových funkcí k samostatnému jednání. Komplexnost sociálního systému a vnitřní rozpornost společenského života vylučuje úplnou koordinaci činností členů společnosti. Neurčitost sociálního systému je postižitelná pouze s využitím tzv. moderních teorií obecných systémů jako organizující či samoorganizující se komplexity. Prakticky překonatelná je zřejmě pouze průběžnou, v celé historii lidstva prováděnou redukcí této komplexity [Luhmann 1967], umožňující výběr smysluplných možností jednání a zároveň tak zakládající schopnost samostatného rozhodování a jednání. Redukce komplexity je tedy zdrojem autonomie i systémovou obranou proti ní. Jejím nejvýznamnějším kolektivním projevem jsou právě konkrétní podoby dělby, organizace a kultury práce. Podle určitých typů institucionálních uspořádání života ve městě a na venkově, stavebních slohů a zejména též technologických revolucí, které lze z tohoto hlediska považovat právě za výsledek určité redukce komplexity lidského světa, jsou označována celá dějinná období.

Na rozdíl od systémů s pasívním chováním, jejichž fungování směřuje k udržení daného stavu a k prostému přizpůsobení vnějšímu prostředí, k minimalizaci vnitřních změn, k trvalé redukci vlastní mnohotvárnosti či variety, a tedy k růstu entropie, se sociální systém vyznačuje aktivní interakcí a prostředím, negotropickým a cílově zaměřeným „chováním“. Je zaměřen na průběžné, kolektivním vědomím podmiňované hledání cílů a prostředků jejich dosažení. Redukce komplexity v něm umožňuje vytváření i optimalizaci jeho vlastní struktury, stabilizaci hranic mezi jeho vnitřním a vnějším prostředím a tím i jeho svébytné trvání a samopohyb v daném vnějším prostředí. Struktura systému je dočasným výsledkem procesů probíhajících uvnitř systému i mezi ním a tímto prostředím. Představuje invariantu systému, statickou stránku systémových souvislostí a vztahů. Je kondenzovaným záznamem procesů probíhajících v čase. Právě na jejím základě systém trvá jako vůči času invariantní celek, který si v proměnlivém prostředí zachovává odlišnost od tohoto prostředí [Habermas-Luhmann 1971]. Jeho struktura je dočasným omezením variety, zároveň však jako nezbytná podmínka

jeho zachování umožňuje pokračující interakci s prostředím. V této systémové interakci dochází naopak k dalšímu růstu variability a snižování entropie. Jako je varieta nepřímo úměrná entropii, lze též redukci komplexity považovat za opak dlouhodobé redukce variability.

Uvedené znaky sociálního systému je ale možné použít též k definování sociální organizace. Stejně jako tento systém představuje i organizace soubor prvků sjednocených regulovanou interakcí v určitý strukturovaný celek. Sociální systém i organizace se vyznačují přechodem od účelovosti, směřující k dosažení daného cíle, k účelnosti, směřující k samostatnému vytýčování vlastního cíle [Ackoff 1971]. V této tendenci je také založena schopnost jejich integrativního působení na vlastní prvky a vztahy mezi nimi. Seberegulační funkce sociálního systému zřejmě nelze vysvětlit jinak než jeho schopností sebeorganizace a sociální organizace nelze postihnout jinak než jako celek systémových a systémotvorných souvislostí. Stejně jako sociální systém je i organizace spjata se snižováním entropie ve vnitřním i vnějším prostředí. Opakem entropie je míra organizovanosti a tak zároveň míra informace, vázané v dané struktuře a vyjadřující variability systému, tedy v ontologickém smyslu informaci o jeho uspořádanosti. V procesu odrazu této variability vzniká z vázané informace další – běžnému pojetí odpovídající – typ informace volné [Brillouin 1956] či signální, umožňující v gnozeologickém smyslu přenos určité zprávy. Redukce komplexity je současně organizačním působením a tvorbou organizace. Redukce komplexity může být dosaženo též ustavením tzv. hyperkomplexity kvalitativní reorganizací systému, která snižuje vnitřní napětí zvětšováním organizačních schopností, zejména schopností vlastní změny [Morin 1984]. Zatímco v uzavřeném systému není třeba pro udržení rovnovážného stavu energie nebo práce, každý otevřený – a tedy i každý sociální – systém je pro udržení sebe sama v ustáleném stavu vyžaduje. V takovém systému představují vzájemné vztahy struktury a organizace, entropie a variability, popřípadě institucí a funkcí či rolí pouze různé aspekty jeho trvání. Energie v něm zůstává mírou práce, entropie mírou nepřevoditelnosti práce. Komunikace je výrazem styku jeho prvků, informace výrazem jeho uspořádanosti a smysl této informace zdrojem činnosti orientace.

Organizace je – i v běžném pojetí – systémem přijímání rozhodnutí. Zkušeností organizace kolektivně sdílených významů usnadňuje následné rozhodování, systém komunikace umožňuje výběr potřebné informace k takovému rozhodování. Jejich antientropický charakter snižuje nejistotu jednání a neurčitost společenského života. Sociální kontrola patří k nejvýznamnějším prostředkům proměny vázané, strukturní informace, zakládající ekologickou kontrolu chování stávajícím organizačním prostředím, v informaci odrazovou a volnou, zakládající právě možnost záměrného organizování a řízení. Organizace ve smyslu označení vlastnosti nějakého objektu, ve smyslu označení věcného výsledku příslušných procesů i ve smyslu označení záměrné činnosti [Zieleniewski 1967] patří k nejvýznamnějším prostředkům redukce entropie v životě společnosti. Rovněž systém osobnosti, vyznačující se – obdobně jako jiné systémy – strukturovaností vlastního celku i strukturovaností svých vztahů k prostředí [Murphy 1947], může být pojímán jako regulátor průtoku informační variability, která směřuje z množiny rušivých vlivů prostředí k jeho vnitřní struktuře [Ashby 1956], a tedy jako hlavní zdroj sebekontroly jedince.

Sociální systém zahrnuje – v obvyklém společenskovědním chápání – celek společenských vztahů a proces jejich reprodukce. Konkrétní organizace lze chápat jako dílčí systémy či subsystémy společnosti. Jedním ze základních předpokladů interakce je společně sdílený význam akcí, jedním z předpokladů života společnosti je společný horizont těchto významů. Zásadním předpokladem organizace je určitý cíl [Luhmann 1967], který z těchto významů vyplývá. Organizace je vždy uspořádáním prvků nějakého systému vzhledem k uskutečnění jeho cílových funkcí, systémem organizovaným k dosažení cíle. Systém je organizací, jestliže

jeho prvky přispívají k dosažení takového cíle. Organizace je také podmínkou rozvoje systému. Cíl organizace jako procesu i struktury, organizování i výsledné organizovanosti, se nachází zásadně mimo tuto organizaci [Drucker 1970]. Úspěšnost organizace je závislá na dosažení tohoto vnějšího cíle a jemu odpovídajících zásadách do vnějšího prostředí.

Podmíněnost fungování organizace prostředím zároveň ukazuje meze možnosti lidského utváření světa cílevědomým jednáním. Zpochybňuje též platnost sociologické teorie zdánlivě náhodné či libovolné sociální konstrukce reality. Systém činností zahrnuje nejen úmysly a významy akcí, ale též jejich materiální objektivaci [Sorokin 1947]. Aktivní orientace člověka předpokládá jak sebeuvědomění subjektu v jeho vztahu k přijímaným cílům, tak praktický přístup k nezbytným prostředkům jejich dosažení [Etzioni 1968]. Sociální systém je – jak zdůrazňuje jeho marxistické pojetí – vždy především systémem materiální praxe. Společně sdílené významy činnosti jsou odrazem společného hmotného a na člověku prvotně nezávislého prostředí interakce. Kolektivní přetváření světa, které má zpětně poskytnout smysl zamýšleného jednání, se může stát skutečností pouze tehdy, odpovídá-li struktuře možností zakotvených v tomto prostředí. Svět organizovaných zkušeností a symbolů hodnot a norem je založen nejen na lidské koncepci reality, ale též na této realitě samotné [Lichtmann 1970]. Kooperace je původně vynucena předem danými přírodními podmínkami. Práce zůstává i v prostředí člověkem již přetvořeném především „výměnou látek“ s tímto prostředím. Její společenský charakter se v rámci sociálního systému projevuje jako systémová sociální podmíněnost jednotlivých pracovních činností i celkové dělby práce, jako postupná socializace technologických zkušeností i rozdělování výsledků práce, a konečně jako socializace jedince v procesu jeho přípravy pro práci a individuální život. Rozhodující význam práce pro vznik sociálního systému postihl G. W. F. Hegel v pojetí společnosti jako systému potřeb zprostředkovaných a uspokojovaných prací. K. Marx rozvedl tento vztah práce a systému společnosti v širší historické perspektivě, v níž tyto systémové, seberegulativní souvislosti směřují – dosud neadekvátně – k svému dovršení.

Literatura

- Ackoff, R. L.: *Towards a System of Systems Concepts*. Management Science 11/1971.
- Argyris, C.: *Integrating the Individual and the Organization*. New York 1964.
- Ashby, W. R.: *An Introduction to Cybernetics*. London 1956.
- Berger, P. L. – Luckmann, T.: *The Social Construction of Reality*. London 1966.
- Berger, P. L. – Pullberg, S.: *The Concept of Reification*. New Left Review 35/1966.
- Bierstedt, R.: *The Problem of Authority*. In: Berger, M. et. al. (eds.): *Freedom and Control in Modern Society*. Princeton 1954.
- Blau, P. M.: *Bureaucracy in Modern Society*. New York 1956.
- Blauberg, I. V. – Judin, E. G.: *Stanovlenije i suščnost sistemnogo podchoda*. Moskva 1973.
- Breed, W.: *The Self-Guiding Society*. New York 1971.
- Brillouin, L.: *Science and Information Theory*. New York 1956.
- Buckley, W.: *Sociology and Modern Systems Theory*. Englewood Cliffs 1967.
- Bujeva, L. – Pletnikov, J.: *Dějatelnost i obščestvennyje otnošenija*. Obščestvennyje nauki 4/1982.
- Cartwright, D.: *Influence, Leadership, Control*. In: March, J. (ed.): *Handbook of Organizations*. Chicago 1965.
- Cohen, A. K.: *Deviance and Control*. Englewood Cliffs 1966.
- Douglas, J. D. (ed.): *The Technological Threat*. Englewood Cliffs 1971.
- Drucker, P. F.: *The Age of Discontinuity. Guidelines to our Changing Society*. London 1970.
- Etzioni, A.: *The Active Society. A Theory of Societal and Political Processes*. New York 1968.
- Giddens, A.: *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge 1984.

- Gurevič, A. J.: *Kategorie středověké kultury*. Praha 1978.
- Habermas, J. – Luhmann, N.: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – Was leistet die Systemforschung*. Frankfurt a. M. 1971.
- Hartig, M. – Kurz, U.: *Sprache als soziale Kontrolle*. Frankfurt a. M. 1971.
- Kejzerov, N. M.: *Moc a autorita. Kritika buržoazních teorií*. Praha 1975.
- Kelvin, P.: *The Bases of Social Behaviour. An Approach in Terms of Order and Value*. London 1969.
- Landis, P. H.: *Social Control. Social Organization and Disorganization in Process*. Philadelphia 1939.
- Lichtman, R.: *Symbolic Interactionism and Social Reality. Some Marxist Queries*. Berkeley Journal of Sociology 1/1970.
- Likert, R.: *New Patterns of Management*. New York 1961.
- Luhmann, N.: *Zweckbegriff und Systemrationalität. Über die Funktion von Zwecken in sozialen Systemen*. Frankfurt a. M. 1967.
- Marx, K.: *Kapitál I*. Praha 1954.
- Mayo, E.: *The Social Problems of an Industrial Civilization*. Boston 1945.
- McGregor, D. M.: *The Human Side of Enterprise*. New York 1960.
- Morin, E.: *Sociologie*. Paris 1984.
- Murphy, G.: *Personality*. New York 1947.
- Murray, A. H.: *Exploration in Personality*. New York 1947.
- Nadel, S. F.: *Social Control and Self-Regulation*. Social Forces 3/1953.
- Olsen, M. E.: *The Process of Social Organization*. New York 1968.
- Park, R. E.: *On Social Control and Collective Behavior*. Chicago 1967.
- Parsons, T.: *The Social System*. Glencoe, I 11. 1952.
- Piaget, J.: *The Biological Problem of Intelligence*. In: Rapaport, D. (ed.): *Organization and Pathology of Thought*. New York 1959.
- Secord, P. T. – Backman, C. W.: *Personality Theory and the Problem of Stability and Change in Individual Behavior. An Interpersonal Approach*. Psychological Review 2/1961.
- Shands, H. C.: *Speech as Instruction. Semiotic Aspects of Human Conflict*. Hague 1977.
- Schefflen, A.: *Body Language and Social Order*. Durrants Hill 1972.
- Schein, E. H.: *Organizational Psychology*. Englewood Cliffs 1965.
- Sorokin, P. A.: *Society, Culture and Personality*. New York 1947.
- Taylor, F. W.: *Die Grundsätze wissenschaftlicher Betriebsführung*. Berlin 1919.
- Weber, M.: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen 1922.
- Wrong, D.: *The Oversocialized Conception of Man in Modern Sociology*. In: Coser, L. A. – Rosenberg, B. (eds.): *Sociological Theory*. London 1964.
- Zieleniewski, J.: *Teorie organizace a řízení*. Praha 1967.

Satisfakčně hodnotový model výzkumu a využití měkkých dat

DRAGOSLAV SLEJŠKA
Sociologický ústav ČSAV, Praha

Model postojových druhů

Postoje člověka k objektivní skutečnosti, která jej obklopuje a na jejíchž jednotlivých stránkách více či méně závisí jeho existence, mají množství bohatě členěných aspektů a forem. Pokusíme-li se je převést na určitý počet jmenovatelů se stejnou podstatou, získáme tři základní postojové druhy:

- 1) Postoje *hodnotové*, vypovídající o síle *významnosti*, kterou člověk přikládá různým faktorům životních, společenských, přírodních a jiných podmínek a nakonec i svým vlastnostem. To vše tím zařazuje do svého hodnotově orientačního pole.
- 2) Postoje *hodnotící*, které – zpravidla ve formě *satisfakcí* (*spokojenosti* a *nespokojenosti*) – vypovídají o tom, jak realizace příslušných faktorů odpovídá nárokům plynoucím z daných hodnotových orientací. Zde nejde pouze o sílu, ale i o směr postojů (hodnocení kladné nebo záporné).
- 3) Postoje *přetvářející*, které vypovídají o tom, jak se hodnotové i hodnotící postoje (poté co tak či onak odrážely skutečnost) transformují takovým způsobem, aby mohly zpětně působit na přetváření této skutečnosti. Prostřednictvím přetvářejících postojů se prosazuje efekt postojů hodnotových i hodnotících.

Celkový model těchto vztahů i s konkretizací na pracovní prostředí naznačuje graf č. 1.

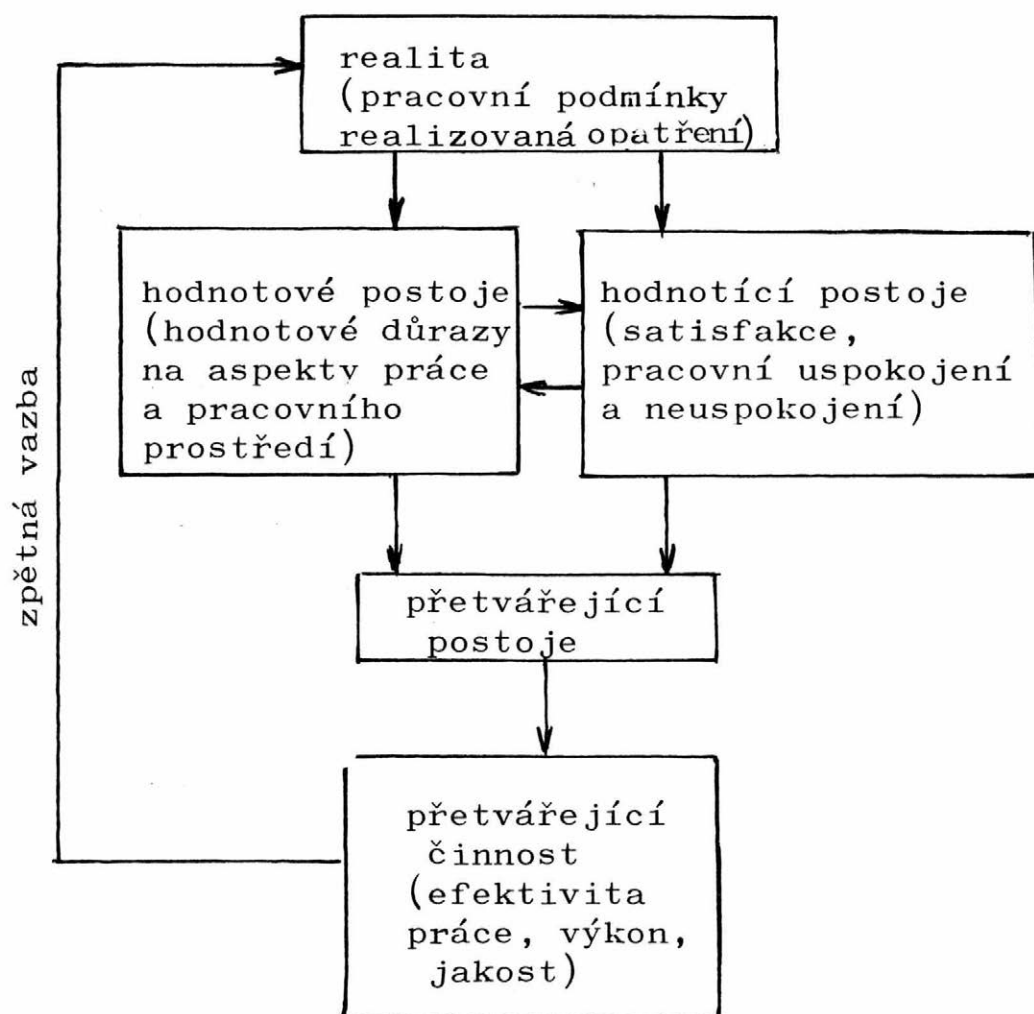
Konfrontace hodnotových a satisfakčních postojů

Z modelu postojových druhů vyjímáme pouze souvislost mezi hodnotícími (resp. satisfakčními) a hodnotovými postoji. Graf ukazuje, že to je vzájemná dvousměrná souvislost. Potřeba její hlubší analýzy vyplývá z výsledků mnoha sociologických a sociálně psychologických výzkumů, které přinesly velký počet měkkých dat o satisfakčních postojích i o postojích hodnotových. Málo a spíše jen nahodile se však přistupovalo k jejich vzájemné konfrontaci. To bylo zaviněno většinou tím, že byla hledána pouze jednoznačná souvislost a ta nebyla zjišťována. Jde však o specifickou souvislost ambivalentní, a proto o nic méně zajímavou.

Hodnocení realizovaného ovlivňuje genezi a tvorbu hodnot pro budoucí realizace. Jejich konfrontací lze dokumentovat na jedné straně proces využití zkušeností z hodnocení pro tvorbu hodnot a na druhé straně uplatnění hodnot jako kritéria hodnocení realizovaných jevů. Zároveň se zde ukáže metodologická významnost rozlišení postojů hodnotových a hodnotících.

Takovou konfrontaci lze provést s nejvyšší mírou spolehlivosti tehdy, šetří-li výzkum analogickou technikou oba druhy postojů k týmž faktorům, jevům, činnostem, vlastnostem atd. a prokoreluje-li tyto dva druhy postojů navzájem. Výzkumů, které to provádějí, bohužel ubývá. Předkládaný materiál by mohl takovým výzkumům naznačit novou perspektivu

Graf č. 1 Model vztahů postojových druhů

a možný přínos současně jak pro základní, tak i pro operačně aplikovaný výzkum, a tím i pro strategii řízení přihlížejícího k lidskému činiteli.

Základní typy, vyvozené konfrontací satisfakčních a hodnotových postojů uvádí graf č. 2. Spokojenost (hodnocení, satisfakce) je zde vyjádřena symbolem S , přičemž $S+$ představuje vyšší spokojenost, resp. silnější převahu spokojenosti nad nespokojeností, $S\times$ spokojenost střední, resp. vyrovnanost spokojenosti a nespokojenosti a $S-$ nízkou spokojenost, resp. převahu nespokojenosti nad spokojeností. Hodnotové důrazy (přikládání významy) jsou vyjádřeny symbolem H , přičemž $H++$ představuje hodnotové důrazy nejsilnější, $H+$ silné a $H-$ relativně slabší.

Analýzy výzkumných materiálů umožnily vyvodit šest satisfakčních hodnotových typů. Z nich zatím jen stručně charakterizujeme tyto dva :

$S\times H-$ – typ *indiference*

vůči danému faktoru, kdy střední spokojenost („ani spokojen ani nespokojen“) je vyvolána dlouhodobou hodnotovou nezainteresovaností – například u bezdětných ve vztahu k předškolním zařízením, u lidí bez zájmu o aktivní kulturní činnost ve vztahu k této činnosti, u dobře bydlicích – péče o bydlení, u bydlicích blízko pracoviště – dojíždění.

$S+ H++$ – typ *extraordinace*,

tj. z řady vybočujícího důrazu při vyšší spokojenosti. Silnější hodnotový důraz zde nevyjadřuje euforii, ale mimořádnou životní důležitost a vývojovou potřebu daného faktoru. Objevilo se to při analýze faktorů občanské vybavenosti ve vztahu ke zdravotnictví. V souhrnu několika desítek urbanistických výzkumů byla zdravotní zařízení na jednom z prvních míst požadovaného zvýšení rozpočtových nákladů ($H++$), ačkoli náleželo do skupiny nadprůměrně uspokojivých oblastí ($S+$).

Soustředíme se na čtyři satisfakčně hodnotové typy, které můžeme demonstrovat na základě analýzy faktorů pracovního prostředí ve zkoumaných průmyslových podnicích, a to podle souhrnné sekundární analýzy několika desítek výzkumů umožňujících podobnou konfrontaci. Přihlížíme přitom i k sociotechnickým hlediskům řízení a prognostických úvah.

K tomu předem podotýkáme, že se nestává, aby tyto postoje k určitému faktoru byly u všech pracovníků vyznačeny stejným typem. Proto se prognostické úvahy opírají především o postoje rozhodující většiny, ale s přihlédnutím k menšinovým postojům. Například určitý faktor, saturovaný na většině pracovišť, může být předmětem hodnotově podložené kritiky na určitém, třeba i klíčovém pracovišti.

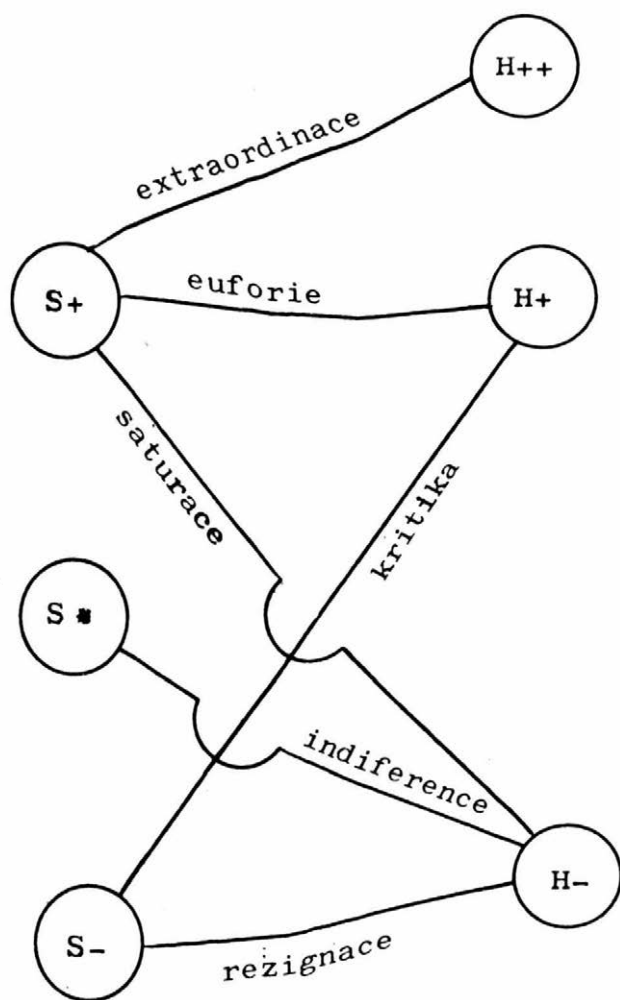
Typ euforický

Typ $S+ H+$ představuje *euforicky generované silné hodnotové důrazy*, které nezesilují v důsledku narůstání kritického stavu, ale v důsledku potěšení z dosavadních příjemných zážitků a zkušeností s daným faktorem. Je indikován pozitivní korelační tendencí při vysokém stupni spokojenosti. Jedná se často o faktory v pravém slova smyslu pábitelské se silnou spontaneitou, tedy obtížně plánovatelné nebo takové, které nemá smysl plánovat, ale spíše při plánování respektovat.

Zpětně to svědčí o účinnosti daných hodnotových orientací. Jejich nositelé vynaložili značné úsilí na jejich realizaci, prosazovali je ve svém okolí a dosáhli v tom úspěchů. Jsou spokojeni s realizací toho, co bylo výsledkem dřívějšího hodnotově podloženého úsilí.

Zcela pravidelně euforická geneze výrazně převažuje u základní hodnoty lásky a ve shodě s tím u sociabilních hodnot rodiny a přátelství, v pracovním prostředí u hodnotových důrazů na

Graf č. 2

Hodnotové důrazy

Spokojenost

H + silné

S + vyšší

H - slabší

S * střední

H ++ nejsilnější

S - nízká

vztahy spolupracovníků, na jejich vzájemnou spolupráci i na upřímnost v těchto vztazích. U těchto převážně spontánně se rozvíjejících vztahů je skutečně jen málo bariér, které by bránily prosazení sociabilních hodnot do skutečnosti. Sociabilní adaptabilita a tolerance dosahují zpravidla takového stupně, že zábranu nemohou tvořit ani názorové a postoje rozdíly mezi souřadnými členy pracovních skupin a ani přítomnost členů samotářského naladění, málo společenských.

Zvláštní situace vzniká v kolektivech mobilních pracovníků (montážních, údržbářských atd.), kde během pracovního týdne komunikují spolu titíž členové kolektivů jak v pracovní době, tak i ve volném čase. Bylo by tedy možné očekávat, že v této situaci se objeví i silnější projevy kriticky generovaného posilování sociabilních hodnot. Výzkumy to však nepotvrdily. Například ve velkém výzkumu mobilních pracovníků v energetice to byla jedna z nejsilnějších doposud zjišťovaných pozitivních souvislostí mezi hodnotovými důrazy na vztahy spolubydlících (v maringotkách, ubytovnách, společném podnájmu atd.) a spokojeností s těmito vztahy $R = 0,34 < 0,01$).

Euforická geneze hodnotových důrazů převažuje také ve vztahu k takovým faktorům vnitřního charakteru práce samé, jako jsou zajímavá a tvořivá práce, samostatná práce nebo práce, v níž jsou využity pracovníkovy schopnosti a kvalifikace. Je to možná nečekané, ale častěji se stává, aby pracovník přišel hodnotově „na chuť“ zajímavé práci teprve když takovou práci vykonává, než aby se ji kriticky domáhal tehdy, kdy ji nemá.

Ve vztahu k faktorům, pro něž je zjištěna převážně euforická geneze silných hodnotových důrazů, by měla prognóza počítat s dosavadním tempem a dbát o jeho udržení. Měla by též respektovat silný podíl spontánní účasti na realizaci. Celkově se vychází z kvality, kterou nabízí dosavadní systém.

Typ kritický

Typ *S – H+* představuje *kriticky generované silné hodnotové důrazy*. Je indikován negativní korelační tendenci při nízkém stupni spokojenosti. Vypovídá o tom, že daná kvalita je tíživá a někdy až nesnesitelná, veřejnost vyvíjí tlak na její zlepšení. Tato skutečnost by měla být středem pozornosti prognostických úvah jako typ, který přináší nejvíce podkladů a podnětů. Kritický vztah ovlivňuje výběr objektů pro prognózu. Satisfakčně hodnotové konfrontace tvoří základ pro kritiku prognostické praxe vůbec.

U některých hodnot je kritická geneze pravidlem – například pro faktor výdělků běžně platí, že čím je s ním více nespokojenosti, tím silnější jsou na něj hodnotové nároky. Je třeba zdůraznit: čím více *nespokojenosti*, nikoli čím nižší je sám výdělek.

Běžně se kriticky generované hodnotové důrazy projevují také ve vztahu k ergonomickým aspektům pracovního prostředí jako celku, zvláště pak ve vztahu k hlučnosti, k hygienickým zařízením a mikroklimatu pracoviště.

Samo objevení kriticky generovaných hodnotových důrazů na výdělek nebo na ergonomické podmínky pracoviště tedy nemůže analytiku ani prognostiku překvapit. Je však třeba jemnějšími metodami zjišťovat, zda se kritický náboj těchto hodnotových důrazů posiluje nebo zeslabuje. K tomu se dostaneme později v souvislosti s úvahami o vývojových řadách odražejících hodnotovou dynamiku.

Z dalších faktorů, u nichž se často (ne však již s takovou pravidelností jako u výdělků a ergonomických podmínek) objevují kriticky generované silné hodnotové důrazy, to bývají zejména technické vybavení, postup, pracovní perspektivy, plnění slibů, které byly pracovníkům dávány ze strany podniku při nástupu.

Výše jsme uvedli, že euforická geneze sociabilních hodnot se realizuje i v kolektivech

odloučených mobilních pracovníků. Negativní dopad této situace se však projevuje jinak. Aniž je narušen kolektivní aspekt soužití, je narušena rovnováha mezi tímto aspektem a aspektem zajištění soukromí. Hodnotové důrazy na zajištění soukromí souvisejí se spokojeností s tímto zajištěním velmi ambivalentně. ($R = -0,04$ $C_n = 0,35$ při statistické významnosti 0,01). To indikuje, že o něco větší část pracovníků klade na tuto okolnost zesílené hodnotové důrazy s kritickým zaměřením, ne o mnoho menší část naopak pod vlivem spokojenosti s dobře zajištěným soukromím. Účinnost daných hodnotových důrazů je také častěji bržděna situačními bariérami, jen méně často se může úspěšně prosazovat. Pracovníkům, kterým na zajištění soukromí záleží, se ve značné míře (prakticky poloviční) nedaří prosadit toto zajištění.

Je však dobré, že záporné zkušenosti se zajištěním soukromí nemotivují rezignaci, ale podněcují k dalšímu vzájemnému a kritickému výchovnému a vnitřně disciplinujícímu úsilí. Bez toho není myslitelné řádění kolektivních vztahů a soukromí v daných podmínkách.

Kritickou genezi hodnot lze sledovat i v širších rozměrech, než jen v rámci pracovišť, a to jasněji než ostatní typy. Je evidentní, že nejen sílí, ale přímo nové kvality nabývá hodnota vody na poušti nebo v krajině znečištěných řek, hodnota jídla za hladomoru nebo hodnota čistého vzduchu v krajině zahlcené plynnými emisemi. Zde všude platí úměra, že hodnotové důrazy jsou tím vyšší, čím více jsou dané faktory hodnoceny jako nedostatkové. Životní prostředí se v naší době stalo dominantní kriticky generovanou a zesilovanou hodnotou.

Do určité míry to platí i pro obecnou hodnotu zdraví. Důraz na ni stoupá s věkem v důsledku toho, že u starších lidí je nedostatková. Platí to ovšem jen relativně – i ve věkových skupinách mládeže náleží zdraví k dominantním hodnotám jak už na základě vlastní zkušenosti, tak i ze zkušeností rodičů a prarodičů a jiných starších lidí, které mají před očima.

Hegelovo „všechno skutečné je rozumné“ neponechává místo pro kritickou funkci hodnot. Ke všem četným argumentům, které doposud vyvracely tuto tezi, přistupuje tedy i argument axiologický. Společenská kritika je založena na hodnotové sféře tak hluboce a imanentně, že kritickým činem je samo stanovení hodnoty ještě dříve, než začne probíhat kritické hodnocení z pozic této hodnoty.

Hlubší poznání společensky kritické geneze a funkce hodnot je nezbytné k osvětlení toho, v čem spočívá hodnotová ambivalence, která tak silně ztěžuje možnost jakéhokoli předvídání lidských věcí, neznemožňuje je však docela.

Na první pohled se může zdát, že to není nic zvláště objevného hovořit o euforických a kritických základech hodnot. Každému je přece jasné, že v případě uspokojení potřeb a realizace hodnotových tužeb se objevují tendence kritické. Jde však o to, že ve vztahu k určitým objektům či faktorům se zesilují hodnotové důrazy spíše působením příjemných, uspokojujících zkušeností, ve vztahu k jiným naopak v případě nedostatkivosti. Tyto odlišnosti se mohou projevovat i ve vztahu k jednomu a témuž objektům či faktorům za různých objektivních podmínek nebo při různých subjektivních přístupech.

Zásadně platí, že zjištění kritického typu satisfakčně hodnotových postojů ($S-H+$) představuje výzvu pro strategické řízení i pro prognózu v tom smyslu, že to, co je založeno na dosavadním systému, se projevilo jako vadné. Je třeba hledat zcela nové systémové přístupy i řešení. Ne proto, že dosavadní systém vyčerpal své saturační možnosti (jako v případě typu $S+H-$), ale proto, že není schopen saturovat vůbec. Převládání tohoto typu indikuje, že budování nových systémových přístupů i řešení může počítat s aktivní participací všech zainteresovaných.

Typ saturační

Typ $S+H-$ vyznačuje případy faktorů, jejichž potřeba ztrácí nebo oslabuje svůj hodnotový náboj v důsledku toho, že je v té či oné míře saturována. Typ je indikován negativní korelační tendencí při vysokém stupni spokojenosti.

V průmyslových výzkumech byla převaha tohoto satisfakčně hodnotového typu zjišťována nejčastěji u faktorů fyzické namáhavosti práce a pochopení nadřazených pro osobní zájmy pracovníků.

Tento typ má vnitřně ambivalentní povahu. V některých případech je to důsledek skutečné saturace dřívějších silných hodnotových nároků a jimi podložené kritiky (tedy obrat od typu $S-H+$ k typu $S+H-$), v jiných však projev trvalejší hodnotové nenáročnosti (setrvalý typ $S+H-$), který minimalizuje kritické postoje. V takovém případě je třeba pečlivě zvážit, zda saturační tendence nevyjadřují subjektivně hodnotovou disfunkci, která se nestaví pouze proti objektivním potřebám, ale i proti vlastním potřebám osobnosti. Zvláště výrazně vystupuje do popředí taková možnost u menšiny pracovníků ve vztahu ke zvyšování kvalifikace, kde ze širšího prognosticky rozvojového hlediska lze sotva hovořit o tendencích k saturaci.

Z hlediska této typologie lze zajímavě charakterizovat jev běžně nazývaný „sebeuspokojování“ v řídicí činnosti nebo „oficiální optimismus“. V podstatě to znamená postoj, který maximum výskytu saturačního typu $S+H-$ považuje za optimum, případně dokonce za cíl řídicí a politické činnosti. Takovýto postoj silně koreluje se stagnačními společenskými tendencemi a někdy je příznačný pro celá desetiletí, kdy určitá společnost není s to obstát ve světovém rozvoji.

V každém případě saturační jevy sotva kdy znamenají konečné řešení. Velmi přitažlivou se jeví historická analýza, která by se pokusila vystihnout, jak po obratu od kritického typu $S-H+$ k saturačnímu typu $S+H-$ po určité době dochází k opačnému obratu na vyšší stupeň společenské kritiky nedostatkivosti $S-H+$.

Prognostická analýza je zde velmi obtížná. Při zjištění takové saturace může prognóza někdy počítat s určitým zvolněním vývoje na dosavadním systémovém základě, ale současně provést přípravu pro obrat jiným směrem, neboť lze očekávat vznik kvalitativně nových potřeb; vývoj dosavadním směrem pravděpodobně nedojde ohlasu. V jiných případech však po konfrontaci s „tvrdými“ daty ekonomických vývojových tendencí může odhalit saturační nálady jako vysloveně disfunkční a vyhlásit program přesvědčovacích a informačních akcí, které by pomohly překonat omylné postoje (nesporně ve vztahu ke zvyšování kvalifikace).

Typ rezignační

Typ $S-H-$ představuje hodnotovou rezignaci na nápravu těch faktorů, které jsou hodnoceny záporně, a proto jsou předmětem nespokojenosti. Je indikován pozitivní korelační tendencí při nízkém stupni spokojenosti.

Je třeba jej odlišovat od typu nezainteresované indifferencie ($S+H-$), kdy člověk nehodnotí ani kladně, ani záporně, protože mu na daném faktoru příliš nezáleží. U typu hodnotové rezignace setrvává záporné hodnocení a nespokojenost, ztrácejí ovšem svou průraznost, v mnohém nabývají latentních forem.

Rezignační typ se objevuje zejména tehdy, kdy kritická výzva $S-H+$ dlouhodobě nedocházela odezvy a přišlo opakované zklamání. Pro prognostické úvahy je to nejméně příznivý případ. Objektivně je třeba právě tak zásadních změn jako u typu $S-H+$, ale při realizaci nelze očekávat participaci, je třeba překonávat nedůvěru.

Pro rezignační typ satisfakčně hodnotových postojů není příznačná indolence (netečnost, nevšímavost, nedbalost), ale spíše pocit bezmocnosti a bezvýchodnosti, vyúsťující někdy až ve fatalistickou nedůvěru ve vlastní síly ve smyslu „co má být, ať se stane“. Lze hovořit též o zamrzlých hodnotách nebo o hodnotových orientacích, které ztratily nebo doposud nenalezly svou společenskou funkci.

Je těžké uvádět určité faktory pracovního prostředí, pro něž by byl většinově příznačný tento typ. Každý z faktorů, pro který po delší dobu platil kritický typ $S-H+$, aniž kritika došla reálného účinku, se může přesunout k rezignačnímu typu $S-H-$. Pracovníci zůstanou i nadále nespokojeni s tím, že se nesplní sliby, které jim byly dány při nástupu do podniku, ale přestanou se nad tím rozčilovat a znechuceně mávnou rukou. Je celkem nepříznivé také to, že daná typologická charakteristika se ve výzkumech ověřovala relativně častěji ve vztahu k faktoru organizace práce.

Prognostické potíže spojené s výskytem tohoto typu se zesilují nezdávkou tím, že daný typ nemusí být pro řídicí sféru nevyhnutelný. Je to totiž typ, kdy slábne akutní „nebezpečí“ kritiky, aniž bylo třeba zásadního zlepšení kritizovaného faktoru. Je to tedy typ ulehčující komplikace v řídicí činnosti, typ příznivý pohodlnosti a tím i stagnačním tendencím. Vyhovuje mentalitě těch, kteří by práci „zlepšovali“, aniž by cokoli podstatného změnili.

Pro aplikaci satisfakčně hodnotové typologie má zvláštní význam myšlenka, podle níž dochází v procesu tvorby společenské kritiky k ambivalentním pohybům po linii participace – rezignace. V určitých obdobích dochází k posílení kritické participace. Po zkušenostech typu „všichni jsme byli proti tomu, ale nebylo to nic platné“ je vystřídána zesilující rezignací.

V axiologické poloze se to projevuje tak, že čím nižší místo zaujímá hodnota veřejného života v žebříčku životních hodnot, tím obtížněji přecházejí četné hodnoty z latentního stavu do stavu, kdy motivují účinné jednání. A netýká se to pouze hodnot zacílených společensky (práce, oběť pro jiné a pro společnost), ale i významných osobně, například zdraví. Skutečnost, že třetina kardiaků se nedostavuje ke stanoveným kontrolám, nelze vysvětlit jen každodenními obtížemi (nezbývá čas, rodinné starosti, práce atd.), ale především stavem apatie, z něhož plyne oslabení životního smyslu. Vědomí hodnoty – dokonce jako hodnoty dominantní – se tím neztrácí, je tu však oslabena síla přetváření této hodnoty v čin, dokonce v čin poměrně jednoduchý.

Hodnota zdraví tvoří subjektivní oporu prognostické jistoty v oblasti zdravotnictví. Nebývá tomu však vždy, a to nejen z výše uvedeného důvodu, ale i tím, že část nejstarších lidí už rezignuje a čím častěji musí v souvislosti se stárnutím navštěvovat lékaře, tím více je to unavuje.

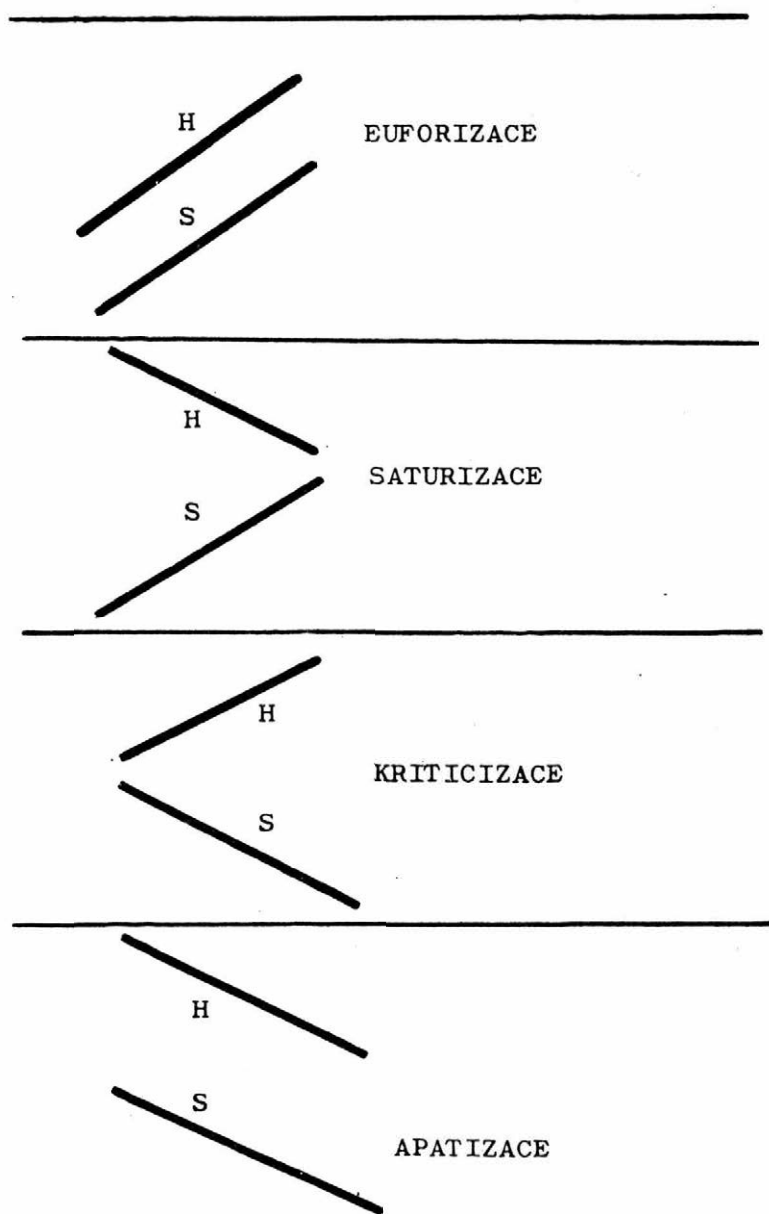
Další příklad podobného postoje představují ženy pracující na jednotvárných pracích s jednostrannou fyzickou zátěží. Potřebovaly by preventivní a současně rehabilitační cvičení, a přece je to skupina, která podle výsledků výzkumů vyjadřuje nejnižší a nejslaběji hodnotově zakotvený zájem o jakoukoli tělovýchovu vůbec.

Ale to jsou jen spíše výjimečné skupiny. U většiny společenských skupin ve většině období zůstávají rezignační tendence v menšině.

Promítnutí satisfakčně hodnotových typů do časových řad

Satisfakčně hodnotový model jsme doposud demonstrovali spíše staticky (i když někde nebylo možné vyhnout se přitom vývojovým implikacím). Tvoří však příznivý základ dynamického modelu, který lze rozvinout do časových řad, naznačených v grafu č. 3. Vypouštíme zde případy zachování konstantní úrovně a rozebíráme případy časových změn, a to jak satisfakčních, tak i hodnotových.

Graf č. 3 Dynamické rozvinutí satisfakčně hodnotových typů

Promítnutí modelu do časových řad má čtyři možnosti :

1. Při posilování hodnotových důrazů za současného růstu spokojenosti se zvyšuje euforie – lze hovořit o procesu *euforizace*, tj. celkového optimisticky postojeového rozmachu.

2. Při zesilování hodnotových důrazů za současného snižování spokojenosti (resp. růstu nespokojenosti) se zvyšuje kritika – tedy proces *kritizace*, který signalizuje hnutí za zásadní zlepšení nedostatkového stavu.

3. Při oslabování hodnotových důrazů za současného růstu spokojenosti se zvyšuje saturace – tedy proces *saturizace* jako zesílení postojů, kdy dosažení určitých hodnotových cílů je považováno za samozřejmost.

4. Při oslabování hodnotových důrazů za současného snižování spokojenosti (resp. růstu nespokojenosti), se zvyšuje rezignace, resp. probíhá proces *apatizace*, který je někdy výrazem tendencí k postojeovému rozkladu, jindy však signalizuje dočasnou latentizaci (kdy apatizace je jen povrchová).

Základní procesuálně protikladné formy hodnotové dynamiky tvoří procesy valorizace a devalorizace. Euforizace a kritizace jsou kvalitativně odlišnými typy valorizačních procesů, saturizace a apatizace naopak kvalitativně odlišné typy procesů devalorizačních.

Sledování toho, jak se tyto časové trendy utvářejí v celospolečenském měřítku, by mělo být významným a přednostním úkolem výzkumů veřejného mínění realizovaných na reprezentativních vzorcích celého obyvatelstva. Předpokládalo by to periodicky opakované výzkumy dle dotazníků, ve kterých by se opakovaly analogické baterie dotazů na přikládanou významnost a na spokojenost s těmiž vybranými faktory pracovního prostředí, životního prostředí, různých sociálních jevů, osobního života i vlastní osobnosti.

Nejsme informováni o podobných opakovaných reprezentativních výzkumech celospolečenského veřejného mínění u nás. Ale už při periodicky opakovaných výzkumech podniků téhož oboru těžkého průmyslu byly zjištěny zajímavé pohyby hodnotových a satisfakčních postojů k faktorům pracovního prostředí.

V období 1975–1980 převažoval proces kritizace, zejména ve vztahu ke mzdám, technickému vybavení, k organizaci práce, k řízení u bezprostředního nadřízeného a k informovanosti o dění v podniku. Kolem roku 1980 se tyto trendy relativně ostře změnily. Satisfakce s uvedenými faktory nadále klesaly a na druhé straně zvyšování hodnotových důrazů na ně se zvrátilo v pokles. Kritizační tendence tedy zmizely a na jejich místě se objevily apatizační trendy. Ty zde byly pro období 1980–1985 konstatovány dokonce ve vztahu k téměř všem 25 sledovaným faktorům práce a pracovního prostředí.

Celkový obraz zjištěných satisfakčně hodnotových trendů je tedy dost tristní a výstražný z hlediska dostatečné kritické participační aktivity pro období po roce 1985, jehož trendy zatím zde sledovány nebyly. Přesto se však určité naděje rýsují z dostupných údajů nejvíce v trendech faktoru uplatnění iniciativy, které se po mírné euforizaci z období do roku 1980, ustálily na dosažené hladině.

I když porovnání několika set sociologických výzkumů z různých odvětví našeho průmyslu a ze závodů umístěných ve všech krajích ukázalo značnou postojeovou jednorodost, netroufáme si ze zjištěných trendů pro jediný obor vyvozovat závěry o celospolečenských trendech. K tomu by bylo potřeba opakovaných reprezentativních výzkumů veřejného mínění. Oborově omezené údaje však nesporně naznačují významné celospolečenské problémy. Jejich znalost je předpokladem dobře připravené společenské přestavby.

Sociologie města je v Jugoslávii jednou z nejmladších sociologických disciplín. Jeden z důvodů, proč se objevila tak pozdě, spočívá v tom, že chyběla výslovná společenská potřeba studovat sociální život města, a to vzhledem k převaze venkovské populace nad městskou. V roce 1921 bylo v Jugoslávii pouze 16,8 % městského obyvatelstva, v roce 1931 17,5 %, v roce 1948 19,8 %, v roce 1953 21,9 %, v roce 1961 28,3 %, v roce 1971 38,6 % a v roce 1981 46,5 %. Tato čísla svědčí jednak o slabé míře urbanizace ve srovnání s evropskými zeměmi, jednak o rychlém tempu urbanizace v socialistické Jugoslávii. Nejrychlejší byl růst obyvatelstva největších měst, tj. hlavních měst republik a autonomních oblastí. Proces deagrarizace proběhl rychleji než proces urbanizace. Útěk z vesnic v horských oblastech země měl masový charakter a doprovázely ho takové jevy, jako stárnutí obyvatelstva na venkově, feminizace a depopulace. Představuje to část vysoké ceny zaplacené za sociální rozvoj.

Převaha zemědělství ovlivnila vytvoření rurální sociologie v období mezi oběma válkami. Před šedesátými léty lze hovořit o některých prvcích sociologie města nejprve v souvislosti s Jovanem Cvijićem a s jeho antropogeografickou školou v meziválečném období. Jejich zásluhou máme sociogeografické analýzy morfologie, ekonomie, etnického složení a psychologických rysů populace měst, která jsou rozdělena podle určitých kulturních okruhů. Kromě hlavního Cvijićova díla *Balkánský poloostrov a jihoslovanské země* (vydaného poprvé francouzsky v r. 1918) byly výsledky výzkumů jeho školy publikovány ve 24 knihách pod názvem *Životní prostředí srbských oblastí*. Tyto výzkumy byly teoreticky i metodologicky na úrovni antropogeografických prací a studií geografie člověka v tehdejší Evropě.

Druhý důvod opožděného vzniku sociologie města souvisí se statutem sociologie jako takové a s její institucionalizací v socialistické Jugoslávii. Sociologie byla oficiálně uznána jako společenská věda až v roce 1955 a první katedra sociologie byla zřízena na bělehradské filozofické fakultě v roce 1959. Tím teprve byl dán předpoklad k počátku rozvoje sociologie města v Jugoslávii. Proto se až v šedesátých letech našeho století objevují první teoretické a empirické výzkumy sociologie města. Cvetko Kostić začíná vyučovat sociologii životního prostředí v roce 1961 na filozofické fakultě v Bělehradě. Jeho monografie *Bor a jeho okolí* z roku 1961 byla průkopnickým dílem, které analyzovalo industrializační a urbanizační proces ve známé hornické aglomeraci ve východním Srbsku. V r. 1965 vydal Alexander Todorović první systematickou příručku *Úvod do sociologie města*. Stipe Suvar, autor knihy *Mezi osadou a megalopolí* začíná v roce 1967 přednášet sociologii životního prostředí na katedře sociologie zářebské filozofické fakulty a organizuje velice čilou výzkumnou činnost. Na fakultě politických věd a novinářství v Lublani přednáší sociologii města Zdravko Mlinar, autor knihy *Lidé v nových městech – Velenje, Organizace prostoru a orientace vývoje v aglomeraci Nova Gorica, Humanizace města* atd. a na filozofické fakultě v Nisu Jovan Cirić, který vydal knihu *Základy sociologie prostředí a bydlení*.

Kostićova kniha *Sociologie města* vyšla v roce 1973 a zrevidované a rozšířené vydání této knihy pod názvem *Město a čas – základy sociologie města* bylo publikováno v r. 1982. Sociologie města jakožto vědní obor se podle Kostiće zabývá otázkami předmětu a metody

tohoto sociologického oboru, jeho teoretickými východisky, historickým vývojem měst, typologií měst, vztahem mezi městem a ostatními typy aglomerací, městskou sociální strukturou, časovým rozpočtem městského obyvatelstva, jeho normami chování a myšlení, změnami a anomii města. C. Kostić, podobně jako další autori příruček a studií teoretického rázu z oboru sociologie města, čerpá z různých zdrojů sociologických poznatků: chicagské školy, německého formalismu, francouzské sociální morfologie, marxismu i nových směrů v sociologické teorii. Vedle toho zdůrazňují všichni sociologové města v Jugoslávii možnost i výhodnost uplatňování poznatků sociologie města.

V šedesátých letech se vedle rozvoje sociologie města jakožto vědeckého oboru rovněž začala úspěšně uplatňovat spolupráce architektů, urbanistů, sociologů a dalších odborníků v rámci empirických výzkumných studií týkajících se různých aspektů urbanizace v Jugoslávii. Počtem a kvalitou těchto mezioborových výzkumných studií vynikají zejména Jugoslávský ústav urbanizace a bydlení v Bělehradě (dříve Federální ústav urbanismu, komunálních otázek a bydlení) JUGINUS a Ústav pro sociální výzkum IDIS při záhřebské univerzitě. Rozpory a nerovnováhy v urbanizačním procesu ani četné problémy, které městský způsob života přináší (silný demografický tlak na města, bytová nouze, nevyhovující městská doprava, nedostatečná občanská vybavenost), nebylo možno pochopit ani vysvětlit bez sociologické interpretace. Zpochybňuje se urbanismus jakožto technická aktivita a technokratické plánování. Nastává spíše příklon k „sociologii samosprávného plánování“. Sociologové si kladou otázku, co vlastně určuje „produkci prostoru“ v Jugoslávii, kdo je v této zemi subjektem urbanizace. Jde o státní či jinou produkci prostoru nebo o kombinaci dvou či více způsobů produkce? A jestliže je více způsobů produkce prostoru – stát, trh, samospráva – který z nich převládá? Sociologové se shodují na tom, že hlavním subjektem urbanizace v Jugoslávii je stát (Dušica Sefaragić, Ivan Rogić, Ognjen Caldariović, Sreten Vujović . . .). Města, která jsou nositeli komunálních, regionálních, čili státních funkcí, jsou rozvíjena přednostně. Rozmísťování investic provádí především stát nebo polostátní organizace. Na druhé straně urbanizace v Jugoslávii je zčásti plánovaná (nová města, nová sídliště, rekonstrukce některých částí staré městské zástavby) a zčásti neplánovaná (nezákonná výstavba bytů). V některých republikách probíhá proces silné koncentrace ve městech, provázený rychlým opouštěním vesnic (Makedonie, Černá Hora a Kosovo) a v jiných republikách, zejména ve Slovinské, je urbanizace polycentrická s tendencemi k metropolizaci.

Koncem roku 1967 uspořádal Federální ústav urbanismu, komunálních otázek a bydlení v Bělehradě významnou konferenci na téma *Sociologické aspekty výstavby nových měst*, za účasti čtyř jugoslávských sociologů města a tří zahraničních hostů, mezi nimiž byl i československý sociolog Jiří Musil. Publikace prací přednesených na této konferenci vyšla v roce 1967. Téhož roku uspořádal uvedený ústav *Poradu o nezákonné výstavbě bytů*, kde byly mezi jiným předloženy výsledky průzkumů tohoto jevu ze 12 největších měst v Jugoslávii. Výsledky ukázaly, že stavebníky tohoto druhu staveb jsou převážně dělníci, přistěhovalci z vesnic, vesměs mladí, se základním vzděláním, kteří nemohli svůj bytový problém v rozumné době vyřešit jinak (Miroslav Zivković). V dalších letech studovali sociologové města příčiny, faktory a důsledky nezákonné výstavby bytů v téměř všech velkých jugoslávských městech (Stipe Suvar, Nataša Loncar, Slobodan Bjelajac, Djuro Djurović atd.). V knize *Střecha nad hlavou*, obsahující výběr textů, jejímiž editory jsou Milos Bobić a Sreten Vujović, se píše o tomto jevu nelegální výstavby bytů a zejména o bídě a chudobě obydlí.

První sociologové, a mezi nimi i nastávající sociologové města, promují v Bělehradě v roce 1963 a v Záhřebu v roce 1968. Miroslav Zivković při svém zaměstnání v JUGINU publikoval řadu empirických výzkumných studií o bydlení, urbanismu a urbanizaci; jsou to vynikající práce, jejichž hlavní výsledky autor uvádí v knize *Příspěvek k Jugoslávské sociologii města*.

Nejvýznamnější Zivkovićovy studie jsou: *Sociologické hodnoty urbanistických a architektonických řešení v nových sídlištích Sarajeva* (1967), *Občan – jako subjekt – v urbanistické politice* (1967), *Bydlení v mnohapodlažních domech* (jako spoluautor – 1977). V Záhřebu a ve Splitu IDIS a Ústav urbanismu ve Splitu publikovaly v průběhu sedmdesátých let výsledky následujících významných výzkumných studií: *Sociologické aspekty urbanizace Záhřebu a záhřebské oblasti* [Stipe Suvar a spol. 1970], *Nezákonná výstavba bytů ve Splitu* (Slobodan Bjelajac, 1970), *Sociologické aspekty urbanizace Gospice* (Miroslav Jilek, 1970), *Stěhování do oblastí splitské aglomerace* [Slobodan Bjelajac, 1972], *Sociologické srovnání splitské aglomerace* [S. Bjelajac, 1972] a *Sociální aspekty individuální bytové výstavby* [Dušica Sefaragić a spol. 1975]. Základní výsledky sociologických výzkumů urbanizace Záhřebu a Chorvatska publikoval Ognjen Caldarović ve své knize *Soudobá společnost a urbanizace* (1987). Na výzvu urbanistických středisek vypracovali sociologové města studie pro urbanistický generel i pro detailní plány téměř všech větších měst v Jugoslávii.

Na základě průzkumu studovali sociologové potřeby, postoje a aspirace občanů týkající se bytu, budovy, sídliště, občanského vybavení (zásobování, hromadná doprava, zařízení pro děti předškolního věku, školy, zdravotnická zařízení, zeleň atd.), vztahu k sousedům, využívání volného času, spoluúčasti na rozhodování o rozvoji sídliště atd. Zvláštní pozornost se věnovala sociální nerovnosti v bydlení a pokusu získat odpovědi na otázku, kdo jsou oběti bytové krize. Zjistilo se, že bytová krize je nejakutnější ve velkoměstech a že se projevuje ve čtyřech hlavních a vzájemně propojených rysech: v nedostatku bytů (v Jugoslávii se nedostává asi 600 000 bytů), v nepřizpůsobení bytů individuálním a rodinným potřebám (převážně malé byty, nedostatečná vybavenost bytů atd.), v nerovnosti některých společenských vrstev v přístupu k bydlení a v sociální segregaci podle místa bydliště. Hlavní příčinou sociální nerovnosti, a tedy i nerovnosti v bydlení, je nerovné rozdělení sociální moci. Vzhledem k tomu, že není dost bytů a že jsou byty velice nákladné a nájemné není ekonomické, mají všichni zájem na tom, aby získali právo na byt ve společenském vlastnictví; to však se nejlépe daří příslušníkům středních nebo vyšších tříd, tj. vedoucím činitelům (státním, stranickým, hospodářským) a odborníkům. Na druhé straně dělníci a soukromníci (soukromí zemědělci a řemeslníci) převládají mezi majiteli domků, ať už tyto domky byly postaveny legálně, pololegálně nebo nezákonně. Ze skutečnosti, že hlavními oběťmi bytové krize jsou dělníci, plyne i to, že většina podnájemníků jsou rovněž dělníci. Sociální nerovnost se projevuje také v tom, že střední nebo vyšší vrstvy mají větší, lépe vybavené a v lepších lokalitách situované byty než členové nižších sociálních vrstev. Na sociálních mapách jugoslávských velkoměst lze vidět právě tak rezidenční čtvrti, jako čtvrti převážně dělnické na předměstích, kde jsou také oblasti nouzových obydlí. Stejně jako v zemích „reálného socialismu“ i v Jugoslávii znárodnění a vyvlastnění zrušily soukromé vlastnictví městských parcel a nájemních domů, takže byl zrušen základ třídního vykořisťování, avšak přetrvaly významné sociální nerovnosti, způsobené nerovnoměrným rozdělením sociální moci.

Vedle výzkumných úkolů se sociologové města angažují také ve svých odborných asociacích a sekcích a spolupracují s kolegy v zahraničí. Aktivně se podílejí na odborných setkáních na federální úrovni i na úrovni republik v Jugoslávii, jakož i na sociologických kongresech a sympoziích v zahraničí. Pokud jde o jejich účast na setkáních pořádaných Jugoslávskou sociologickou asociací, nutno vyzdvihnout zejména setkání v Dubrovniku v r. 1976, v Portorozu v r. 1981 a ve Vrnjacku Banja v r. 1987. V rámci federální, jakož i srbské, chorvatské a slovinské asociace existují velice aktivní sekce sociologie města a sociologie aglomerací. Cvetko Kostić byl a Zdravko Mlinar a Dušica Sefaragić jsou v současné době členy Výzkumného výboru pro rozvoj měst a regionů při Mezinárodní sociologické asociaci. Na počátku osmdesátých let se uskutečnila profesionální setkání jugoslávských sociologů města

s polskými kolegy a později též s italskými sociology. Výsledky spolupráce s polskými sociology byly publikovány v anglicky psané knize *Urban Social Processes in Poland and Yugoslavia*. V nedávné době byla navázána spolupráce jugoslávských sociologů s časopisy *International Journal of Urban and Region Research* a *Espaces et Sociétés*.

Koncem sedmdesátých a začátkem osmdesátých let představitelé střední generace sociologů města, kteří získali specializaci v zahraničí, kriticky studují nové směry ve světové sociologii města, zejména v nové urbání sociologii ve Francii (Castells, Lefebvre, Lojkin et al.). V souvislosti s tím se ohnisko teoretických i empirických výzkumů přesunuje od výzkumu lidských potřeb k problému společenské moci, k povaze základního sociálního vztahu, který určuje urbanizaci, ke konfliktu zájmů v urbanistickém plánování, k identifikaci sociálních aktérů městského rozvoje, k problému „socialistického města“ atd. O těchto problémech pojednává Ognjen Caldarović ve své knize *Sociologie města – sociální teorie a otázka města*, Sreten Vujović v knize *Město a společnost – marxistické pojetí města*, Pavel Gantar v knize *Urbanismus, sociální konflikty a plánování* atd. Nejzajímavější empirickou studií v duchu marxistické sociologie města je studie *Sociální koncepce nového sídliště*, kterou vydal IDIS u příležitosti soutěže o tzv. socialistické město Miseluk u Nového Sadu. Od studia jednotlivých částí měst nebo jednotlivých sídlišť se čím dál častěji přechází ke studiu sítí aglomerací v republikách. Dušica Safaragić, Vesna Popovski a Andreja Stojković studovaly regionální dimenze kvality života v chorvatských aglomeracích (studie *Sít aglomerací v Chorvatské socialistické republice*), podobnou práci o Slovinsku napsala Barbara Verlič Dekleva. Uvedené socioložky jsou si vědomy určitých nedostatků a jisté rigidity neomarxistické sociologie města a snaží se o konvergenci racionálních koncepcí a idejí, i když se jejich teoretické orientace liší. Tak například se objevuje konvergence mezi Titmusovou koncepcí kvality života a marxistickou koncepcí kritiky každodenního života (Lefebvre, Heller et al.). Z takového teoretického základu vychází D. Sefaragić ve své studii *Kvalita života a nové městské aglomerace*, Sreten Vujović v práci *Jak se žije v Cukarici*, Srna Mandić v části věnované bydlení ve studii *Kvalita života ve Slovinsku*. Ognjen Caldarović a Pavel Gantar provedli podnětné sociologické analýzy urbanistického a prostorového plánování ve svých studiích, o nichž jsme se již zmiňovali, stejně jako Ksenija Petrovar ve své doktorské práci *Sociologický výzkum v plánování měst* a Zdravko Mlinar ve své knize *Rozpory sociálního rozvoje* atd.

Četné výzkumné studie a znalosti získané v oboru sociologie města v Jugoslávii měly větší vliv na kritické poznávání problémů města než na změnu praxe v rozvoji měst. I když sociologie města v Jugoslávii měly větší vliv na kritické poznávání problémů města než na změnu praxe v rozvoji měst. Přestože sociologie města v Jugoslávii patří k mladým sociologickým oborům, nezaostává teoreticky ani metodologicky za ostatními sociologickými disciplínami, a proto se postupně začíná stávat součástí mezinárodní sociologie města.

Urbanizace v Jugoslávii

Některé názory a skutečnosti

V sociálních vědách, včetně sociologie, existují tři hlavní koncepce urbanizace.

- 1) *Demografická*: prostorová koncentrace obyvatelstva v sídlech určité velikosti a hustoty obyvatel.
- 2) *Ekonomická*: změna činností obyvatel a jejich přesuny ze zemědělského prostředí, po nichž následuje rozdílná distribuce určitých činností (primární, sekundární, terciární atd.) v rámci daného prostoru.
- c) *Sociologická*: rozšíření hodnotových systémů, chování a vztahů označovaných jako „městský způsob života“.

ad 1)

V úvodu této studie jsem napsal, že v r. 1981 žilo ve městech 46,5 % jugoslávské populace. Přes polovinu obyvatelstva tedy dosud žije na venkově. To znamená, že stupeň urbanizace v Jugoslávii je nízký, zejména srovnáme-li je s jinými evropskými zeměmi. Nejrychleji rostla populace velkých měst, tj. hlavních měst republik a autonomních oblastí. Od r. 1953 do r. 1981 nejrychleji rostly Titograd, Pristina a Skopje. Tak např. Skopje je třetím největším městem v Jugoslávii, jehož populace tvoří 39,4 % veškerého obyvatelstva měst v Makedonii.

Dalo by se očekávat, že počet městského obyvatelstva bude nejvyšší v nejrozvinutějších republikách a autonomních oblastech, avšak v praxi tomu tak není. Rozdíly v počtu městských obyvatel jsou důsledkem odlišných organizačních modelů urbanizace i odlišných seskupení aglomerací v minulosti. Existují také regionální rozdíly v jednotlivých republikách a autonomních oblastech podle stupně a charakteristik urbanizace.

V některých republikách a oblastech dochází k procesu velké koncentrace obyvatelstva do měst při urychleném opouštění venkova, kdežto v jiných republikách je urbanizace polycen-

Tabulka 1. Index růstu obyvatelstva hlavních měst republik a autonomních oblastí od r. 1948 do r. 1981

Město	1953/1948	1961/1953	1971/1961	1981/1971
Beograd	120,2	137,5	136,8	121,0
Ljubljana	119,7	120,2	129,6	115,6
Novi Sad	110,5	133,5	138,0	120,3
Pristina	122,7	160,3	180,1	155,5
Sarajevo	114,7	135,8	140,9	130,7
Skopje	135,7	141,7	158,6	130,4
Titograd	138,3	176,4	176,1	155,6
Zagreb	11,2	122,4	133,0	113,2

Pramen: Sčítání obyvatel 1941–1981

Tabulka 2. Obyvatelstvo jugoslávských měst podle republik a autonomních oblastí (v procentech)

	1953	1961	1971	1981
Jugoslávie	21,7	28,3	28,6	46,5
Bosna a Hercegovina	15,0	19,5	27,9	36,2
Černá Hora	14,2	21,1	34,2	51,0
Chorvatsko	24,3	30,8	41,0	51,0
Makedonie	26,1	34,9	48,1	54,1
Slovensko	22,0	28,9	37,7	49,0
Srbsko	22,5	29,8	40,6	47,0
Srbsko bez aut. oblastí	21,2	28,6	40,8	48,0
Kosovo	14,6	19,5	26,9	32,5
Vojvodina	29,5	38,3	48,7	54,0

trická a směřuje k metropolizaci. První jev je typický pro Makedonii, Černou Horu a Kosovo, druhý pro Slovinsko. V roce 1981 mělo Slovinsko největší počet ekonomicky aktivních osob a nejmenší podíl zemědělského obyvatelstva; mělo i nejvyšší příjem na obyvatele atd. Slovinská města rostou pomaleji než podobná města v ostatních republikách, rozvoj malých aglomerací probíhá promyšleněji, území, odkud se lidé stěhují, zahrnují pouze hornaté části země. Pro Slovinsko, které je nejrozvinutější republikou, je polycentrická urbanizace vhodnější než městská koncentrace.

ad 2)

Jugoslávie je ve fázi průmyslového rozvoje. Větší část obyvatelstva je zaměstnána v sekundárním sektoru. V roce 1948 pracovalo v zemědělství 67 % celkového počtu obyvatelstva, v roce 1953 61 %, v roce 1961 50 %, v roce 1971 38 % a v roce 1981 20 %. Nejvyšší počet zemědělského obyvatelstva má Srbsko (25 %) a nejnižší Slovinsko (9 %). Ve větší části hornatých oblastí země probíhá proces depopulace, stárnutí obyvatelstva a feminizace.

Tabulka 3. Ekonomicky aktivní populace v Jugoslávii podle sektorů činnosti

Sektor činnosti	Procento obyvatelstva
Primární	30,6
Sekundární	36,5
Terciární	31,4
Neznámý	1,5
Celkem	100,0

Pramen: Sčítání obyvatelstva, 1981

Tabulka 4. Domácnosti podle zdroje příjmů v roce 1971 (v procentech)

Republika/oblast	Celkem	Zemědělství	Smíšené	Nezemědělské činnosti
Jugoslávie	100	25,6	14,0	60,4
Bosna & Hercegovina	100	27,6	15,0	57,4
Černá Hora	100	23,5	12,4	64,1
Chorvatsko	100	21,6	14,5	63,9
Makedonie	100	27,3	13,4	59,3
Slovinsko	100	10,3	13,8	75,9
Srbsko	100	30,5	13,6	55,9
Srbsko bez aut. oblastí	100	29,7	14,6	55,7
Kosovo	100	34,7	16,3	49,0
Vojvodina	100	30,9	10,6	58,5

Pramen: Sčítání obyvatelstva 1971, kniha XII

Industrializace mezi jiným zvýšila jednak hromadné opouštění vesnic, jednak denní dojíždění do práce. Podíl dojíždějících v poměru k celkovému počtu pracujících byl 34 procent v r. 1971 a 40 procent v roce 1981.

ad 3)

Obecně vzato je městský způsob života charakterizován ekonomikou, jejíž základy tvoří tyto prvky: dělba práce orientovaná a rozvíjená trhem, zvýšená produktivita a odpovídající zvýšení společenského produktu, směřování k nejlepší možné nabídce, používání různých druhů služeb, velká diferenciací a specializace povolání, rostoucí počet příslušníků středních tříd, oddělení bydliště, pracoviště a rekreace, koncentrace pracovních příležitostí, zvýšený důraz na využívání volného času, snížení podílu pracujících v primárním sektoru ve prospěch terciéru atd.

V Jugoslávii se tomuto způsobu městského života, typicky definovanému, nejvíc přiblížilo Slovinsko. Ve městech ostatních krajů Jugoslávie se urbanizace a ruralizace viditelněji střetávají v tom smyslu, že zde jsou promíseny typy městského a venkovského chování. Sousedství je stále velice důležité, rovněž i rodinné svazky a tradiční vztahy společenské solidarity. Tradiční systém hodnot částečně zanikl, aniž se prozatím ustálil systém nový. Naproti tomu se zvýšila prostorová, profesionální i etnická mobilita obyvatelstva.

Z empirických výzkumů

Vybrané sociální charakteristiky návštěvníků sportovních utkání

PAVEL SLEPIČKA

Fakulta tělesné výchovy a sportu UK,
Praha

Moderní sport nabízí širokou škálu různých sportovních odvětví. Každé z nich si vytváří vlastní diváckou základnu. Sportovní diváci těchto odvětví netvoří stejnorodý celek. Liší se předmětem svého zájmu, intenzitou tohoto zájmu a s tím spojeným stupněm vědomostí a znalostí o něm.

Liší se i ve způsobu projevu svých prožitků ze sledované činnosti. Jiný je ve svých projevech, znalostech, prožitcích a zaangažovanosti na výsledku fotbalový divák, jiný divák basketbalový, atletický či tenisový. Sportovní diváci však mají cosi společného. Především chuť strávit alespoň část svého volného času se sportem. Sportovní podívaná jim poskytuje možnost vzdálit se starostem všedního dne. Mohou volit mezi dvěma soupeřícími stranami, vybrat si, komu věnují svou přízeň a komu ne, koho podpoří svým povzbuzením a komu naopak dají najevo svou nelibost. Každý divák může v hledišti pronášet své názory a svá hodnocení volně a hlasitě. Necítí se v této činnosti omezován.

Jednotlivá odvětví kladou však odlišné nároky na odborné znalosti svých diváků. Jsou sportovní odvětví, která může „prožít“ jen skutečně zasvěcený divák, mající většinou zkušenosti s vlastním sportováním v tomto odvětví (golf, některé atletické disciplíny, parašutismus atd.). Jiná sportovní odvětví takové nároky nekladou. Každý v hledišti se cítí povoláním odborníkem, který se neustále „poučuje“ a získává nové „znalosti“ nejen přímo na stadiónu, ale například i čtením hodnotících komentářů ve sportovním tisku. Takový divák je pak více vtahován do dění na hřišti, více je konfrontuje se svými představami, bouřlivěji reaguje na vše, co se výrazně odlišuje od jeho představ. Jednotlivá sportovní odvětví si vytvářejí i odlišnou míru tolerance k diváckým projevům. Co je dovoleno ve fotbalových hledištích, to je nepřipustné v komorním prostředí hlediště při tenisovém utkání.

Divácký prožitek ze sportů, jako atletika sportovní gymnastika, krasobruslení, obsahuje vedle emocionální složky i rozumové zhodnocení předvedeného výkonu. Technika provedení, krása pohybu jsou oceňovány stejně jako výsledek. Časové mezery mezi jednotlivými výkony či závodníky přispívají k uklidnění emocionálního vzrušení diváků. Vítězství či porážka určitého závodníka nebývá mnohdy tak podstatnou záležitostí jako ocenění a prožití předvedené podívané. Fandění se vztahuje spíše na sportovní činnost jako takovou než na jednotlivé závodníky. Divácké prostředí je „komornější“ a nepřeje extrémním negativním projevům hlediště.

Povaha sportovní činnosti a odborné nároky kladené na diváky vedou i k tomu, že divácká obec je mnohem užší a uzavřenější. Nefandí se symbolům, barvě dresu či klubům tak silně, že by docházelo k emocionálnímu ztotožnění a nekritickému obdivu závodníků. Udržení rozumové kontroly nad chováním je pak mnohem snazší a nedochází ke vzniku davových reakcí. Sportovní praxe potvrzuje, že propuknutí nevládnutých diváckých vášní není pro atletiku, golf, lukostřelbu, skoky do vody a jiné podobné sporty typické.

V těchto sportech nedochází k přímému fyzickému střetu mezi závodníky, který by dával

prostor pro uplatnění agresivity či hrubosti. Výkony jsou měřeny a dosažené výsledky porovnávány. To většinou vylučuje možnost ovlivnění výsledku problematickým rozhodováním. Cesta k vítězství nevede přes zastrašování či fyzické napadání soupeře. Diváci nemají možnost vidět ani vzájemné potyčky se zákroky, které překračují hranice pravidel a stimulují diváky k obdobným reakcím v hledišti. To vše vede k tomu, že divácká základna těchto sportů se vytváří z lidí, kteří očekávají od sportovní podívané více než jen nabídku střetnutí soupeřů nabitého agresivitou.

Jiná sportovní odvětví (některé sportovní hry) nekladou velké nároky na opravdu odborné znalosti svých příznivců. Nabízí podívanou plnou fyzického střetávání soupeřů s výraznými rysy agresivity a útočící především na emoce diváků. Dramatické situace se rychle střídají a výsledek může být dlouho na vážkách. Nabízí se možnost fandit symbolům, dresům, které jsou tradičně svázány s družstvem. Vynořuje se tak otázka, kdo vlastně tvoří publikum na hokejových, fotbalových, basketbalových a jiných utkáních? Jsou to stále stejní lidé, jejichž chování se stává postrachem a kteří vyhánějí normální, slušné diváky ze stadiónů a hal, nebo se sociální složení diváků mění podle sportovního odvětví?

Při odpovědi na tyto otázky vycházíme z výsledků výzkumu sportovních diváků. Výzkum byl realizován (formou anketního dotazování přímo na stadiónech) v letech 1986–88 a zahrnoval soubor 2850 náhodně vybraných návštěvníků prvoligových utkání. Z toho bylo 1450 diváků fotbalu, 1000 „malých sportovních her“, 200 diváků atletiky a 200 tenisu.

Pro ilustraci uvedeme složení fotbalového publika, které je nejproblematictější částí sportovních diváků, a jeho srovnání s návštěvníky méně populárních sportovních her (basketbal, házená, volejbal). Zajímá nás především věkové složení publika, jeho vzdělanostní úroveň, převažující typ zaměstnání, rodinný stav i struktura jeho dalších zájmů včetně případného aktivního zapojení do sportovní činnosti.

Tabulka 1. Struktura sportovních diváků podle věku

věk (let)	fotbaloví diváci (%)	diváci malých sportovních her (%)
méně než 15	5	6
15–18	20	11
19–22	16	23
23–30	18	19
31–40	18	15
41–50	9	16
51–60	5	6
více než 60	6	3,5
neuvedli	3	0,5
Celkem	100	100

Výrazné rozdíly ve věkovém složení fotbalového publika ve srovnání s návštěvníky utkání jiných sportů jsme nenalezli. Mezi fotbalovými diváky převažovali nižší věkové kategorie ve věku do 18 let. Mladí lidé jsou v tomto věku ve svých reakcích obvykle spontánnější, mají menší míru sebekritičnosti a sociability ve svém chování. Snáze se identifikují se sportovními idoly a více podléhají atmosféře hlediště. Jestliže mladí lidé převažují v takové míře mezi diváky, je možno očekávat daleko bouřlivější odezvu v hledištích, než kdyby bylo jejich procentuální zastoupení menší.

Přitom převaha mladých lidí mezi sportovními diváky neustále roste. Svědčí o tom srovnání

údajů, které jsme uvedli, s údaji získanými šetřením v roce 1970 [Ruchař 1972]. V tomto šetření se ukázala mírnější převaha mladých lidí v hledištích. Diváků do 30 let bylo 45 %, středního věku 30 %, starších 25 %. Jestliže si uvědomíme, že v období šestnácti let, které uběhlo mezi oběma šetřeními, došlo ke značnému poklesu divácké návštěvnosti na fotbalových utkáních, je dnes velmi mladý divák rozhodujícím činitelem při vytváření atmosféry v hledištích. Klesání podílu starší generace diváků z 25 % v roce 1970 na 10,3 % v roce 1986 je způsobeno mnoha různými vlivy. V úvahu musíme brát především velikou šíři nabídky sportovní podívané, která přesahuje poptávku. Televize přináší zajímavou a vzrušující podívanou až do bytu. Nabízí podívanou i z geograficky vzdálených míst, z významných soutěží, které může každý shlédnout, aniž by opustil pohodlí svého domova. Především starší diváci ocení „přísun“ sportovní podívané bez nutnosti kamkoli za ní cestovat. Televize vytvořila zcela novou podobu nabídky podívané a ovlivnila vytvoření televizní divácké obce.

Nemalou úlohu v poklesu diváckého zájmu střední a starší generace o fotbalové dění hraje prostředí a atmosféra na stadiónech. Zejména vandalismus a projevy násilí v hledišti, ale i hrubost a porušování zásad fair play na hřišti, je odrazujícím od návštěv stadiónů.

Obavy diváků přivádět do hlediště své děti nebo manželky znemožňují uskutečnit záměr „sportovní podívaná jako rodinná zábava“. V hledištích stále více převažují svobodní, rozvedení nebo vdovci. Ve fotbalovém publiku byl při šetření v roce 1986 podíl svobodných 48 %, rozvedených a ovdovělých 10 % a ženatých 42 %. U diváků ostatních sportovních her tvořili svobodní celých 51 %. Podíl žen ve fotbalovém publiku se značně odlišoval od jejich podílů v ostatních sportovních hrách.

Tabulka 2. Podíl žen mezi dotazovanými sportovníky diváky

pohlaví	fotbaloví diváci	diváci malých sportovních her
muži (%)	92	66
ženy (%)	8	34
Celkem	100	100

Větší podíl žen na utkáních v odbíjené, basketbalu, házené je možné přisoudit lepšímu prostředí a většímu pohodlí, které nabízí hlediště v halách. Rovněž nemalý vliv má skutečnost, že tyto sporty mají širokou základnu aktivně sportujících žen, které se zajímají o svůj sport i jako divačky.

Tabulka 3. Nejvyšší dosažené vzdělání sportovních diváků

sport	dosažené vzdělání (%)				Celkem
	základní	střední	vysokoškolské	neuvešli	
kopaná	50	37	11	2	100
basketbal, odbíjená, házená	37	38	23	2	100
tenis	41	44	14	1	100
lehká atletika	33	47	17	3	100

Tabulka 4. Zaměstnání sportovních diváků

sport	manuální pracovník	studující, učení	duševní pracovník	v domácnos- ti, důchodu	neuvedli	Celkem
kopaná	31	28	31	6	4	100
basketbal odbíjená házená	16	42	34	6	2	100
tenis	26	38	28	7	1	100
lehká atletika	20	34	36	8	2	100

Odlišná skladba publika z hlediska věku, pohlaví v porovnávaných sportovních hrách se odráží i v dosažené úrovni vzdělání a typu zaměstnání.

Kopaná má ve srovnání s jinými sporty mezi svými příznivci největší zastoupení jedinců se základním vzděláním. Toto zjištění je v souladu s výsledky získanými předchozím výzkumem. V roce 1986 činil podíl diváků se základním vzděláním 40 %. Změny ve vzdělanostní úrovni fotbalového publika vyplývají ze změn ve věkovém složení. Velká část diváků dotazovaných v roce 1986 byla ve věku do 18 let, kdy ještě nemají ukončené středoškolské vzdělání.

Ve srovnání s jinými divácky neproblémovými sporty se v hledištích fotbalových stadiónů vyskytuje méně vysokoškolsky vzdělaných diváků. K obdobným závěrům dospěly i výzkumy v jiných fotbalově vyspělých zemích. Stollenwerk [1987] uvádí, že fotbalové publikum bylo vždy tradičně na nižší vzdělanostní úrovni, což souvisí i s historií vzniku této hry. V Anglii, kde kopaná vznikla, byla považována za hrubou hru, vhodnou pro nižší společenské vrstvy. Prosazení fotbalu do středních škol nebylo jednoduchou záležitostí. Mezi tradiční vysokoškolské sporty se řadily především basketbal a volejbal, které si dodnes udržují tuto tradici i z hlediska složení divácké základny. Tyto skutečnosti se odrážejí také v profesním zařazení diváků.

Mezi sportovními diváky vždy převažovali mladí lidé. Tato skutečnost se stále zvyrazňuje. Divácká základna se člení do dvou skupin, mezi nimiž se může aktuálně vytvářet určité napětí. Na jedné straně jsou to mladí diváci – učni, studenti či manuálně pracující – kteří se snáze poddávají průběhu hry a atmosféře hlediště. Jsou vyladění spíše k negativním reakcím jako projev opozice, nesouhlasu s druhou skupinou. Ta je tvořena dospělými diváky spíše s vyšším vzděláním a tomu odpovídající převahou duševní práce. Tito diváci jsou většinou ženatí a mají vytvořené sociální vazby v rodině a v zaměstnání.

Věková, vzdělanostní, profesní polarizace je výrazným znakem sportovního publika, který se objevuje ve většině studií věnovaných sportovnímu diváctví.

Sportovní diváci se liší i strukturou svých zájmů. Převažující část dotazovaných sportovních diváků (68 %) uvedla zájem o sport jako důležitou součást trávení volného času. Zhlédnutí sportovního utkání je součástí náplně jejich běžného života. Přihlížení utkání vyvolává silnou emocionální odezvu, která přetrvává i dlouho po skončení zápasu. U fotbalových diváků je tato tendence zvláště patrná, neboť 29 % jich uvedlo, že prohra „jejich mužstva“ je mrzí minimálně do dalšího zápasu. 49 % se vyjádřilo ve smyslu, že porážka je mrzí delší dobu a ovlivňuje jejich chování v rodině i pracovním kolektivu. U jiných sportovních her toto dlouhodobé ovlivnění „připustilo“ pouze 15 % diváků. Velká většina (80 %) hovoří o shlédnutí utkání buď doma, nebo v práci a potvrzuje tak význam pasivní účasti na sportovním dění pro svůj život. Mnozí autoři, například Černý [1968], si povšimli této skutečnosti

a konstatovali, že významé sportovní události se promítnou další den do sníženého pracovního výkonu i do zvýšené pracovní absence.

Na pracovištích se zasvěceně debatuje o utkání, dozívají nabuzené emoce. V případě neúspěchu se vytvoří negativní pracovní a společenské klima, které přetrvává delší dobu. Vášniví sportovní fanouškové „spotřebují“ většinu své sociální komunikace na sdělení svých zážitků a komentování sportovních výkonů. Aktivně vyhledávají takové sociální interakce, které jim umožní potvrzení názorů, pocitů s obdobně smýšlejícími jedinci či skupinami se stejnými zájmy. Zájem o sportovní dění se neprojevuje pouze pasivní diváckou účastí. Téměř polovina (47 %) dotazovaných diváků uvedla, že aktivně sportuje či sportovala. Jednotlivá sportovní odvětví se v tomto ohledu odlišovala. Nejvyšší údaje (49 %) vykazovalo publikum volejbalové.

Uvedená čísla jsou jistě zajímavá. Musíme si však být vědomi toho, že odrážejí spíše aktivní vztah ke sportu vyjádřený občasným vlastním aktivním pohybem než pravidelnou sportovní aktivitou doprovázenou systematickou tréninkovou přípravou. Aktivní vztah ke sportu vyúsťující ve vlastní aktivní sportování může mít svou důležitost i z hlediska sportovního diváctví. Například výzkumné studie zaměřené na problematiku sportovních diváků [Smith 1983] dokládají, že mezi mladými problémovými diváky se většinou nevyskytovali jedinci, kteří by provozovali aktivně jakýkoli sport. V rámci námi realizovaného výzkumu pouze 2 % dotazovaných fotbalových diváků, kteří aktivně hrají nebo hráli kopanou, připustilo, že by za určitých okolností (nepotrestaný foul na hráče jejich mužstva, problematické rozhodnutí rozhodčího) hodilo nějaký předmět na hrací plochu. U nesportujících diváků byl tento údaj podstatně vyšší (15 %). Tyto výsledky nelze přeceňovat a klást rovnítko mezi aktivní sportování a neproblémovost sportovních diváků. Nicméně zájem o aktivní sportování je možno považovat za pozitivní orientaci mládeže i ve vztahu k problematice sportovního diváctví.

Sportovní diváci mají jistě i jiné zájmy než sport. Pro ilustraci je možno uvést skutečnost, že dotazovaní diváci z předloženého seznamu možných zájmových aktivit upřednostňovali sledování televizních seriálů, čtení dobrodružné literatury, shlédnutí detektivních filmů, poslech rockové hudby.

O intenzivním převažujícím zájmu o sportovní soutěže u dotazovaných diváků svědčí i skutečnost, že 26 % z nich si nedovede představit strávení volného času bez zhlédnutí sportovního utkání a 29 % uvádí, že návštěva sportovních akcí je zbavuje každodenních starostí. Obdobné výsledky byly zjištěny i v předchozí anketě, kdy se nad průměrnou hladinu zájmu rovněž dostal divácký zájem o rekreační a oddychové aktivity a nejnižší pak společensko-politické a kulturní zájmy.

Z psychologického hlediska je každý zájem, i zájem o sportovní dění, charakterizován jako trvalejší zaměření a poukazuje na to, že předmět zájmu reprezentuje také nějaký stav potřeb. Nejde většinou o jejich nedostatečné uspokojování, nýbrž o jejich funkční dominanci. Divácký zájem o sportovní dění nemusí být tudíž vždy příznakem neuspokojené potřeby pohybu, s tendencí tuto potřebu uspokojit aktivním pohybem, ale je vždy znakem toho, že sport, sportovní podívaná hraje v životě příslušného jedince velmi důležitou roli. Přitom musíme mít na paměti, že týž zájem může u různých osob vycházet z různých potřeb. Někoho může do hlediště přivést potřeba sociálního kontaktu s jinými osobami, jiného potřeba odreagovat se, redukovat své psychické napětí provázející pracovní či jinou činnost.

Zájem má určité vlastnosti, které lze určovat podle několika základních hledisek. Jedno z nich je hledisko času, podle něhož se rozeznávají zájmy dočasné a trvalé. Divácký zájem o sportovní hry patří téměř u jedné třetiny (27 %) sportovních diváků mezi zájmy trvalé (nedovedou si představit svůj život bez návštěv utkání). V jiných druzích sportu (atletika,

gymnastika) je podíl diváků s trvalým zájmem mnohem nižší a dosahuje pouze 5 % dotazovaných diváků. Z psychologického hlediska je přirozené, že lidé mají zájem o to, v čem vynikají, co dělají dobře, nebo alespoň v čem se za odborníky považují. Mezi diváky na atletických, plaveckých závodech nalezneme více těch, kteří sami závodně sledovaný sport provozovali (57 %) než například na kopané (47 %).

Zřejmé rozdíly jsou mezi zájmy žen a mužů. Obecně se muži více zajímají o fyzické činnosti, dobrodružství. Naproti tomu ženy mají spíše zájem o umění, literaturu, sociální služby apod. Můžeme hovořit o typicky mužských zájmech, kam patří fyzické práce provozované venku, některé druhy sportů a zábav mající dynamický a vzrušující charakter. Proto muži vždy byli a patrně budou převažující složkou diváků.

Trvalost zájmu o sport se projevuje i v informovanosti o sportovním dění. Nejvyšší hladinu informovanosti vykazovali diváci navštěvující utkání ve sportovních hrách. Převážná většina z nich (41 %) označovala svou informovanost za velmi dobrou a další (39 %) za dobrou. Přitom své informace čerpají z pravidelného sledování sportovních rubrik denního tisku a ze sportovních relací televizního vysílání (47 % diváků). Hlubší odborné znalosti získává 11 % diváků pravidelnou četbou sportovních a tělovýchovných časopisů. Považujeme-li zájem o sportovní dění za jednu z hlavních příčin přivádějících diváky do hledišť, měli bychom mít na zřeteli i faktory působící na vznik a formování zájmů. Zejména sociální prostředí a ekonomické podmínky života znesnadňují vývoj určitých zájmů. Nejvíce jsou zájmy ovlivňovány v dětství a v dospívání, kdy se formují základní zájmové sféry. Zájmy se stabilizují kolem 18. roku věku a jejich další proměny po tomto období jsou spíše výjimkou.

Pokud se podaří navodit trvalý a hluboký zájem o aktivní pěstování sportu ve věku do 18 let, je pravděpodobně, že tento zájem přetrvá i v dalším období a vyústí v zasvěcený zájem divácký.

Zajímavou otázkou je i vztah sportovního diváka k symbolům družstva, tělovýchovné jednoty, klubu. Dres, vlajka, odznak v klubové barvě je vyjádřením přání být součástí dění, které se týká nejen jednotlivce, ale všech, kteří vyznávají barvy téhož klubu.

Proto nepřekvapuje zjištění, že 62 % dotazovaných diváků uvedlo, že vlastní některý ze symbolů svého družstva. Přitom 10 % z těchto diváků vlastní až čtyři symboly, 16 % dva až tři a ostatní z dotazovaných mají alespoň jeden symbol svého klubu. Zajímavé je, jak se mění vztah ke klubovým symbolům v souvislosti s věkem a úrovní vzdělání. Nejrozšířenějším symbolem je u mladších diváků (do 18 let) klubová vlajka. Pro 52 % diváků v tomto věku je nošení vlajky na zápasy pravidelným zvykem. Se zvyšujícím se věkem klesá zájem o tento druh symboliky. Je nahrazován jemnější symbolikou, jako je odznak, malá vlaječka apod. Rovněž zvyšující se vzdělání snižuje zájem o některý z výrazných klubových symbolů.

Při hledání odpovědi na otázku, proč má tato symbolika takové rozšíření právě ve sportu, nenalezneme jen jedno vysvětlení. Za jeden z hlavních důvodů se pokládá snaha diváků přihlásit se veřejně ke sportovnímu klubu i k jeho tradicím a tyto tradice obhajovat i při střetech s příznivci jiných klubů. Právě tyto divácké střety způsobily, že problematika sportovního diváctví přitahuje pozornost nejen sociologů, psychologů i pedagogů, ale i celé veřejnosti. Problémovost sportovních diváků je nejčastěji spojována se sportovními hrami. Pověstní jsou zejména fotbaloví diváci, jejichž reakce v mnoha případech vyústily v závažné tragické události.

Proto jsou sociologické a psychologické poznatky o sportovních divácích nezbytným východiskem pro stanovení konkrétních postupů vedoucích k prevenci nežádoucích diváckých reakcí.

Literatura

- Čechák, V. – Linhart, J.: *Sociologie sportu*, Praha, Olympia 1986.
- Černý, J.: *Fotbal je hra*. Praha, Čs. spisovatel 1968.
- Mikšík, O.: *Psychologie hromadného chování*. Praha, SPN 1977.
- Ručař, M.: *K problematice psychiky a chování sportovního diváka*. Praha, ÚV ČTO 1972.
- Slepička, P. – Mahler, M.: *Davové reakce u sportovních diváků a možnosti jejich ovlivňování*. Teorie a praxe tělesné výchovy 1984, č. 32.
- Smith, M. D.: *Violence and Sport*. Toronto, Butterworths 1983.
- Smith, M. D.: *Precipitants of crowd Violence*. Sociological Inquiry 1978, č. 48.
- Stolenwerk, H.: *A close eye on Track and field spectators – an empirical analysis*. In: New Studies in Athletics the IAAF quaterly magazine for technical research, coaches information and bibliographical documentation, 1987.

J. Alan: *Etapy života očima sociologa*

Praha, Panorama 1989, 439 s.

Josef Alan je autorem, který je znám odborné veřejnosti i laickým čtenářům zájímajícím se o sociologii či prognostiku, a to v obou našich národních republikách. Jeho práci *Společnost, vzdělání, jedinec* (Praha, Svoboda 1974) řadí ti, kdo se problematikou vzdělání zabývají, již dnes k dílům klasickým. Spolu se slovenským autorem F. Gálem se věnoval i činnosti osvětového charakteru se snahou přiblížit mladým čtenářům cíle a některé aktuální problémy vědy o budoucnosti (*Budúcnosť vo svetle prognostiky*, Bratislava, Smena 1986) a posléze i sociologie (*Spoločnosť vo svetle sociológie*, Bratislava 1988). Čtenáři, kteří znají další jeho práce publikované v různých sbornících, časopisech či v edicích interních (některé lze nalézt v seznamu použité literatury recenzované práce) nebudou tématem jeho nejnovější knihy překvapeni. Kromě otázek vzdělání a prognózování se již řadu let zabývá problematikou pracovní kariéry či intergenerační profesní mobility a je též motorem interdisciplinárního úsilí o komplexní studium současné rodiny. Zájem o životní cyklus je tak logickým vyústěním jeho dosavadní odborné činnosti.

Recenzovaná práce vyšla v edici Pyramida, jejímž cílem je popularizovat vědu a umění. Popularizační literatura, určená více či méně laické veřejnosti, má několik úrovní, které lze vymezit náročností předpokládaného čtenáře a mírou jeho obeznámenosti s danou problematikou. Vypůjčíme-li si termín z oblasti hudební, lze tuto edici zařadit do tzv. „vyššího populáru“. Jinými slovy, na pomezí literatury odborné a popularizační, určené širším čtenářským vrstvám. Z tohoto hlediska lze volbu edice považovat za více než šťastnou a titul za velmi výstižný.

Kniha má kromě několika úvodních stránek tři části. První z nich, nazvaná *Východiska*, je uvedením do problematiky analýzy životních drah a vymezením základních pojmů s touto problematikou souvisejících. Vedle pojmu životní dráha jde o pojmy: sociální jednání, životní situace a sociální kontexty, čas jako organizační princip životní dráhy (čas subjektivní, sociální, biologický, historický) a kategorie věku. Tato část ústí ve shrnutí problémů a možností sociologické analýzy životních drah.

K druhé části, představující jádro práce, se podrobně vrátím níže. Třetí, nejskromnější část, která je zároveň závěrem knihy, skrývá pod názvem *Hypotéza budoucnosti* osobní názor autora na to, o jakou budoucnost (pokud jde o podmínky a kontexty každodenního života budoucích generací) bychom měli usilovat. Sám autor tuto část charakterizuje jako podnět k zamyšlení. Lze ji též považovat za výzvu k aktivnímu budování budoucnosti našich dětí. Z tohoto hlediska bychom mohli celou knihu chápat jako výčet a rozbor problémů, s nimiž se dnešní společnost z daného hlediska potýká a s nimiž je třeba se vyrovnat.

Dříve než přejdeme k hodnocení, je však třeba alespoň stručně charakterizovat část druhou, nazvanou *Etapy lidského života*, která představuje více než 300 stránek. Je členěna do čtyř oddílů věnovaných jednotlivým etapám lidského života, každý z nich o dvou až třech kapitolách dále se větvících celkem do zhruba třiceti subkapitol, z nichž snad žádná se neomezuje na jediný problém. Není tak možné se o všech byt jen zmínit.

Oddíl *Dětství* tvoří dvě kapitoly. První, *Sociální kontext dětství*, je uvedena rozbořem proměn sociálního kontextu dětství v posledních desetiletích. Tato část je bohatě dokumentována empirickými údaji. Navazují pak analýzy a úvahy o některých relativně nových, moderních kontextech dětství: dětství v rozvedeném manželství, v rodinách, kde matka je zaměstnána a městských dětí. Kapitola je uzavřena úvahou o místě školy v životě dnešního dítěte v souvislosti s jeho další životní dráhou. Kromě volby povolání je zvláštní pozornost věnována úloze jeslí, mateřské školy a období přechodu do základní školy. Druhá kapitola nese název *Dětství a socializace*. Po stručném shrnutí starších a novějších teorií socializace je samostatná část věnována problému sexuality jakožto atributu socializačního procesu. Tuto subkapitulu lze rovněž považovat za úvod k jedné z pasáží věnované sexualitě v oddílu *Mládí* a volně navazujícím

úvahám týkajícím se mužských a ženských rolí a jejich proměn v oblasti práce a rodinného života (oddíl *Dospělost*).

Etapa *mládí* je rozebírána ze tří hlavních hledisek. V kapitole *Mládí jako proces dospívání* jsou otázky dalšího průběhu socializace budoucího dospělého člověka rozebírány spolu s charakterizací měnícího se sociálního kontextu dospívání. Samostatná a v rámci tohoto oddílu nejrozsáhlejší kapitola je věnována otázkám sexuálního života adolescentů, jehož analýza je opět zasazena do úvah o měnících se sociálních kontextech lásky a sexuálních vztahů. Třetí kapitola, *Vzdělanostní dráhy*, je v zásadě věnována dvěma problémům: 1. volbě povolání po ukončení základní školy a 2. typům vzdělanostních drah ústícím do vysokoškolského studia z hlediska možností a podmínek přechodu ze střední školy na školu vysokou, a to prizmatem společenských potřeb i individuálních biografii. Tuto část opět doprovází bohatý empirický materiál.

V oddílu *Dospělost* jsou proměny sociálního kontextu rozebírány v souvislosti s ekonomickou aktivitou, tedy profesní dráhou, a s funkcí rodiny v dnešní společnosti. Profesi a profesní dráhu autor považuje za osu „formování celého životního stylu osobnosti“ (s. 220) a zároveň za individuální odpověď na změny profesní struktury. Z tohoto zorného úhlu jsou pak podrobněji rozebírány základní etapy průběhu individuální profesní dráhy (start, adaptace, vyhraňování a koordinace, předdůchodová fáze). Zvláštní pozornost je věnována profesní dráze žen. Kapitola věnovaná rodinným drahám je uvedena analýzou proměn sociálního kontextu rodinného života a rodinného cyklu. Samostatně je pak pojednáno manželství, dále rodičovství a konečně utváření rodinného životního stylu. Jedna z kapitol je věnována rozvodu jakožto zániku manželství a rozpadu rodiny. Oddíl je uzavřen úvahami opřenými o výzkumná data nad subjektivním odrazem životní dráhy, a to odděleně dráhy profesní a rodinné. V této kapitole si autor mimo jiné všímá rozdílů ve vnímání (individuálním hodnocení) jednotlivých životních etap u mužů a žen. Je však zároveň metodologickým zamyšlením nad problémem korespondence v hodnocení aktuální a minulé životní situace (minulost je vždy hodnocena prizmatem současnosti).

Rovněž oddíl *Stáří* je uveden rozborem proměn sociálních kontextů této poslední etapy lidského života, v souvislosti s povoláním a rodinou. Samostatná úvaha je věnována porovnání dvou etap životního cyklu: stáří a mládí. Netradiční pojetí problému vystihuje tento poetický přírůbek: „zatímco mládí vstupují do života vybaveni novými mapami, které jim poskytli jiní – mapami zčásti nepoužitelnými, staří se ocitají v novém světě vybaveni vlastními, ale zastaralými mapami“ (s. 385). Z tohoto zorného úhlu autor ukazuje zdroje rigidity a konzervatismu stáří, jejichž nevyhnutelnost považuje spíše za mýtus. Poslední kapitola tohoto oddílu, nazvaná *Závěr životní dráhy*, je úvahou na pomezí sociologie a filozofie o proměně sociálního kontextu smrti a zároveň je úvodem do sociologie umírání.

Již ze stručného obsahu knihy je myslím dostatečně zřejmá šířka tematického záběru. Práce zasahuje do celé řady oborů a subdisciplín (sociologie rodiny, sociální psychologie, sociologie práce, vzdělání, sexuologie atd.). Z hlediska formálního charakteru jednotlivých kapitol se zde střídají analýzy empirického materiálu, kompilační shrnutí teoretických přístupů, metodologické úvahy, úvahy na hranici eseistiky aj. Práci lze také charakterizovat jako úspěšný krok na cestě k funkčnímu propojení teorie a empirického výzkumu. Z hlediska oblastí sociální reality je zaměřena spíše do tzv. mikroroviny, kterou se však autor důsledně snaží udržet v širších souvislostech či návaznostech na makrorovinu.

Na první pohled kniha není ničím více než pestrým kaleidoskopem problémů každodenního života analyzovaných z pohledu sociologa a mechanicky pospojovaných ve sledu životního cyklu od dětství po smrt. Takto skromně je také pojmenována. Při soustředěném čtení však zjistíme, že její logika je hlubší. Konkrétně se práce zcela nepochybně zabývá každodenní realitou člověka naší doby. Soustřeďuje se na sociální kontexty individuálního života v jeho jednotlivých etapách, na jejich vnímání a interpretaci, které se promítají do konkrétních aktivit a jednání lidí. Není pak jistě náhodou, že jádrem práce je období dospělosti s důrazem (respektive omezením) na pracovní a rodinný život. Dospělost je, přinejmenším v našem kulturním okruhu, považována za hlavní či vrcholnou etapu života – za tu jeho část, pro kterou je živ. Organizace života společnosti také z tohoto pojetí důsledně vychází. Dále život našich lidí se skutečně odehrává především v zaměstnání a v rodině. Tyto dvě sféry jsou centrem, k němuž se vztahuje a od něž se odvíjí dění v ostatních oblastech, a to jak z mikro tak z makropohledu. Mimoto v každodenním životě a biografii hrají důležitou roli hodnotové systémy. „A osou hodnotového systému bývá nakonec přece je – nejčastěji buď rodina, nebo profese“, konstatuje J. Alan (s. 370) a lze s ním jen souhlasit. A tak se postupně vynořuje řád celé práce. Od dětství po stáří jsou zde z různých zorných úhlů a v různých

kontextech rozebírány tyto dvě základní oblasti lidského života (rodina a práce) s důrazem na odlišnosti světa mužů a žen. Ať už se mylím či nikoli, autor měl rozhodně v úvodu stručně, jasně a srozumitelně objasnit logiku celé knihy. Několik stránek úvodu totiž věcně poněkud splývá s částí *Východiska* a záměr práce je tak znejasněn.

Již jsem se zmínila o tom, že práce se pohybuje na pomezí řady oborů a subdisciplín. Je proto pravděpodobné, že jednotliví odborníci zabývající se těmito disciplínami budou v knize mnohé postrádat a zároveň dokazovat, že uvedené problémy jsou složitější a řada z nich by si zasloužila samostatnou knížku. Na druhé straně jsem přesvědčena, že zde zároveň naleznou mnoho inspirací z příbuzných oborů, možná i nových informací. Pro mne byl například objevným oddíl *Stáří*. Na druhé straně postrádám návaznost mezi vzdělanostní a profesní dráhou. Domnívám se však, že rozebírat práci takto detailně by nebylo adekvátní jejímu záměru a charakteru.

Nemohu si však odpustit jednu připomínku spíše technického rázu. Je možná otázkou osobního vkusu či zvyku, zda odkazy na literaturu uvádět v poznámce na příslušné stránce, či využít systému vžitého spíše v časopisech, kde se odkazuje k seznamu literatury. Nicméně se domnívám, že opět zvítězilo pohodlí (autora? nakladatelství?) nad pohodlím zákazníka. Čtenář je nepochybně zklamán, když v seznamu literatury část odkazů nenalezne. Jen namátkou jsem zjistila, že například na s. 97–110 chybí v seznamu literatury celkem 5 odkazů. Tento nedostatek se objevuje i na jiných stránkách knihy (např. na s. 129, 209 a 340). Čtenář si potom nemůže být jist, zda v seznamu chybí titul či zda je chyba ve vrocení (viz např. s. 304, Večerník 1984). Tato poznámka je zároveň upozorněním, že seznam použité literatury je ve skutečnosti rozsáhlejší než ten, který je v knize uveden.

Co říci závěrem? Rozhodně jde o práci, která si zaslouží pozornost a nemalé uznání. Podle mého názoru lze knihu číst mnoha způsoby, z rozličných důvodů a s různými záměry. Pro vyspělejší laické čtenáře bude zajímavým a objevným, někdy však náročným čtením. Pro odborníky zabývající se problémy biografii a životních drah jistě bude cennou, možná i nerozlučnou příručkou. Nezanedbatelnou předností této knihy je totiž skutečnost, že kromě světové literatury zhodnocuje řadu prací domácí proveniencí roztroušených v nejrozličnějších periodikách či interních edicích. Pro odborníky jiného zaměření zřejmě bude inspirací či pomocníkem při úsilí zasadit problémy, jimiž se zabývají, do širšího kontextu. Mohla by také být podpůrným materiálem pro starší studenty sociologie rozhodující se o odborné specializaci. Pro mne osobně je knížkou, kterou ve své knihovně zařadím mezi ty, k nimž se čas od času vracím. Konečně si myslím, že jde o publikaci, k níž se i sám její autor dříve či později vrátí. Je v ní totiž zárodek práce nové, tentokrát jednoznačněji zacílené, syntetičtější a sevřenější.

Jadwiga Šanderová

A. Šubrtová: *Dějiny populačního myšlení a populačních teorií*

Praha, Ústav československých a světových dějin 1989, XIX + 691 s.

Dějiny populačního myšlení patří k dějinám lidstva. Lidská reprodukce, její zákonitosti a hledání možnosti její regulace se staly záhy součástí vědy o státě a vědy o společnosti. Zvláštní postavení mají tyto dějiny v demografické vědě, jsou její nezbytnou součástí. Ani ve světové literatuře nepatří souborné historické zpracování dějin populačního myšlení a populačních teorií k běžné literatuře. V současné době lze uvést 20–30 publikací, jejichž předmětem je systematické zpracování uvedených problémů. Také československá demografická a společenskovědní literatura pociťovala tento nedostatek, protože ani starší prameny (J. Koloušek, A. Hajn, C. Horáček ml., J. Gruber, B. Augustin, A. Boháč, E. Chalupecký, A. Chura, O. Schmidt), ale ani nejnovější učebnice (J. Korčák, E. Maur, V. Srb, M. Kučera, L. Růžicka, Z. Pavlík, J. Rychtaříková, A. Šubrtová) nevěnovaly soubornému zpracování těchto otázek patřičnou pozornost.

Nyní vydaná publikace *Dějiny populačního myšlení a populačních teorií* z pera historičky a demografky A. Šubrtové vynahrazuje tento nedostatek a možno říci, že v rozsahu, který umožnil značně podrobné zpracování uvedené materie. Autorka přistoupila k sepsání knihy po několikaletém usilovném studiu

téměř 500 publikací. Ve své práci cituje na 1700 autorů demografických, ekonomických, historických, lékařských a sociologických publikací. V poznámkovém aparátu, který provází jednotlivé kapitoly knihy, zpracovala dalších 1100 materiálů, odkazů a citací, představujících často další významné informace. Je pochopitelné, že při této šíři záběru publikace se naše poznámky nemohou dotknout celého obsahu knihy v rozsahu, který by si to zasloužil.

A. Šubrtová zvolila pro sepsání svých *Dějín* metodu osvědčenou pro práce podobného druhu, kdy o nejstarší minulosti máme jen omezené a většinou nesystematické prameny, které se početně i hloubkou svého zpracování rozšiřují: pro zpracování nejstarších období použila chronologické metody, pro novější a nejnovější dobu metody zpracování systémů a škol. Kniha má kromě výstižného úvodu (výklad problému, popis metodiky zpracování, základní přístupy, dosavadní prameny) a až příliš stručného a skromného závěru celkem šest kapitol, šest samostatných příloh, bibliografii a jmenný rejstřík v uvedeném bohatém výtci i ruské, anglické a francouzské resumé.

Dějiny populačního myšlení a populačních teorií nejsou jen dějinami pro demografy. Jsou to i dějiny pro sociology a všechny ostatní pracovníky společenských věd, protože to jsou dějiny lidské kultury, lidské civilizace v jejích regionálních zvlátnostech. Vzhledem k tomu, že autorka *umí psát*, je studium její knihy i zážitek literární. Jednotlivé kapitoly, velmi dobře časově etapizované, jsou ve svých úvodních partiích uváděny charakteristikami ekonomickými, sociálními, filozofickými, kulturními a dalšími, které mohou ozřejmit podobu té které doby, příslušného období. Kapitoly používající chronologické metody začínají výkladem nejstaršího populačního myšlení (Summerové, 3.–2.tis. př.n.l.) a plynule přecházejí k výkladu východního populačního myšlení, demografickým problémům antického Řecka a Říma, k vylíčení počátků křesťanského, resp. církevního populačního myšlení a populačních norem vycházejících z koránu. Uzavírá se 14.stoletím v evropských zemích. Proti starším publikacím zde najdeme nové pohledy a autorské hodnocení problémů nejen antického světa, ale také málo traktované problematiky islámské a východní. Totéž lze říci o řadě subkapitol v dalších kapitolách, ať jde o epochu 15.–18.století (reformace, protireformace, merkantilismus, fyziokratismus, francouzská revoluce, začátky přírodovědního přístupu, začátky demografické statistiky a státovědy, počátek klasické anglické politické ekonomie) nebo o etapu vedoucí od klasického k modernímu malthusianismu a ke klasikům marxismu. Pro sociology bude nejzajímavější V.kapitola, nazvaná *Pozitivismus a eklekticismus v demografické teorii* (345–498), ale i VI.kapitola, *Populační teorie poválečného období až po současnost* (499–600).

Pro rozvoj nejen demografie jako praktické vědy, ale také ostatních společenských věd, včetně počátků formulací společenských teorií, tedy i teorií a škol demografických, měl veliký význam vývoj těchto věd ve druhé polovině 19.století. I když nebyl přímým, resp. jasným přelomem v základech myšlení a přístupů, postupně se rozšiřující objem společenských informací (díky prudkému rozvoji statistiky), rozvoj technických věd a ekonomiky měly vliv i na rozvoj teoretického myšlení vycházejícího z materiální základny a sociálních realit. Autorka konstatuje, že stejně jako sociologický pohled na svět a lidskou společnost předpokládalo i demografické myšlení a) pohled na společnost jako systémový celek, který funguje a rozvíjí se podle vlastních zákonů, b) vědomou orientaci na zkoumání reálně existujících demografických pravidelností, z nichž by bylo možno odvodit zákonitosti, c) oporu v empirických metodách výzkumu v protikladu ke spekulativní filozofické konstrukci (345–346). Právě v těchto místech nalézá autorka společná místa pro sociologii a demografii a výchozí body formulace populačních (demografických) teorií. Uznává, že rozčlenění bohaté škály názorů na populaci od poloviny 19.století do čtyřicátých let 20.století, není jednoduché. Ještě nezdůrazňuje obrovský význam, který přinesly výsledky druhé světové války a pak 60.léta (vznik nových států tvořících Třetí svět) pro populační praxi, pro populační politiku, pro možnost vzniku nových populačních teorií, nyní opětovně hrozících budoucím přelidněním světa, jak to naznačují projekce a prognózy budoucího vývoje světové populace, kde na jedné straně dramaticky roste počet obyvatelstva i přes antipopulační politiku některých rozvojových zemí, a na druhé straně náhle některé rozvinuté země začínají hledět vstříc perspektivní demografické stagnaci, ev. depopulaci, včetně Československa. V historickém výztu sleduje jednotlivé demografické školy a jejich myšlení v etapě sociálního darwinismu, v období rozvoje bioorganické školy, u zástupců instinktivistické koncepce vývoje obyvatelstva; zvláštní pozornost je věnována sociologickým teoriím (377 an.) pod pojmem „demografické školy v buržoazní sociologii“. Na ni navazuje pojednání o teoriích poklesu plodnosti (teorie sociální kapilarity, teorie blahobytová, teorie racionalizační, teorie náhradních dětí, teorie optického klamu, teorie urbanizační (též A. Boháč). Podrobně se pak věnuje ekonomickým

teoriím. Sám v nich vidím jedno z východisek pro formulaci populační teorie epochy socialismu, avšak zřejmě ve spojení s teoriemi kulturními. Partie týkající se populačních teorií končí přehledem současných nemarxistických teorií a výčtem pokusů o formulování populační teorie etapy marxismu. Jsou zde uvedeny práce sovětských autorů a je zde i zmínka o pokus československých demografů (F. Fajfr aj.) formulovat úkoly marxistické demografie v polovině 60. let. K současnému pojetí demografie se nejnověji vyslovil Z. Pavlík, J. Korčák a M. Hampl. Sám se domnívám, že je nutno opakovat širě založené šetření o pojetí a úkolech současné demografie, analogické anketě z roku 1963 a 1964.

A. Šubrtová napsala vynikající knihu o dějinách populačního myšlení a populačních teorií. Jsou v ní shrnuty nejen dosavadní poznatky o těchto tématech v celosvětovém měřítku. Cenná jsou i hodnocení autorky. Nemyslím, že by někteří naši demografové měli proti těmto hodnocením námitky. Z toho důvodu představuje kniha i postoj československé demografie konce 80. let k interpretaci dějin populačního myšlení a populačních teorií v jejich historickém vývoji a při jejich hodnocení z hlediska pohledu čs. demografa, znalého jak celosvětových trendů populačního vývoje světa, urbanizace jeho obyvatelstva, tak i konkrétní demografické situaci přímo v Československu.

Na konci bych chtěl připojit poznámku: Publikaci vydal záslužně Ústav československých a světových dějin ČSAV v Praze v nákladu 300 výtisků. Je to malotirážní publikace. Ústav jí věnoval všechnu péči, která je při použité fotokopírovací technice možná. Může se při tomto nákladu dostat do knižních fondů všude tam, kde by měla být k dispozici badatelům, když si ji nemohou koupit, protože je vydána „jen pro služební potřebu“?

Vladimír Srb

I. S. Kon: Hledání vlastního Já (Osobnost a její sebeuvědomění)

Praha, Svoboda 1988, 275 s.

Igor Semjonovič Kon nepatří k těm, kteří se proklamativně hlásí k multidisciplinaritě a interdisciplinaritě. Přednosti „širokouhlé“ poznávací optiky dokazuje výsledky své práce. Víceoborový a mezioborový přístup pro něj není abstraktním metodologickým imperativem, ale zcela konkrétním vyústěním schopností konfrontace a tvůrčí integrace řady speciálních vědeckých (teoretických i empirických) poznatků, a také výsledků svébytné reflexe společenské reality v uměleckých (především literárních) dílech, jež se za jistých okolností stávají pro vědu zdrojem inspirace a relevantních faktů. Tyto schopnosti prokázal již ve svých pracích z šedesátých let, z nichž mezinárodní ohlas získala i u nás vydaná *Sociologie osobnosti* (Praha, Orbis 1971). Rovněž další práce I. S. Kona, např. *Psychologie jinošského věku* (Moskva 1979), *Přátelství – eticko psychologický nástin* (Moskva 1987), *Utváření Já* (Bratislava 1980) a *Psychologie starších žáků* (Moskva 1982) se sice svými názvy hlásí k určitým vědním disciplínám, především k psychologii, ale jejich interdisciplinární charakter i „vědecký“ nestylizovaný sdílný sloh je činí užitečnými a přístupnými pro široký okruh odborníků ve společenské teorii i praxi.

Plně to platí i o publikaci *Hledání vlastního Já*. I když na rozdíl např. od *Sociologie osobnosti* se jedná o práci speciálnější, jež předpokládá lépe odborně vybaveného čtenáře, zachovává si – a to jistě i zásluhou překladu předního československého sociologa Eduarda Urbánka – charakter vědecké monografie, jejíž orientace na postižení subjektivní stránky života, sebepoznání, sebeurčení a sebevyjádření člověka a způsob výkladu zaujmou většinu těch, kteří na pozadí současných reálných i žádoucích společenských změn uvažují o dialektice objektivních a subjektivních zdrojů pokroku. V souvislosti se snadno prognózovatelným zájmem o recenzovanou publikaci je těžko pochopitelný její velmi nízký náklad (1900 exemplářů), který byl záhy rozebrán.

Hledání vlastního Já je prací významnou nejen svým zaměřením, ale rovněž přístupem, jenž v souvislosti s potřebou projekce nového modelu socialismu zdůrazňuje, že osobnost či lidské Já přes veškerou objektivní určenost je i specifickou subjektivní realitou. Podstata Já – uvádí autor v prologu – není dána jen tím, co ho podmiňuje a co do něho „vstupuje“ (psychofyzilogické vlastnosti, sociální podmínky, výchova atd.), ale i tím, co z něho „vystupuje“, co vzniká jeho vlastní tvořivou aktivitou.

V Konově práci tak na řadě míst nalézáme implicitní kritiku přístupů, které i v naší sociologii,

psychologii a zejména pedagogice sice deklarovaly vývoj osobnosti jako dialektický subjekt-objektový proces, ale fakticky se zaměřovaly jen na poznávání a vysvětlování formativního (výchovného) vlivu rodiny, školy a sociálního prostředí, v jejichž rámci byla subjektivní dimenze lidského Já často přehlížena. Řečeno slovy I. S. Kona, vnější regulace byla poznávána mnohem systematictější a hlouběji než seberegulace a aktivita osobnosti směřující nikoli jen k přizpůsobení se daným objektivním podmínkám, ale i k jejich změně. Tyto přístupy se mimo jiné podílely i na omezení prvků tvořivosti, samostatnosti a sebevýchovy v celém výchovně vzdělávacím a pracovním procesu. V současné době nejednou zjišťovaný deficit inovačního potenciálu mladých lidí nebo jeho reorientace do privátní sféry života je toho nutným důsledkem.

Recenzovaná práce obsahuje kromě úvodní kapitoly dvě části, z nichž každá je rozdělena do pěti kapitol. První část, *Osobnost v zrcadle kultury*, lze nazvat historií sebeuvědomění, druhou, *Stať se tím, čím jsi*, sociologií sebeuvědomění, a to i přes to, že obě části si kladou především filozoficko-psychologické otázky.

Úvod knihy je historicko-sémantickým pojednáním o pojmech individuum, osobní identita, osobnost, Já, ego a jejich derivátů. Autor zdůrazňuje, že Já je výsledkem vydělení se z kontextu společenských vztahů a bez tohoto kontextu nemá smysl.

Podstatnou část Úvodu tvoří zamyšlení nad tím, jak odpovídali na otázku „co jsem já“ představitelé různých historických etap a ideologických směrů filozofického myšlení. Implicitně je zde obsažen názor, že pro současné chápání osobnosti, resp. vlastního Já, má zásadní význam vývoj pojetí osobnosti v klasické německé filozofii. Fichte v Já spatřoval univerzální subjekt, který nejen poznává, ale také tvoří ze sebe celý okolní svět určený jako „ne-Já“. Jakkoli jednostranné bylo zdůraznění subjektivního principu, přinášelo nový pohled na osobnost, jež byla v předcházejících obdobích (např. v osvícenské a materialistické filozofii 18. stol.) chápána převážně jen jako výsledek výchovy či prostředí. Fichteho myšlenku o závislosti totality jevů na osobním vědomí odmítl Hegel, který individualitě nepřikládá takový význam, neboť v intencích jeho názorů jde ve vývoji člověka o to, aby výchovou byly překonány individuální zvláštnosti a člověk byl přiveden k poznání a chtění obecného (objektivní a absolutní duch).

Feuerbach vnáší do koncepce Já novou materialistickou kvalitu: za prvé vyložil, že podstata člověka není důsledkem jeho vůle, ale vůle je důsledkem jeho bytí, a za druhé upozornil, že i když se Já jeví jako vnitřní moment člověka, je reálné jen jako výsledek interakce Já a Ty. Marx s Engelsem rozšířili tuto Feuerbachovu myšlenku o sociální dimenzi a Hegelovo činnostní pojetí Já postavili na materiální základy a zdůraznili jeho historickou podmíněnost.

Dále se Kon zabývá pojetím Já v psychologii druhé poloviny 19. a 20. stol. (behaviorismus, interakcionismus, kognitivní psychologie, psychoanalýza, existenciální psychologie aj.).

V první části knihy si I. S. Kon postavil následující otázky: „jaké jsou nejobecnější historické předpoklady vzniku lidské individuálnosti, jak se odrážejí kulturní difference Západu a Východu v koncepcích osobnosti, jak se měnil obraz člověka a vztahu individua a společnosti v antice, středověku a v současné společnosti a jaký výraz našly tyto proměny v jazyce a umění, v čem spočívá krize člověka v současné civilizaci, jak se k ní staví kapitalismus a s jakou alternativou řešení přichází marxismus?“

První kapitola této části – *Historická psychologie osobnosti* – poukazuje na fakt, že utváření vlastního Já je historickým procesem. Těžko dnes můžeme porozumět antickému filozofovi či básníkovi, aniž správně chápeme dobový význam slov, které používá. Jde nejednou (ve vztahu k dnešku) o homonyma, přičemž neuvědomění si tohoto faktu může vést k chybným závěrům o sebereflexi lidí v minulosti. Důležitá je proto správná identifikace historicky dosaženého stupně personalizace. Autor rozlišuje tři základní stupně: v prvním existuje člověk jako jednotlivec, ve druhém jako sociální individuum a teprve ve třetím jako osobnost. S každým tímto stupněm se mění míra sebeuvědomění. Vyšší vývojové stupně neruší stupně předcházející, ale jejich prvky zahrnují do svého složitějšího systému. V prvním stupni závisí chování člověka na nahodilém spojení přírodních vloh a podmínek životní činnosti. Chování sociálního individua (druhý stupeň) je krom toho určováno systémem jím osvojených sociálních norem a významů společenského postavení a vztahy s druhými členy pospolitosti. V třetím stupni (osobnost) se historicky dříve vytvořené kvality doplňují více nebo méně autonomním sebeuvědoměním, včetně subjektivně selektivního vztahu k vlastním rolím a činnostem.

Igor Kon však vývoj člověka od „jednotlivce k osobnosti“ nelíčí jako genetickou řadu od jednoduchého ke složitějšímu a od nižšího k vyššímu. Naznačená vývojová linie je bohatě diverzifikována různými

kulturami, jejichž odlišné a často i protichůdné hodnoty a normy působí na utváření specifických znaků člověka a vědomí jeho Já. Autor tuto tezi ilustruje na základě porovnání kultur Západu a Východu: Novoevropský model člověka je aktivistický, předmětný, vychází z toho, že osobnost se formuje, projevuje a poznává především prostřednictvím svých činů, v jejichž průběhu přetváří materiální svět a sebe sama. Východní (zvláště indická) filozofie nepřikládá předmětné činnosti takový význam a tvrdí, že tvořivá aktivita vytvářející podstatu Já se rozvíjí jen ve vnitřním duchovním prostoru a nepoznává se analyticky, ale v aktu okamžitého osvětlení.

Druhá kapitola první části knihy je nazvána *Antické dědictví*. Laický pohled na antickou společnost může snadno vyústit v předpoklad, že právě v tomto období dochází k objevení člověka jako osobnosti. I. S. Kon tento často vyslovovaný názor opravuje. Upozorňuje, že v mnoha ohledech je antika stejně neosobní a nepsychologická jako každá archaická doba. Ani starořeční bohové přes svou antropomorfnost nebyli v dnešním slova smyslu osobnostmi. Spíše byli jen personifikací určitých uctívaných nebo obávaných sil. Rozvoj člověka je více chápán jako rozvoj tělesný než rozvoj individuálního celistvého subjektu činnosti. Člověk se nestává hrdinou, ale rodí se jím z vůle bohů.

V závěru kapitoly I. Kon definuje čtyři základní rysy antické koncepce člověka: člověk zaujímá nejvyšší místo v organizaci vesmíru; nepřísluší jen ke své rodové a státní pospelivosti, ale i k lidstvu jako celku, což mu poskytuje důstojnost a práva, které musí respektovat každá společnost; je povinen regulovat své chování, což předpokládá především racionální sebepoznání.

Třetí kapitola první části odpovídá na otázku, v čem se liší křesťanská vize člověka od antické a co nového v utváření lidského Já přináší středověk. Křesťanské myšlení na rozdíl od antického neobsahuje koncepci člověka jako organické součásti vesmíru, ale vůle boží jej vyčleňuje z ostatní přírody. To činí jeho životní situaci a Já vnitřně konfliktní: radosti dosahuje člověk v utrpení, velikosti v ponižení. Ve středověkém chápání byla individualita souborem vlastností a schopností, které sloužily k plnění jednou provždy daného poslání člověka ve společnosti. Každý náznak individuální tvořivosti, jenž odporoval předem danému životnímu scénáři, vyvolával podezření a odsouzení.

Přesto však – poznamenává autor – nebyl evropský středověk světem odosobnění. Objevují se nové kontury Já a nové rysy v pojetí člověka. Již v 11. a 12. stol. se sociální a fyzické sebezapření spojuje se sebepoznáváním vnitřního duchovního světa. Sebepoznávání však není cestou k nalezení sebe sama, ale k poznání boha. Období středověku, navzdory sociálnímu útlaku, který se výrazně promítal do potlačování individuality, a totální závislosti člověka na své obci, farnosti, panství atd., je dobou významného růstu hodnoty individua a počátků systematického objevování lidského Já. Pozdní středověk a zvláště pak renesance naznačenou tendenci upevňuje a prohlubuje.

Čtvrtá kapitola práce, *Objevení individuality*, analyzuje, vysvětluje a hodnotí rozvoj koncepce osobnosti v novověku. I. S. Kon cituje Leninův výrok, že kapitalismus poskytl pocit osobnosti. Kapitalismus odpoutává člověka od středověké totální určenosti a nabízí mu perspektivu, v níž náleží důležité místo činnorodé aktivitě, která v jistých mezích umožňuje sociální vzestup. S novověkem jsou spjaty občanské svobody, pro mnohé lidi sice formální, ale jak výstižně uvádí Kon, i nejformálnější svoboda je pokročilejší než uzákoněné bezpráví. Za základní složku lidské svobody lze považovat svobodu pohybu, která rozšiřuje nejen fyzický, ale i sociální prostor člověka. Středověký člověk se většinou nebrání své sociální určenosti, převážně pasivně a odevzdaně ji přijímá. Novověký člověk se již snaží o své sebeurčení, chce změnit své sociální postavení, věří v možnosti sociální mobility. Život ve středověku byl značně ritualizován, naplněn zvyky a tradicemi, které v komplexu životního způsobu představují značně rezistentní a konzervující složku. V období rozvoje kapitalismu je patrný odklon člověka od všeho, co se zdá být „žadáno“ zvenčí. Autor knihy v této souvislosti mj. uvádí, že lidské Já se tak stalo mnohem významnější a aktivnější, ale také mnohem problematičtější.

Nahrazení rituálů a tradičních činností činnostmi tvořivými, při nichž se člověk musel samostatně rozhodovat, postupně formovalo člověka s rozvinutým sebeuvědoměním, s výrazným a konzistentním Já, které muselo být také značně flexibilní. Do sociálně filozofického myšlení i běžného života vstupují kategorie sociálního a historického času, společenského pokroku, formování osobnosti atd.

Kapitola končí úvahou nad odkazem Rousseaua a významem romantického kánonu osobnosti, který je zjevný u jeho pokračovatelů v 19. století. Romantici vyhlásují svůj program osvobození osobnosti, přičemž zdůrazňují odcizující vliv společnosti, která odosobňuje člověka a přinucuje jej, aby se zřekl svých nejcennějších možností ve prospěch možností méně hodnotných. Na scénu dějin a filozofických

úvah se dostává nejen téma osvobození člověka, rozvinutí jeho tvořivých potencií, ale i jeho porobení jeho vlastními výtvoři. Tradiční představa buržoazního individualismu a svobody se nachází v krizi, roste odcizení, konformismus, mnohé tradiční morální normy se rozpadají.

Pátá kapitola, Krize člověka a socialistická alternativa proto klade dichotomické otázky: „osvobození nebo odcizení“ a „individuum nebo společnost“? Romantickou antitezi „osobnost nebo společnost“ a podobně i dilema „odcizení – osvobození“ teoreticky řeší marxismus. I. S. Kon shrnuje teoretické premisy marxistické koncepce překonání odcizení a dialektiky individuální a společenské stránky rozvoje člověka takto: lidské Já musí být pochopeno jako činné, sociálně aktivní, a ne jako pasivně trpné, omezeně reflexivní; nesmí být chápáno jako něco iluzorního, nýbrž ve své jednotě s kolektivním, společenským My. Je nutno přetvořit společnost tak, aby každý její člen mohl naprosto svobodně rozvíjet a využívat všechny své schopnosti a síly. Lidské Já – uzavírá autor – je vždy spojením individuálně neopakovatelného a všeobecného. Jeho obsah a hodnota jsou neoddělitelné od těch sociálně mravních myšlenek a principů, které individuum ve své životní činnosti volí, upevňuje a realizuje.

Druhá kapitola, nazvaná Staň se tím, čím jsi, je uvozena otázkami: Uchovává si osobnost stále svou strukturu a vlastnosti, včetně sebeuvědomění, během celé své životní cesty, nebo se jí to jen zdá? Jak se mění naše představy o sobě na různých stadiích individuálního vývoje? Podle jakých zákonů se vyvíjí sebeuvědomění a nakolik jsou objektivní jeho výsledky? Jaká je struktura a funkce obrazů Já, co je osobní samostatnost a na čem závisí sebeúcta? Jak se formují morální instance osobnosti, do jaké míry je svobodná její reálná mravní volba a jaké jsou meze osobní odpovědnosti?

V *první kapitole, Proměnlivá totožnost*, se autor vyrovnává s otázkou stálosti rysů a struktury osobnosti. V teorii osobnosti tradovaná stálost je s výjimkou intelektu poměrně snadno napaditelná. Igor Kon ve shodě s řadou výzkumných výsledků dospívá k závěru, že stálost, trvalost a kontinuita individuálních rysů jsou ve všech stadiích vývoje vyjadřovány silněji než proměnlivost. Kontinuita osobnosti a jejich vlastností však vůbec nevylučuje, ale naopak předpokládá vývoj a změny. Míra kontinuity a diskontinuity individuálních vlastností je dána jejich povahou a determinací (biologickou, kulturní). Biologicky (geneticky) dané rysy osobnosti jsou relativně pevné a v průběhu ontogeneze se mění málo. Kulturní rysy se mění podstatně více, i když změny, které jsou vázány na věk, vyjadřují často spíše historická specifika, v nichž se daná osobnost (generace) utvářela.

Spor o stálost osobnostních rysů je složitější, než se často na první pohled zdá. Oprávněně proto I. S. Kon navrhuje neklást otázku „zůstávají lidé neměnní“? Raději septejme: „kteří lidé se mění a proč“? V závěru kapitoly autor upozorňuje, že korelace geneticky daného, sociálně vychovaného a samostatně získaného není u různých individuí, v různých druzích činnosti a v sociálně historických situacích stejná. Tím je zpochybněna i myšlenka všeobecné platnosti věkové periodizace. Do uvažování o systému věkových kategorií musí vstoupit tři pojmy: věk života, životní cyklus a životní cesta, jejichž rozdíly autor vysvětluje.

Dlouhá cesta životem je název druhé kapitoly, v níž I. S. Kon jde po stopách sebeuvědomění v ontogenezi člověka. Zde je však na místě podotknout, že ontogeneze není chápána vytrženě ze sociálního kontextu, vždy jde o vnitřní vývoj jedince především jako důsledku interakce se sociálním okolím. Kapitola je rozvržena do čtyř částí, které pojednávají o utváření a proměnách Já ve čtyřech základních obdobích: v dětství, mládí, dospělosti a stáří. V dětství prochází lidské Já vývojem, pro nějž je příznačný přechod od elementárních sebepočitků a forem sebepoznání, jež diferencují Já a ne-Já, k uvědomění si sebe jako objektu pozornosti a vztahů s druhými lidmi a subjektu činnosti, jako nositele určitých rysů a vlastností, jejichž existence mu umožňuje určité sociální postavení, úroveň ambicí atd.

Část kapitoly pojednávající o rozvoji osobnosti (resp. o utváření Já) v mládí, začíná otázkou, zda je toto období (zvláště přelom puberty a adolescence) skutečně tak dramatickým zlomem, jak se nejednou i v odborné literatuře uvádí. Autor upozorňuje, že taková charakteristika se hodí jen pro určitou část dospívajících. I když je pravdou, že ve věku 12–14 let dochází u velké části mladých lidí k velmi intenzivnímu vnímání sebe sama, lze u nich pozorovat zvýšenou ostýchavost, egocentrismus, změny v sebehodnocení atd., longitudinální výzkumy prokázaly, že představy dospívajících se mění pomalu a poměrně plynule. Nicméně v raném mládí člověk objevuje svůj vnitřní svět. S tím souvisí i nové vnímání času. Dítě, pro které je jedinou vnímanou realitou vnější svět, uvažuje především v dimenzi přítomnosti, dospívající je již schopen perspektivního vidění, čas spojuje sám se sebou, především se svou budoucností. Jestliže v dětství a mládí lze bez větších obtíží hovořit o věkových specifikách s přibývajícím dospělostí

prevládají „biografické variace“ nad relativně homogenními znaky věku. Život dospělého je sociálně a psychologicky mnohem diversifikovanější. Avšak ani v dospělosti nelze zcela popřít některé shodné psychologicky relevantní znaky, jež se vztahují např. ke střednímu věku. Jak uvádí I. S. Kon a jak to bohužel odpovídá i naší sociologické a psychologické produkci, zůstávají etapy vývoje v dospělosti málo prozkoumány. Je nesporné, že založení rodiny a profesionální zakotvení jsou rozhodujícími faktory upevnění vlastní identity v dospělosti.

Autor knihy upozorňuje, že více je odborníky popsáno až období tzv. krize středního věku. Věk mezi 40. a 50. rokem je skutečně krizový: člověk si uvědomuje, že přibývá věcí, které již „nesmí dělat“ nebo je „pozdě je začít“. Člověk v tomto věku je již zpravidla za kulminačním bodem své profesionální dráhy. Ovládnutí profese mu sice práci značně ulehčuje, ale současně hrozí nebezpečí rutinizace a upadnutí do stereotypu. Pokusy překonat pocit stagnace návratem ke stylu života vlastního mládí prokazují – podle I. S. Kona – jen nedostatek tvořivých sil osobnosti. Dodejme, že obdobné pokusy o „omlazení“ spočívající ve stylizovaném převzetí životního způsobu současných mladých generací jsou většinou stejně nemohoucí a navíc trapné.

Rozvoj osobnosti v dospělém věku nelze jednoznačně charakterizovat. Pro část lidí znamená podle Kona dospělost rozšíření Já, lepší sebepoznání, sebevyjádření a seberealizaci. Pro jiné je spíše vynuceným podřízením se okolnostem a ve srovnání s mládím představuje ztrátu svobody, nikoli seberealizaci, ale zvěcnění.

O stáří ve srovnání se středním věkem je k dispozici více literatury, která se však podle autorova názoru značně rozchází ve svých závěrech. V běžném vědomí je často stáří spojováno se zkušeností a s moudrostí. Kon na základě dat z výzkumů dokazuje, že „moudré stáří“ je stejný stereotyp jako „romantické mládí“. Moudrý stařec měl své exkluzivní oprávnění ve společnostech bez písemných dokumentů, kdy ztělesňoval tradici a kontinuitu, zaručoval využití kumulovaných zkušeností rodu apod. Neméně zajímavě uvažuje Kon o vztahu stáří a moci: spojování těchto dvou fenoménů zesiluje kritický vztah ke stáří, motiv mezigeneračního konfliktu. Objevuje se obraz starce, který neztělesňuje moudrost, ale mocensko-konzervativní princip života. Obecně platí, že ve stáří roste morální vědomí, tendence hodnotit skutečnosti ve svém okolí na základě morálních soudů. U mnohých starých lidí se to projevuje v nesnášenlivosti, v moralizování a mentorování, v apriorním odsuzování nových prvků životního stylu mladších generací. Lidé vzdělanější (a zde není myšleno formální vzdělání) se naopak často ve stáří stávají laskavějšími, mírnějšími a tolerantnějšími vůči odlišným životním projevům. Základní problém osobnosti starého člověka postihuje I. S. Kon, když vyjadřuje myšlenku, že stárnoucí člověk je nucen sledovat, jak odchází jeho vrstevníci, i styl života, na který si zvykl, svět je pro něj stále méně pochopitelný a lidé se mu zdají cizí.

Třetí kapitola, Psychologie sebeuvědomění, nejdříve analyzuje bezprostřední psychologické procesy a mechanismy sebeuvědomění. v jejichž důsledku vznikají, udržují se a mění naše představy o světě. Autor se zaměřuje především na procesy interiorizace vnějšího hodnocení, sociálního srovnávání a autoatribuce. Dále se kapitola zabývá možnostmi a omezeními sebepoznání, odpovídá na otázku, proč vlastně člověk potřebuje poznávat sám sebe a zda je toho schopen. Kon zde mimo jiné vyslovuje metodologicky relevantní zásadu, že sebeuvědomění jako vnitřní dialog člověka se sebou samým je nerozlučně spjato s jeho praktickou činností, předpokládá interakci s vnějším světem.

Čtvrtá kapitola, Jednota v rozmanitosti, řeší sociologicky a psychologicky velmi závažné otázky. Nejdříve se zabývá problematikou „rolí“ jakožto vyjádřením dialektiky individuálního a sociálního. „Rolový“ popis je probírá z hlediska sociologického (role chápána jako neosobní norma spojená s určitou sociální pozicí a nezávislá na osobních vlastnostech individua), sociálně psychologického (role jako struktura bezprostřední interpersonální interakce) a individuálně psychologického (role jako určitý aspekt, část činnosti osobnosti). Autor se dále zaměřuje na otázky konfliktu rolí a distance od role.

Problematika osobnosti je téměř ve všech odborných titulech spojována s otázkou svobody. Výjimkou není ani recenzované práce. Kon věnuje tématu nezávislosti a konformity člověka převážnou část čtvrté kapitoly. Nejdříve připomíná, že ne každý, kdo se nepodřídí skupinovému nátlaku, může být označen za nezávislého. Často nejde o nezávislost v pravém slova smyslu, ale pouze o negativismus, jenž zpravidla vyplývá ze zaujatého vztahu ke skupině, z existence jiné referenční skupiny. Alternativa nezávislost – konformita je neřešitelná jen v tom případě, kdy je formulována negativně a neponechává se prostor pro konstruktivní projev a tvořivost individua. Podle I. S. Kona se ve skutečnosti jedná o dílčí případ dialektiky samostatnosti a spoluúčasti. Oba pojmy mají pozitivní sociálně mravní hodnotu, předpokládají

současné rozlišení i vzájemné prolínání Já a My. Svoboda člověka získává svůj reálný smysl a obsah nejen jako výraz individuální nezávislosti a samostatnosti, ale i souvislosti s určitým sociálním celkem a spoluúčastí na jeho činnosti.

Dále se autor zabývá sebeúctou člověka. Jistý stupeň pozitivního vztahu k sobě samému je nezbytným předpokladem aktivního vztahu člověka ke svému okolí. Tvořivost není možná bez víry v sebe a bez samostatnosti. Lidé se sníženou sebeúctou jsou často pasivní a defetističtí. Naopak lidé s dostatečnou sebeúctou (nikoli však domýšliví a arogantní) jsou obvykle aktivní a usilují o své zdokonalení.

Závěrečnou pátou kapitolou odpovídá I. Kon na otázky lidské svobody, morální volby a odpovědnosti. Autor připomíná, že svoboda a odpovědnost se vždy navzájem předpokládají, přičemž jsou oba tyto pojmy zároveň relativními i absolutními. Filozofové tradičně rozlišují negativní a pozitivní určení svobody: svoboda člověka v podobě nezávislosti na přírodních a společenských silách (svoboda „od“) a svoboda pro určité jednání, pro spoluúčast na utváření určitých hodnot (svoboda „pro“). Kapitolu a vlastně celou knihu Kon uzavírá objasněním vztahu svobodné vůle a mravní povinnosti. Má-li se člověk realizovat jako osobnost, musí moci, smět a umět volit si svou cestu a brát na sebe odpovědnost. Přes všechnu rozmanitost jejího obsahu a forem se otázka „Kdo jsem já?“ redukuje na tři: „Co mohu?“, „Co smím?“ a „Co umím?“.

V kategorii „moci“ je obsažena i ohraničená sféra potenciálně realizovatelného jednání člověka, historicky určitý a sociálně strukturovaný rámec, v němž se může člověk více méně svobodně rozhodovat. Kategorie „smět“ představuje morální omezení potenciálních voleb, vyplývající ze skupinových norem a hodnot a z morálně volných vlastností individua. Odráží se v ní úroveň ambicí a „mravní potenciál“. Kategorie „umět“ implikuje soubor znalostí a dovedností, které umožňují realizovat zvolenou cestu, ale také výrazně ovlivňují její výběr.

I. S. Kon se v naznačené „anatomii“ lidského Já opírá o známou filozoficko-etickou formuli „Staň se tím, čím jsi“ a upozorňuje, že tento imperativ neobsahuje jen požadavek rozvíjet vlastní talent, ale také vede člověka k tomu, aby svou vůli, morálku, znalosti atd. aktivně využil ke správné životní volbě, kterou v dané společenské situaci může učinit v zájmu pozitivní změny sebe i společenských podmínek. Formule staň se tím, čím jsi apeluje na sebevýchovu člověka a svobodu, která není dána, ale v nových podmínkách musí být novými generacemi znovu a znovu obnovována a rozvíjena.

Hledání vlastního Já představuje práci vysoce aktuální. Nedostatek osobnosti s potřebnou sebeúctou a neformální autoritou ve svém sociálním okolí je pocíťován v mnoha oblastech našeho společenského života. Je to mimo jiné i důsledek toho, že úvahy o utváření osobnosti byly často redukovány na abstraktní cílovou vizi harmonické a všestranně rozvinuté osobnosti, aniž byly hlouběji analyzovány reálné kulturní podmínky, v interakci s nimiž se formují konkrétní rysy člověka a probíhají procesy jeho sebepoznání a seberealizace.

K recenzované práci by bylo možno namítnout, že otázky současné krize člověka analyzuje převážně jen na základě reflexe problémů západního světa a že dostatečně nezohledňuje např. problémy ekonomického a politického odcizení člověka za socialismu, bariéry jeho sebevyjádření atd. Taková námitka by však byla nespravedlivá. Kniha vznikla na začátku 80. let a nutně proto nese určitá omezení doby svého zrodu. Nelze vyloučit, že filozof, psycholog či historik by v práci našel diskutabilní místa. Problematické je např. tvrzení, že starořecká filozofie neuvažuje o formování a rozvoji individua. Jak potom chápat uplatnění ideje kalokagathie u Xenofonta, Platóna a Aristotela? Z hlediska sociologického posuzování lze však říci, že přístup, který Kon v práci uplatnil, jeho argumenty a závěry plně konvenují i dosavadnímu poznání problematiky osobnosti v československé sociologii. Rozšiřují a prohlubují poznání pro sociologii objektivně poněkud „odvrácené strany“ osobnosti, procesů sebeuvědomění, které sociologové zkoumají omezeně a zprostředkovaně.

Práce I. S. Kona *Hledání vlastního Já* nemá pro sociologa jen kognitivní význam, nepřispívá jen k rozšíření jeho znalostí o dialektice individuálního a sociálního, objektivního a subjektivního ve vývoji člověka. Pozorný čtenář postřehne implicitně položenou etickou otázku naší doby: je v Tobě dost vůle svobodně volit, dost odvahy svobodně se vyslovit, dost schopností svou svobodnou vůli realizovat, ale i dost odpovědnosti za chtěné i nechtěné důsledky Tvé svobodné volby? Po mnoha letech, kdy tyto a mnohé související otázky byly formulovány stydlivě a zamlžené a téměř vůbec ne tam, kde je to nanejvýš potřebné (v politice, výchovně vzdělávací soustavě, ve sdělovacích prostředcích atd.), je dnes odpověď na ně složitá individuálně, natož pak v sociologické dimenzi. Potřeba orientace sociologie na tyto otázky je

však v souvislosti se současným společenským pohybem u nás, ale i v širším kontextu socialismu a světa zcela evidentní. Konova kniha může podstatně pomoci při formulaci východisek a hypotéz takové výzkumné orientace.

Aleš Kabátek

B. Čakalov: Izsledovane dinamika na obštestvenoto mneme
(Zkoumání dynamiky veřejného mínění)

Sofija, Nauka i izkustvo 1988, 207 s.

Přechod od jednotlivých, jednorázových výzkumů veřejného mínění k systematickému zkoumání jeho dynamiky se stává imperativem dalšího rozvoje výzkumu veřejného mínění v některých socialistických zemích. Teoretickými a metodologickými předpoklady tohoto procesu se zabývá ve své monografii přední bulharský badatel v oblasti sociologické metodologie a sociologie veřejného mínění docent B. Čakalov.

V první části knihy, nazvané Empirické zkoumání veřejného mínění. Metodologické předpoklady, autor začíná svůj rozklad upozorněním na odlišnost každodenní, laické představy o veřejném mínění a vědeckého přístupu k tomuto jevu. Konstatuje přitom, že řada výhrad proti výzkumům veřejného mínění (týkajících se kompetentnosti respondentů, skutečnosti, že se místo veřejného mínění zkoumá individuální mínění, že všechna mínění mají stejnou váhu atd.) je opodstatněná, neboť je spojena s nerozvinutostí jejich teorie. V této souvislosti analyzuje pojetí veřejného mínění v pracích významných sovětských (Uledov, Grušin) i bulharských (Draganov) teoretiků a dospívá k několika aspektům, které jsou pro pojetí sledovaného jevu relevantní: veřejné mínění, vyjadřující trvalý vztah lidí k sociální skutečnosti (tedy k určitému globálnímu problému); veřejné mínění, které vyjadřuje hodnotící vztah veřejnosti k danému problému či faktu (parciálnímu); konečně veřejné mínění, které odráží momentálně dominující společenské náladu – tedy mínění proměnlivé, které však může přerůst ve stabilní hodnocení. Podle subjektu veřejného mínění pak autor rozeznává mínění veřejnosti v globálních společnostech, tj. v kapitalistických nebo socialistických zemích jako celku, mínění národních společností, ohraničených státními hranicemi, a mínění skupin s ještě omezenějším dosahem (v pracovních kolektivech, sídlištích apod.). Sociální funkci veřejného mínění vidí zejména v tom, že je pro řídící sféru zdrojem sociologické a sociální informace o problémech, které lidi vzrušují, které čekají na řešení.

V souvislosti s rozбором předpokladů formování mínění Čakalov polemizuje s názorem, že výchozím bodem veřejného mínění je individuální mínění. Za tento výchozí bod považuje komunikaci, kontakty lidí v každodenní činnosti. Primární tedy podle něj není individuální mínění, ale mínění rodiny, skupiny, v níž člověk nejprve komunikuje. Individuální mínění je produktem vzájemného působení názorů různých společností a individuum je jen nositelem a mluvčím těchto názorů, do nichž vnáší své prvky. Formování individuálního mínění je v tomto smyslu úzce spojeno s procesem socializace osobnosti. Podrobně se autor zabývá informačními aspekty veřejného mínění, které chápe jako informaci deskriptivní, explanační, hodnotící a prognostickou. Navazuje na Grušinovu typologii sociální informace (v práci *Masová informace v sovětském průmyslovém městě* Grušin hovoří o informaci masové, dále o specializované, jejímž subjektem je skupina, a individualizované) a rozlišuje dva druhy veřejného mínění: masové mínění, fungující na masové a individuální úrovni (jde o onen projev veřejného mínění, který charakterizuje např. výrok „Lidé říkají, že . . .“) a kolektivní mínění, opracovávané v procesu diskuse. Do jeho typologie veřejného mínění vstupují ještě další kritéria – rozlišuje mínění rodící se a utvrzené, spontánně projevené a organizované vyvolané (např. při veřejné diskusi).

Zajímavá je polemika, kterou autor vede s jiným bulharským odborníkem v oblasti sociologie veřejného mínění, R. Račkovem, konkrétně s tezemi obsaženými v jeho knize *Strana a veřejné mínění*, známé u nás ve slovenském překladu. Všimá si nejprve Račkovovy kritiky používání ankety, resp. dotazování jako metody, při níž se jen „sumují“ jednotlivá mínění. Čakalov zde nezapře svou původní statistickou erudici a tento názor charakterizuje jako nepochopení „statistické podstaty masového zkoumání mínění pomocí ankety“, neboť právě touto metodou „lze uskutečnit přechod od individuálních

mínění jako individuálních charakteristik k distribuci mínění jako hromadné charakteristice“. Velmi střízlivě a věcně reaguje autor i na Račkovovu tezi, že základní metodou zkoumání veřejného mínění je „masové pozorování“, spočívající v bezprostředním sepětí s masami. Čakalov poznamenává, že neexistují základní a vedlejší metody zkoumání, nýbrž jen adekvátní a neadekvátní vzhledem k výzkumným cílům. Vyslovuje se pro komplexní využívání metod při výzkumu veřejného mínění, včetně analýzy dokumentů i obsahové analýzy.

Poměrně podrobně se autor zabývá rozvojem empirických sociologických výzkumů v Bulharsku, přičemž rozlišuje dvě etapy – do r. 1968 (spojenou s vyjasňováním koncepce empirických výzkumů a dvěma dnes již klasickými výzkumy – religiozity a města a venkova) a po tomto roce, kdy šetření, jejichž počet rychle narůstal, se již opírala o širokou institucionální základnu. V posledních letech vznikají předpoklady pro přechod empirických výzkumů do nové etapy. Autor v této souvislosti zevrubně rozebírá zejména negativa prováděných šetření, jimiž jsou např. nedostatečná projektová příprava, nekompetentnost výzkumných týmů, nadměrné užívání dotazníkové techniky, paralelní provádění několika šetření na jednom místě, v téže době, a v neposlední řadě nedostatečné využívání informací, které výzkumy přinesly.

Druhá část monografie, nazvaná *Problémy dynamických empirických sociologických výzkumů*, se od tématu veřejného mínění odchyľuje a zaměřuje se na otázky obecné sociologické metodologie. Autor podává přehled různých typů sociologických výzkumů, sledujících dynamiku sociálních procesů, tak jak se objevují v literatuře. Dokazuje tak, že dynamický aspekt byl odedávna v centru pozornosti sociologů. Upozorňuje však i na okolnost, že tyto typy výzkumů (opakované, panelové, longitudinální apod.) se orientují na studium dynamiky mikroprocesů, a sám postuluje nutnost makropřístupu. Dotýká se také otázky vztahu sociologie a matematiky, přičemž má za to, že stále platí teze vyslovená před více než 10 lety (v sovětském sborníku *Matematika v sociologii*), že ani sociologie, ani matematika ještě nejsou připraveny na organickou vzájemnou syntézu a že zatím – přestože jsme svědky řady pokusů – „nelze ukázat nejperspektivnější a efektivní cesty rozvoje aplikace matematiky v sociologii, jakož i kterým oborům matematiky by bylo třeba věnovat pozornost“.

Jednou z podstatných podmínek pro uskutečňování dynamických sociologických výzkumů je podle Čakalova vytváření sociologických indikátorů odvozených od teoretických pojmů. Jejich tezaurus pak plní funkci etalonu či standardu, jehož používání není závazné, avšak zvyšuje možnost srovnatelnosti výzkumů. Významným krokem v tomto směru je tezaurus rozpracovaný v 1. polovině 80. let kolektivem sofijského Institutu sociologie pod vedením Ž. Ošavkova, který však – podle názoru autora – je třeba dále zdokonalovat. Jednu z cest k vyhledávání kvalitativních charakteristik objektů a k stanovování indikátorů představuje přípravná etapa výzkumu, tzv. předběžný výzkum, tj. v autorově pojetí získávání druhotné informace o objektu např. z literatury, dokumentů, statistik, dřívějších výzkumů s jiným cílem apod., resp. sekundární analýza. Důraz přitom Čakalov klade na syntézu kvantitativního a kvalitativního přístupu. Máje stále na zřeteli uživatele aplikovaných sociologických výzkumů – řídicí sféru – Čakalov doporučuje v zájmu schopnosti sociologů uspokojit společenskou objednávku vytvoření sociologických informačních systémů, založených na operativních, periodických, tematických, aktuálních i globálních výzkumech.

Syntézu problematiky, rozpracované v prvních dvou částech knihy, obsahuje třetí část pod názvem *Systém dynamického zkoumání veřejného mínění*. Autorova snaha tu směřuje ke zdokonalení tzv. jednotného systému zkoumání veřejného mínění, který v Bulharsku existuje už od r. 1971 (některé podrobnější informace o jeho vývoji a struktuře lze nalézt v už zmíněné publikaci R. Račkova *Strana a veřejné mínění*). V rámci tohoto systému se provádějí dva druhy výzkumů: periodické, které zkoumají názory a reakce na situačně vzniklé otázky (jde vlastně o jednotnou registraci a vyhodnocení různých signálů, dopisů pracujících apod.) a tematické, sledující odezvu na události či procesy s delším působením (provádějí se technikou poštovní nebo tzv. přímé skupinové ankety). Strategie výzkumů v autorově pojetí vychází z jeho typologie veřejného mínění. Při zkoumání organizované vyvolaného, resp. rozšířeného, utvrzeného mínění výzkumník zná problém (předmět veřejného mínění) i kompetentní populaci. Při zkoumání spontánně projeveného či rodícího se mínění tyto podmínky dostatečně splněny nejsou. (Autor podotýká, že výzkumníci by sami mohli vymezit problém a předpokládat, že soubor obsahuje celé obyvatelstvo země, ale je známo, že kladené otázky aktivizují i nekompetentní osoby a zjišťuje se tak neexistující mínění.) Proto je třeba takové mínění zkoumat ve dvou etapách: v první, předběžné, orientační, vyjasnit aktuální problémy, které lidi vzrušují, a kompetentní populaci, v druhé stanovit stupeň rozšíření stanovisek. Autor se také zabývá klasifikací zdrojů informací o veřejném mínění

a poněkud schematicky rozlišuje zdroje bezprostřední (osobní kontakty s pracujícími, schůze, usnesení i vědecké výzkumy) a zprostředkované (již zobecněné poznatky např. aktivistů, materiály z prověrek a kontrol, zobecnění a analýzy dopisů a připomínek apod.), verbální (rozhovory, výpovědi) a věcné (písemné nebo jinak materializované – např. zvukové – dokumenty), individuální (anketní listy, dopisy) a kolektivní (rezoluce, protokoly). Vhodnou metodou zkoumání masového mínění je „klasické“ anketní šetření (neboť nositeli tohoto druhu mínění jsou jednotliví lidé), zatímco ke zjišťování kolektivního mínění je třeba využít komplex zdrojů (samozřejmě zejména kolektivních). Své úvahy o zkoumání kolektivního mínění autor dovádí až k návrhům k jeho formování. Navrhovaná technologie má několik etap. V první, orientační, jde o stanovení spektra individuálních mínění o daném problému pomocí rozhovorů, besed apod. Ve druhé, měřicí, jde o to zjistit rozšířenost individuálních mínění pomocí ankety. Třetí, diskusní etapa, má posoudit společenskou účelnost nejrozšířenějších stanovisek (konzultacemi s institucemi, se specialisty, prostřednictvím mítinků i mass-médií). Čtvrtá etapa, závěrečné přípravná, obsahuje vlastní formování kolektivního mínění na základě analýzy provedené diskuse. V páté, závěrečné etapě se uskuteční referendum nebo vědecky organizovaný průzkum veřejného mínění. Čakalov tedy klade důraz na neustálou propojenost a dialektiku procesů formování a zkoumání veřejného mínění.

Značná pozornost je v monografii věnována otázkám výběrových postupů. Autor doporučuje pro účely výzkumu veřejného mínění vytvářet stále reprezentativní soubory, tedy panely. Jednoznačně se přiklání ke kritice často užívaného, zejména kvótního výběrového postupu a vyslovuje se pro aplikaci nezáměrného, pravděpodobnostního výběru. Charakteristická je v tomto smyslu jeho teze, že „výzkumníci, kteří používají záměrný (nepravděpodobnostní) výběr, jsou na úrovni vědy konce 19. a začátku 20. století, a nikoli na její současné úrovni“.

Dynamické, kontinuální a komplexní zkoumání veřejného mínění vytváří podle autora i určité předpoklady pro prognózování, především pro krátkodobé prognózy rozšíření vznikajícího, rodícího se mínění. Prognostické možnosti dává i využití archivovaných výzkumů pomocí sekundární analýzy (zejm. opakovaných výzkumů, v různých oblastech) či rozboru odpovědí obsahujících dynamickou informaci (např. o budoucích aspiracích respondentů). Slibné perspektivy vidí autor i ve vytvoření systému dynamického zkoumání veřejného mínění v pracovních kolektivech a v sídlech (obcích, městských čtvrtích apod.), který by obsahoval dvě hlavní složky: podsystem předběžného zkoumání, který by systematizoval různé náměty, připomínky z diskusí a schůzí, a podsystem formování kolektivního mínění. Čakalov rovněž upozorňuje, že je třeba zkoumat nejen mínění v hospodářských organizacích, ale také mínění o hospodářských organizacích.

Čakalovova monografie je reprezentativní ukázkou bulharského sociologického myšlení. Charakteristická je pro ni v tomto směru návaznost na tradice bulharské sociologické školy (např. na koncepci sociologické struktury společnosti, rozpracovanou zejména Ž. Ošavkovem a S. Michajlovem) i úzké sepětí se současnou praxí empirických výzkumů, zejména výzkumů veřejného mínění v BLR, opírajících se o velkoryse budovaný systém centrálních i oblastních sociologických pracovišť. Přes tato svá „bulharská specifika“ však kniha bezesporu přináší v řadě směrů inspirativní myšlenky i pro československé badatele, ať už jde o rozlišování druhů veřejného mínění, které je základem pro diferenciaci používaných přístupů metod a technik, o otázku přípravy sociologických výzkumů, tvorby indikátorů a informačních systémů, o technologii formování veřejného mínění i o důraz, který se klade na vztah sociologie a řízení sociálních procesů atd. Své zaujaté čtenáře by si nepochybně získala i v českém či slovenském překladu.

Stanislav Hampel

St. Kosiński: Socjologia ogólna: Zagadnienia podstawowe (Obecná sociologie: Základní problémy)

Varšava, PWN 1987, 270 s.

Po dlouholeté přestávce je to další původní polská práce na téma obecné sociologie, která dobře poslouží jako úvod do studia této vědy. Její autor, který již vydal spolu s I. Machajem jednu učebnici sociologie (Podstawy socjologii, Lublin 1981), jak uvádí v předmluvě, využil k sepsání této knihy své dvacetileté pedagogické zkušenosti, které získal na univerzitě v Lublinu.

Kniha má celkem třináct kapitol, z nichž první dvě jsou věnovány *historickému úvodu*: první předvědecké etapě sociologie a jejím předchůdcům, druhá pak vzniku a počátečnímu vývoji sociologie. Předvědecká etapa sociologie má podle autora dva zdroje: lidovou moudrost a sociální filozofii. Vědecká etapa začíná Comteovým „Kursem pozitivní filozofie“, který začal vycházet od r. 1830. Ambicí většiny věd, praví autor, a to nejen humanitních, je vyvozování jejich počátků z intelektuální kultury starověkého Řecka. V tomto smyslu je možno za prvního sociologa považovat Platona (427–347), který své názory na společnost vyloučil v díle *Ústava*. Jeho kritickým pokračovatelem byl Aristoteles (384–322) svým spisem *Politika*, který, podle P. Rybického, je prvním sociologickým pojednáním. Z bohaté tvorby tohoto filozofa je pro sociologa nejzajímavější jeho pojetí „tříaspektové teorie společenské struktury“, vykazující antiplatonskou ideu jednoty v rozmanitosti. První aspekt, zvaný rodinný, vyplývá z antiindividualistické orientace: nesamostatný jedinec potřebuje žít v rodině, ale ani ta není soběstačná a spojuje se proto s jinými rodinami v obec, která se integruje – rovněž jako nesoběstačná – s jinými obcemi a vytváří stát, který je teprve soběstačným společenským celkem, garantujícím jedinci šťastnou existenci. Druhý aspekt, třídní, je vyjádřen podílem společnosti na pospolitostech, v nichž dominujícím svazkem je identita funkcí vyplývající ze společenské dělby práce a ze vzájemného poskytování služeb. Třetím aspektem této Aristotelovy koncepce společenské struktury, nejpodstatnějším, je majetnost, představující kritérium, které umožňovalo třídit lidi na bohaté a chudé. Mezi oba tyto extrémy umístil Aristoteles „střední stav“, s nímž sympatizoval. Autor recenzované publikace pak připomíná historicky důležitý pojem řecké „polis“, instituce, která měla znaky městského státu, lokálního společenství („společnosti“) a společnosti („společenstwa“) jako širší pospolitosti („zbiowości“). Polis podle Platona a Aristotela představovala nejen formu státnosti, ale i způsob života, a proto oba hledali hlavně zásady a mechanismus soužití občanů v rámci této politické struktury. Výčet myslitelů, kteří pojednávali o společnosti, je v knize neúplný a chybí v něm několik významných jmen, například Campanella a další. Za jednoho z přímých předchůdců sociologie pokládá Kosiński C. H. Saint-Simona (1760–1825), který usiloval o přetvoření raně kapitalistické společnosti a pocítoval nedostatek teoretických základů pro své reformátorské snahy. Svou nauku o společnosti nazval „společenskou fyziologií“ a pro některé badatele v dějinách sociologie je jeho nauka dostatečným důvodem k tomu, aby tohoto utopického socialistu pokládali již za tvůrce sociologie.

Reflexe nad životem společnosti mají dlouhou a bohatou tradici. Proč potom sociologie jako věda o struktuře a zákonech vývoje společnosti vznikla tak pozdě, táže se autor a uvádí tři činitele, kteří způsobili opožděný vznik sociologie. Prvním byla obtížnost přesného vymezení předmětu sociologických výzkumů a jeho složitost (jeho složkami jsou různorodé jevy a společenské procesy, které se rychle mění, a proto je předmět sociologie více komplikovaný). Dávni badatelé se koncentrovali na problematiku státu a církve a opomíjeli spontánně se vytvářející a projevující formy života různých pospolitostí. Teprve „badatelská penetrace“, jak říká autor (s. 20), těchto neformálních aspektů a složek společenské skutečnosti vytvořila podmínku sine qua non vzniku sociologie. Druhým činitelem byl pomalý rozvoj metodologie společenských věd a třetím činitelem byl nedostatek obecně akceptované definice společnosti a jiných, pro tuto vědu centrálních pojmových kategorií. Hlavním tvůrcem sociologie byl až A. Comte, který terminu sociologie užil poprvé až ve čtvrtém díle svého *Kursu pozitivní filozofie* (1837), když zpočátku nazýval sociologii „společenskou fyzikou“. V historicky orientované části své knihy se pak Kosiński věnuje ještě „sociologickým koncepcím marxismu“ a sociologickým směrům na přelomu 19. a 20. století. Věnuje zde též pozornost historii polské sociologie od jejích počátků až do současnosti (s. 38–48).

Třetí kapitola pojednává o současných orientacích v sociologii a o marxistickém pojetí této vědy. Autor tu z marxistického hlediska rozebírá neopozitivismus, behaviorismus, analytickou sociologii (nazývanou též humanistickou sociologie), funkcionalismus, institucionalistickou orientaci, symbolický interakcionismus (a jiné varianty tohoto směru) a neo-evolucionismus. Již předtím se autor dotkl otázky „schizmatu“ mezi marxismem a sociologií a nyní uvádí, co vedlo k tomu, že marxismus a sociologie se vyvíjely v odlišných směrech: 1) sociologie byla buržoazní vědou, všichni její představitelé před Marxem toužili po zdokonalení a nikoli po likvidaci kapitalistického systému; 2) sociologie vznikla jako „pozitivní věda“ nezávislá na filozofii, zatímco marxismus budoval vědu o společnosti na jejích filozofických základech; 3) marxismus je „aktivistickou doktrinou“ a bývalá sociologie, zvláště pozitivisticko-evolucionistická, pozorovala objektivní jevy a procesy, poskytovala jen sociotechnické direktivy pro široce pojaté sociální

praktiky, ale sama nebyla složkou společenské praxe. K vzájemnému sblížení marxismu a sociologie došlo teprve nedávno a začali je takoví významní sociologové nemarxisté i antimarxisté jako V. Pareto, E. Durkheim, F. Tönnies, M. Weber a další. Tito sociologové zabývající se makrosociální problematikou nemohli opomenout historický materialismus. Nejdéle se tomu mohla vyhnout americká sociologie, koncentrující se hlavně na rozvoj mikrosociologie. Za příklad tvůrčího využití historického materialismu v sociologických výzkumech považuje autor publikace L. Krzywického (1950, 1974). Marxistická sociologie se liší od jiných typů sociologie tím, že se opírá o základy historického materialismu. Přijetí těchto teoretických a metodologických základů znamená, že se ve výzkumech preferuje makrosociální problematika, konkrétně historické pojetí společenských jevů, za hlavní faktor společenského vývoje se uznává třídní konflikt, společenské jevy se chápou dialekticky atd.

Ve čtvrté kapitole, nazvané současná sociologie jako věda, se autor pokouší charakterizovat vědeckou podstatu marxistické sociologie a její předmět. Přijímá vymezení předmětu sociologie, které podal J. Szczepański (1967): předmětem sociologie jsou „jevy a procesy vytváření se různých forem pospolitého života lidí („życia zbiorowego ludzi“), struktury těchto pospolitostí, jevy a procesy v nich probíhající, vyplývající ze vzájemného působení lidí na sebe, síly seskupující a síly rozkládající tyto pospolitosti, změny a přetváření v nich probíhající“ (s. 64 a násl.).

Pátá kapitola je věnována společenskému životu a jeho podstatě. Autor zde píše o přírodních (biologických, geografických a demografických) podmínkách života společnosti, o jeho ekonomických základech a kulturních vlivech, které jej utvářejí. Pozornost věnuje pojmu a funkci masové kultury, již rozumí obsahy šířené prostřednictvím masmedií. Také ve výkladu „mechanismů vlivu kultury na společenský život“ se autor, tak jako v řadě dalších případů, přidržuje výkladu, který podal již Szczepański. Pojednává se tu o socializaci, osvojování systému hodnot, utváření vzorců chování, konstruování modelů či ideálů chování, institucí a systémů.

Obsah šesté kapitoly tvoří téma osobnosti a postoju, jedince a společnosti. Autor zde akcentuje pojem „společenská osobnost“ („osobowość społeczna“) a chápe ji, šířeji definovanou, jako „dynamickou organizaci idejí, postojů a návyků vybudovaných nad biologickou přirozeností“ (s. 95). Osobností člověka se zabývá hlavně psychologie a „sociologie analyzuje pouze společenskou osobnost“; přesněji zde rozdíl mezi oběma přístupy není postižen. Vedle běžných témat, jako jsou kulturní ideál osobnosti, sociální role atd. se zde setkáváme s tématem, v marxistické sociologické i psychologické literatuře donedávna vzácným, s problematikou jáství („jaźń“). Autor zde reprodukuje pojetí A. Podgoreckého (1969), které bylo vypracováno ve vztahu k patologii společenského života, a rozlišuje čtyři druhy jáství: prvotní (vlastní pojetí sebe sama), fasádové (vlastně pozitivní autoprezentace, „reklamování vlastní osoby“ vychvalováním se apod.), odražené (obraz toho, co o jedinci soudí druzí) a objektivizované (vlastní globální sebeocení, „nejpřiměřenější pohled na sebe sama“, podložený syntézou zkušeností). Přehled konvenčních typologií osobnosti (E. Kretschmer, C. G. Jung a E. Spranger) obohacuje autor o méně známou, ale sociologicky cennější typologii F. Znanieckého (1974), vycházející z dominantních hledisek na výsledky procesu socializace.

V sedmé kapitole se pojednává o komponentách společenské vazby, která je chápána jako úhrn vztahů, spojení a závislostí soustřeďujících jedince v lidské pospolitosti, přičemž se uplatňují objektivně formální a spontánně subjektivní činitelé (těmi se zabývají hlavně sociální psychologové, především jako jevem identifikace). Podle starších teorií rozhodovaly o spojitosti a trvalosti lidských pospolitostí dva typy organizace: státní (politická) a církevní (náboženská), což autor pokládá za nedostačující, neboť se později ukázalo, že se zde uplatňují i další činitelé, jako je národní existence, život etnických skupin. Organizačně právní činitelé posilují nebo zeslabují taková pojítka, jako jsou společenské normy, vzorce chování, kulturní hodnoty, tradice a další. Mezilidské vazby vznikají většinou z bezprostředních setkání, která sociologové nazývají styčností („styczność“). Styčností je systém nejméně dvou osob a materiálních nebo duchovních hodnot, které jsou předmětem vzájemného styku. Rozlišuje se prostorová, psychická a sociální styčnost.

Obsah zbývajících kapitol tvoří analýza společnosti z hlediska jejích mikrostruktur (soubor, skupina a zejména „rodina jako základní společenská mikrostruktura“), národ a stát (jeho podstata, geneze a dynamika), role politických stran, role vědomí ve vývoji společnosti, procesy přetváření, konflikt a dezorganizace, společenská hnutí), procesy stírání rozdílů mezi městem a venkovem a další. Nacházíme zde některé nové náměty, například v tématické části, nazvané *Činitelé společenského rozvoje*, za něž

autor pokládá zejména vědecké a technické inovace, společenská hnutí (přesouvání se lidí ve společenském prostoru) a „difúze – pronikání kultur“, čím se rozumí pronikání vynálezů a technologických vymožeností z krajín civilizačně vysoce rozvinutých do krajín s nízkou úrovní rozvoje. Velké a rozmanité změny v Evropě způsobilo z Ameriky přenesené pěstování brambor, kukuřice a tabáku. Společenská hnutí aktivně přetvářejí skutečnost tím, že vytvářejí nové systémy hodnot, institucí atd. Sociologové je dělí na reformátorská, revoluční a expresivní. *Poslední kapitola* je věnována třídní struktuře a její přeměně v Polské lidové republice.

Recenzovaná publikace je především dobře „didakticky postavenou“ učebnicí sociologie, což se o řadě publikací tohoto druhu nedá říci: autor ze svého oboru vybral podstatné informace, srozumitelně a na řadě zdařilých příkladech vysvětlil základní sociologické pojmy a koncepty a vše uspořádal v přehledném systému. Nejde tu však o pouhou kompilaci, je to dobře napsaná kniha, která umožňuje spolehlivou orientaci v základech současné marxistické sociologie, jak je s tradičním svérázem, totiž s akcentem na empirii, pěstována předními polskými reprezentanty této vědy.

Milan Nakonečný

M. Crozier: *État modeste, État moderne. Stratégie pour un autre changement* (Skromný stát, moderní stát. Strategie další změny)

Paris, Fayard 1987, 320 s.

Již více než čtvrt století působí Michel Crozier jako bystrý analytik špatného fungování byrokratických systémů. Proto nepřekvapí, že jeho zatím poslední práce je věnována instanci, která je jedním z historických zdrojů a dosud zůstává živnou půdou fenoménu byrokracie, tedy státní správě.

Crozier analyzuje proměny francouzské politiky posledních dvaceti let, aby došel k závěru, že oblast státní správy byla jím dotčena jen nepatrně. Ani poměrně radikální výměny osob a politických programů nedokázaly narušit poklid všudypřítomného a všemocného státu a jeho úředníků navyklých rozhodovat na základě abstraktních pravidel a z hlediska obecných pohledů, tedy většinou neadekvátně.

Stát neobyčejně zmohutněl zejména po druhé světové válce, jeho správa zaměstnává rostoucí procento ekonomicky aktivních, jeho daně absorbují rostoucí část příjmů obyvatelstva. Na počátku tohoto růstu působily státní intervence jako mocná modernizační síla při přeměně zastaralých struktur až dosud převážně agrární společnosti. Dalo by se předpokládat, že stát, který aktivně zasahuje do rozvoje společnosti, se bude sám modernizovat, že správa určená pro modernizační zásahy se sama stane modernější. Toto mínění sdílel sám Crozier ještě v době, kdy psal svou práci *Fenomén byrokracie*. Po dvaceti letech konstatuje, že se změnila pouze formy administrativního života, logika fungování správy však zůstala nezměněna.

Ve fungování státní správy nalézá Crozier s politováním potvrzení svých domněnek, které formuloval, když v první polovině let šedesátých popisoval bludný kruh byrokratických disfunkcí. Nyní Crozier ukazuje, jak sama povaha státních zásahů znehodnocuje mnohdy nepopíratelné osobní kvality jednotlivých úředníků. Akce státu vedené pod heslem obecného zájmu budou mít právě vinou své obecnosti vždy omezující povahu zaměřenou v principu proti nečekaným inovacím a netypickým řešením. Ve snaze prosadit abstraktní veřejný zájem má stát nutně tendenci preferovat kontrolu, zvláště kontrolu konformity. Jeho aktivita, o níž se domnívá, že je vrcholně stimulující, je ve skutečnosti paralyzující. Tyto vlastnosti státní intervence nebyly příliš významné v době, kdy každá změna probíhala v rozpětí celých generací. Stávají se však neúnosnými v situaci, kdy schopnost inovace se stává jedinou zárukou přežití v rychle se měnícím vnějším světě. Sama povaha akce vede úředníky k iluzornímu řešení – „obohacují“ své formuláře o položky vypovídající o živé realitě.

Autor *Zablokované společnosti* tak nalézá přímo v principech, na nichž je postavena veřejná správa, klasický znak každé byrokracie – nutkavou snahu vyvozovat z dřívějších chyb právě takové závěry, které vedou k posílení těch mechanismů, jež minulé chyby zplodily.

Crozier není anarchista, i když tvrdí, že intervencionistický stát nelze změnit jeho oblíbenou metodou –

dekretem. Nejde mu o útok na stát, přimlouvá se jen za změny, které by dovolily státním úředníkům hrát účtyhodnější roli než doposud. Nevidí v nich zpátečníky, kteří by chtěli za každou cenu konzervovat archaický stav věcí. Jestliže státní administrativa mívá tak často paralyzující účinky, není to proto, že by usilovala o zpomalení vývoje, ale naopak proto, že tím, jak se ho snaží po svém urychlit, blokuje ho strnulými mechanismy, které jsou jí vlastní. Obvyklá správní cesta přeměňuje i ty nejlepší ideje ve strnulá schémata, která se stávají hlavní překážkou navrhovaných inovací.

Jaká řešení tedy Crozier navrhuje? Je nutno vytvořit alianci kvalifikovaných úředníků se spravovanými, tak aby ti druzí měli větší možnost podílet se na rozhodování o sobě samých. Jestliže úředníci řídící chod systémů školství, zdravotnictví, sociálního zabezpečení a podobně až dosud své klienty neustále infantilizovali, nelze se divit, že se klienti do své role dokonale vžili. Vyžadují stále více péče, ochrany a zajištění. Jedině tehdy, bude-li s nimi jednáno jako s dospělými, svéprávními a zodpovědnými partnery, může to u nich vyvolat snahu maximalizovat nikoli své požadavky, nýbrž svůj vlastní přínos. Tuto změnu je třeba provést již proto, že hospodářské otřesy od poloviny sedmdesátých let dostatečně důrazně naznačily, že zdroje, jež je možno rozdělovat, nejsou neomezené.

Usilování o vyšší míru samosprávy není u Croziera doprovázeno požadavkem snižovat počty úředníků. Naopak, demokratičtější správa paradoxně předpokládá více úředníků. Despoticky lze vládnout s hrstkou drábů. Mají-li však spravovaní mít možnost rozhodovat se mezi více variantami při vyřizování svých záležitostí, je zapotřebí obrovského aparátu lidí pro to, aby pro každou možnou volbu byl na místě vhodný, kvalifikovaný personál. Skromnost je mnohem náročnější a vyžaduje mnohem více práce než arogance. Byl by omyl domnívat se, že svobodu lidí zvýšíme tím, že zredukujeme organizace, které je řídí. S větší svobodou občanů se správa nezjednodušuje, nýbrž komplikuje.

Řešení, které Crozier navrhuje, nespočívá tedy v redukci počtu úředníků, nýbrž ve vyšším ocenění řemeslné stránky jejich práce. V souladu s tímto programem zkoumá potom podrobněji existující systém profesní přípravy úředníků a poukazuje na jeho četné nedostatky. Kritizuje rovněž existující způsoby kontroly činnosti úředníků a dosavadní kritéria jejich kariéry.

Crozier se nedomnívá, že by úřednickou vášeň pro dekrety a nařízení bylo možno změnit dekretem. Nezastává ani názor, že by simplifikující vidění světa z pozice úředníků bylo možno nahradit tvořivějším přístupem jednoduše tak, že to úředníkům jejich nadřazení prostě nařídí. Jeho strategie spočívá v trpělivém, ale neústupném naléhání na provedení takových změn, které přimějí úředníky k tomu, že se budou chtít změnit také.

Jan Keller

СТАТЬИ

Алан Й., Юнгманн Б., Махонин П., Петрусек М., Рошко Р., Шафарж З., Вечерник Й.): «Чехословацкое общество» двадцать лет спустя	129
Петрусек М.: Социальная стратификация чехословацкого общества 1976 года (Итоги эмпирических исследований)	146
Богусзак М., Габал И., Матею П.: По поводу концепций социальной структуры в Чехословакии	168
Влачил Й.: О социологической теории управления и организации труда	187
Слейшка Д.: Модель удовлетворения и оценки исследований и использование мягких данных	199
Вуевич С.: Развитие социологии города в Югославии	209

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Слепичка П.: Избранные социальные характеристики посетителей спортивных матчей.	216
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

Шандерова Й.: Й. Алан, Этапы жизни глазами социолога	223
Срб В.: А. Шубртова, История популяционного мышления и популяционных теорий	225
Кабатек А.: И. С. Кон, Поиск собственного Я	227
Гампл С.: Б. Чакалов, Исследование динамики общественного мнения (Изучение динамики общественного мнения)	233
Наконечны М.: S. Kosiński, Socjologia ogólna (Общая социология)	235
Келлер Й.: M. Crozier, Etat modeste, Etat moderne. Stratégie pour un autre changement (Скромное государство, современное государство. Стратегия дальнейшего изменения.)	238

Table des Matières No. 3/1990

ARTICLES

Alan J., Jungmann B., Machonin P., Petrusek M., Roško R., Šafář Z., Večerník J.: "La société tchécoslovaque" vingt ans après	129
Petrusek M.: Stratification sociale de la société tchécoslovaque en 1967 (Résumé du livre "La société tchécoslovaque")	146
Boguszak M., Gabal I., Matějů P.: Sur les conceptions du développement de la structure sociale en Tchécoslovaquie	168
Vlášil J.: Sur la théorie sociologique de la gestion et de l'organisation du travail	187

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 23 19 115, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. – Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha, ACT Kafka 19, 160 00 Praha 6, PNS-ÚED Praha, závod 02, Obránců míru č. 2, 656 07 Brno, PNS-ÚED Praha, závod 03, Gottwaldova 206, 709 90 Ostrava 9. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS-ústřední expedice a dovoz tisku Praha, administrace vývozu tisku, Kovpakova 26, 160 00 Praha 6. Návštěvní dny: středa 7,00 – 15,00 hodin, pátek 7,00 – 13,00 hodin. – Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 16,-, roční předplatné Kčs 96,-. Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. – Tiskne PRESSART, s. p., Sámova 12, 101 46 Praha 10.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340 108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 25; 1989 (6 issues) DM 136,- excl. postage.

<i>Slejška D.</i> : Le modèle des valeurs de satisfaction pour la recherche et l'exploitation des données d'attitude	199
<i>Vujović S.</i> : Le développement de la sociologie urbaine en Yougoslavie	209

DES RECHERCHES EMPIRIQUES

<i>Slepíčka P.</i> : Caractéristiques sociales choisies des visiteurs aux matches	216
---	-----

COMPTES RENDUS

<i>Šanderová J.</i> : J. Alan, Etapy života očima sociologa (Les étapes de la vie au point de vue du sociologue)	223
<i>Srb V.</i> : A. Šubrtová, Dějiny populačního myšlení a populačních teorií (L'histoire de la pensée et des théories de population)	225
<i>Kabátek A.</i> : I. S. Kon, Hledání vlastního já (La quête du "moi")	227
<i>Hámpel S.</i> : B. Čákalov, Изследоване динамиката на общественото мнение (Recherche de la dynamique de l'opinion publique)	233
<i>Nakonečný M.</i> : S. Kosiński, Socjologia ogólna (La sociologie générale)	235
<i>Keller J.</i> : M. Crozier, État modeste, État moderne. Stratégie pour un autre changement	238

Contents No. 3/1990

ARTICLES

<i>Alan J., Jungmann B., Machonin P., Petrusek M., Roško R., Šafář Z., Večerník J.</i> : "Czechoslovak Society" after Twenty Years	129
<i>Petrusek M.</i> : Social Stratification of the Czechoslovak Society of 1967 (Summary of the Book "Czechoslovak Society")	146
<i>Boguszak M., Gabal I., Matějů P.</i> : On Conceptions of the Development of the Social Structure in Czechoslovakia	168
<i>Vlášil J.</i> : On the Sociological Theory of Management and Organization of Work	187
<i>Slejška D.</i> : Satisfaction Value Model of the Research into and Utilization of Soft Data	199
<i>Vujović S.</i> : Development of Urban Sociology in Yugoslavia	209

FROM EMPIRICAL RESEARCH

<i>Slepíčka P.</i> : Selected Social Characteristics of Attendants at Sports Matches	216
--	-----

REVIEWS

<i>Šanderová J.</i> : J. Alan, Etapy života očima sociologa (Stages of Life from the Sociologist's Point of View)	223
<i>Srb V.</i> : A. Šubrtová, Dějiny populačního myšlení a populačních teorií (History of Population Thought and Population Theories)	225
<i>Kabátek A.</i> : I. S. Kon, Hledání vlastního já (The Quest for One's Own Self)	227
<i>Hámpel S.</i> : B. Čákalov, Изследоване динамиката на общественото мнение (Investigation into the Dynamics of Public Opinion)	233
<i>Nakonečný M.</i> : S. Kosiński, Socjologia ogólna (General Sociology)	235
<i>Keller J.</i> : M. Crozier, État modeste, État moderne. Stratégie pour un autre changement (Modest State, Modern State. Strategy for Further Change)	238

Cena 16 Kčs

PE 4584

Inhalt Nr. 3/1990

ABHANDLUNGEN

Alan J., Jungmann B., Machonin P., Petrusek M., Roško R., Šafář Z., Večerník J.: "Tschechoslowakische Gesellschaft" nach zwanzig Jahren	187
Petrusek M.: Soziale Stratifikation der tschechoslowakischen Gesellschaft 1967 (Zusammenfassung des Buches „Tschechoslowakische Gesellschaft“)	146
Boguszak M., Gabal I., Matějů P.: Zu den Auffassungen der Entwicklung der sozialen Struktur in der Tschechoslowakei	168
Vláčil J.: Zur soziologischen Theorie der Lenkung und der Arbeitsorganisation	187
Slejška D.: Das Satisfaktions Wertmodell der Erforschung und Anwendung weicher Daten.	199
Vujović S.: Entwicklung der Soziologie der Stadt in Jugoslawien	209

AUS EMPIRISCHEN ERFORSCHUNGEN

Slepička P.: Ausgewählte soziale Wesenszüge der Sporttreffenbesucher	216
--	-----

REZENSIONEN

Šanderová J.: J. Alan, Etapy života očima sociologa (Lebensetappen vom Gesichtspunkt des Soziologen aus)	223
Srb V.: A. Šubrťová, Dějiny populačního myšlení a populačních teorií (Geschichte des Populationsdenkens und der Populationstheorien)	225
Kabátek A.: I. S. Kon, Hledání vlastního já (Suche nach dem eigenen Ich)	227
Hámpel S.: B. Čákalov, Изследване динамиката на общественото мнение (Untersuchung der Dynamik der öffentlichen Meinung)	233
Nakonečný M.: S. Kosiński, Socjologia ogólna (Allgemeine Soziologie)	235
Keller J.: M. Crozier, État modeste, État moderne. Stratégie pour un autre changement (Bescheidener Staat, moderner Staat. Strategie für weitere Wandlungen)	238